

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАРАСЮК ІРИНА ПЕТРІВНА

УДК [398.9:2-14-18:140.8](=161.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**БОГ І ЛЮДИНА
У СВІТОГЛЯДНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ
(НА МАТЕРІАЛІ НАРОДНИХ ПАРЕМІЙ)**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Подається на здобуття наукового ступеня *кандидата історичних наук*

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ І. П. Тарасюк

Науковий керівник: Павлюк Степан Петрович,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Тарасюк І. П. Бог і людина у світоглядній традиції українців (на матеріалі народних паремій). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 “Етнологія”. – Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2021.

У дисертації представлено паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога, досліджено дію релігійного чинника на світосприйняття і життєву філософію народу, його моральні засади, а також особливості засвоєння ним християнського вчення, розуміння етики християнства. Розглянуто великий пласт приповідок, що належать до вербальної форми народної побожності і виражають погляди та уявлення, ґрунтовані на вірі в залежність життя людини й результатів її праці від волі Творця, Його милосердя, готовність віддатися під промисел, опіку і захист Всевишнього.

Дослідження народних релігійних уявлень про взаємодію між Богом і людиною, віддзеркалених в українських пареміях, продиктовано необхідністю заповнення деяких етнологічних лакун у вивченні традиційної духовної культури. Релігійний аспект народного світогляду, безперечно, є предметом уваги українських етнологів, проте бракує повновартісної синтези, дисертаційної чи монографічної праці – окремого дослідження відображених у народних пареміях (як вербальній формі народної побожності) специфіки мислення віруючої людини та сукупності вартостей, що відповідає на фундаментальні питання людського існування (у чому суть життя, смерті і страждання) та виражає основну потребу людини як кінечної істоти – об’єднатися з абсолютним буттям, знайти, встановити, підтримувати, відчувати зв’язок із Богом. Сфера народних уявлень про Бога потребує узагальнюючого етнологічного вивчення із залученням усього комплексу наявних джерел, що дозволить краще репрезентувати духовну спадщину українців.

Мета дисертаційної роботи полягає у якнайповнішій комплексній історико-етнологічній характеристиці народних уявлень про взаємозв'язок між Богом і людиною, здійсненій на матеріалі паремій, в усьому спектрі їх історико-генетичних, типологічних і семантичних ознак. Концептуальне висвітлення ідеї Бога, закладеної у світоглядній структурі нації, конкретизовано й реалізовано через низку дослідницьких завдань: 1) окреслено ступінь вивченості проблеми; 2) вирізнено з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та проведено їх аналіз з урахуванням сучасної народознавчої та інших гуманітарних наук; 3) представлено паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога; 4) висвітлено народні інтерпретації таких концептів як “Бог-Творець”, -“Вседержитель”, - “законодавець моралі”, -“найвищий Суддя”, -“абсолютне добро і милосердя”, “Божа воля”, “надія”, “Божий дар”, “страх Божий”, “кара Божа”; 5) з'ясовано функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції; 6) простежено народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога; 7) досліджено синкретичний характер народних уявлень про Бога; 8) з'ясовано особливості засвоєння й осмислення українцями християнського вчення, розуміння етики християнства; 9) подано наукову характеристику релігійних цінностей і норм, оснований на уявленнях про Бога, критично осмислено та узагальнено наявний емпіричний матеріал з цієї теми; 10) досліджено характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога; 11) розкрито життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи; 12) з'ясовано особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу; 13) прослідковано зв'язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів.

Об'єкт дослідження – релігійний світогляд українців, народна паремійна творчість, а предмет – традиційні уявлення про Бога і людину, відображені у цій творчості. Територіально дослідженням охопило весь етнічний масив включно з історичними українськими землями, які тепер знаходяться в

адміністративних межах сусідніх держав. Через усвідомлення тягlosti народних релігійних ідеалів, поняття традиційних релігійних уявлень не обмежено чіткими хронологічними рамками. Проте досліджувані питання розглянуті в тому часовому проміжку, який доступний для вивчення за опублікованими джерелами. Нижня хронологічна межа – перша половина XIX ст. – визначається часом появи перших пареміологічних збірок. Верхня – охоплює останні десятиліття XX – початок XXI ст., тобто сучасний період побутування народного релігійного світогляду.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше: здійснено комплексне етнологічне дослідження системи релігійних уявлень народу на матеріалі українських паремій; обґрунтовано доцільність та необхідність застосування народознавчих, культурологічних, богословських принципів та підходів до вивчення національної приповідкової спадщини українців; введено у науковий обіг польові матеріали авторки, що стали результатами власних етнографічних пошуків. А також аргументовано такі тези: 1) вивчення семантичного наповнення поняття про Бога (у Його зв'язку з людиною), особливостей творення і функціонування цього поняття у народній творчості – одна з важливих складових його пізнання у світоглядній традиції нації, а також один із шляхів до розуміння явища народного християнства; 2) народне богослов'я, закарбоване у приповідках, становить важливу складову традиційного світогляду українців; 3) догматичне богослов'я, втілене в канонічному (церковному) розумінні ідеї Бога, зазнало певних змін, трансформацій у народному осмисленні.

Робота суттєво доповнює знання про народну релігійність як найважливішу складову духовної культури етносу, про буттєві основи релігійного феномену, його специфіку та прояви на українському етнічному ґрунті.

Ключові слова: народний світогляд, релігійна свідомість, народні уявлення, народна мудрість, цінності, народна філософія, традиція, духовність. приповідки, паремії, приказки, прислів'я, релігійні вокативи, християнське вчення, християнська мораль, Бог, релігійна надія, “філософія вдячності”.

Tarasyuk I. P. God and man in the worldview tradition of Ukrainians (based on folk paremias). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree of Historical Sciences (Doctor of Philosophy, PhD) in Specialty 07.00.05 “Ethnology”. – Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, Lviv, 2021.

The dissertation presents the paremic art work of Ukrainians as a kind of oral tradition of fixing the attributes of God, investigates the effect of religious factors on the worldview and philosophy of life of the nation, its moral principles, as well as the peculiarities of their Christian teaching, understanding of Christian ethics. A large layer of proverbs related to the verbal form of folk piety and expressing views and ideas based on the belief in the dependence of human life and the results of his work on the will of the Creator, His mercy, willingness to surrender to the care, protection and protection of the Almighty.

The study of folk religious ideas about the interaction between God and man, reflected in the Ukrainian paremias, is dictated by the need to fill some ethnological gaps in the study of traditional spiritual culture. The religious aspect of folk worldview is undoubtedly the subject of attention of Ukrainian ethnologists, but it lacks a full-fledged synthesis, dissertation or monograph - a separate study reflected in folk paremias (as a verbal form of folk piety) specifics of thinking and values existence (what is the essence of life, death and suffering) and expresses the basic need of man as a finite being - to unite with the absolute being, to find, establish, maintain, feel a connection with God. The sphere of folk ideas about God needs a generalizing ethnological study with the involvement of the whole complex of available sources, which will allow to better represent the spiritual heritage of Ukrainians.

The purpose of the dissertation is the most complete comprehensive historical and ethnological characteristics of folk ideas about the relationship between God and man, made on the material of paremias, in the full range of their historical, genetic, typological and semantic features. Conceptual coverage of the idea of God, embedded in the worldview structure of the nation, is concretized and implemented through a number of research tasks: 1) outlines the degree of study of the problem; 2)

stable expressions with actual (or original) religious semantics and the basic concept of "God" are distinguished from Ukrainian proverbial prose and their analysis is carried out taking into account modern ethnography and other humanities; 3) the paremic creativity of Ukrainians is presented as a kind of oral tradition of fixing the attributes of God; 4) folk interpretations of such concepts as "God-Creator", - "Almighty", - "legislator of morality", - "Supreme Judge", - "absolute goodness and mercy", "God's will", "hope", "God's gift", "fear of God", "punishment of God" are highlighted; 5) the functional aspect of the concept and idea of God in the Ukrainian worldview tradition is clarified; 6) folk worldview transformations of the Christian concept of God are traced; 7) the syncretic nature of folk ideas about God is studied; 8) the peculiarities of assimilation and comprehension of Christian doctrine by Ukrainians, understanding of the ethics of Christianity are clarified; 9) the scientific characteristic of religious values and norms based on ideas about God is given, the available empirical material on this topic is critically comprehended and generalized; 10) the character of Ukrainian religiosity, ethnopsychological ideal of the people in paremic notions about God is investigated; 11) revealed the life philosophy of Ukrainians, reflected in the stories of the analyzed thematic group; 12) the peculiarities of the manifestations of religious ideas in different areas of life of the people are clarified; 13) the connection of Ukrainian traditional ideas about the relationship of "God and man" with the philosophical foundations of spiritual culture, embodied in the works of Ukrainian thinkers.

The object of research is the religious worldview of Ukrainians, folk paremy art, and the subject - the traditional ideas about God and man, reflected in this work. Territorially, the study covered the entire ethnic area, including the historic Ukrainian lands, which are now within the administrative boundaries of neighboring states. Due to the awareness of the longevity of folk religious ideals, the concept of traditional religious ideas is not limited to a clear chronological framework. However, the research questions are considered in the time period that is available for study according to published sources. The lower chronological limit is the first half of the XIXth century - is determined by the time of appearance of the first paremiological collections. The upper one covers the last decades of the XX - the beginning of the XXI century, ie the modern period of folk religious worldview.

The scientific novelty is that for the first time: a comprehensive ethnological study of the system of religious beliefs of the people on the material of Ukrainian paremias; the expediency and necessity of application of ethnographic, culturological, theological principles and approaches to the study of the national narrative heritage of Ukrainians are substantiated; the author's field materials, which were the results of her own ethnographic research, were put into scientific circulation. The following theses are also argued: 1) study of the semantic content of the concept of God (in His connection with man), features of creation and functioning of this concept in folk art - one of the important components of its knowledge in the worldview tradition of the nation, as well as one of the ways to understand the phenomenon of folk Christianity; 2) folk theology, engraved in proverbs, is an important component of the traditional worldview of Ukrainians; 3) dogmatic theology, embodied in the canonical (church) understanding of the idea of God, has undergone certain changes, transformations in the popular understanding.

The work significantly complements the knowledge about folk religiosity as the most important component of the spiritual culture of the ethnos, about the existential foundations of the religious phenomenon, its specifics and manifestations on the Ukrainian ethnic basis.

Key words: folk worldview, religious consciousness, folk ideas, folk wisdom, value, folk philosophy, tradition, spirituality, paremias, proverbs, communication, religious vocatives, Christian teaching, Christian morality, God, religious hope, “philosophy of gratitude”.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Тарасюк І. Народне богослов'я в українських приказках і прислів'ях (Поняття та ідея Бога в народній мудрості). *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. № 5–6. С. 670–682.
2. Тарасюк І. Народнорелігійні основи традиції української гостинності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. № 5–6. С. 543–554.
3. Тарасюк І. Народне богослов'я людської діяльності і праці в українських приказках і прислів'ях. *Pomiędzy: Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Wrocław, 2015. № 1. С. 149–164.
4. Тарасюк І. Народнорелігійна “філософія вдячності” в українських приповідках. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2015. № 1–2. С. 58–69.
5. Тарасюк І. “Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу”. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. № 3. С. 541–554.
6. Тарасюк І. Народні уявлення про смерть у світоглядній традиції українців Покуття: на матеріалі творів Василя Стефаника та Леся Мартовича. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. № 2. С. 378–384.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

7. Тарасюк І. Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. № 6. С. 1027–1042.
8. Тарасюк І. Народнорелігійні уявлення про Божу волю і провидіння в українських пареміях. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2013. № 6. С. 951–968.

9. Тарасюк І. П. Українська фразеологія як предмет дослідження релігійного світогляду народу. *Вісник кафедр гуманітарних наук*. Львів: ЛДСГІ, 1995. Вип. 1. С. 140–146.

10. Тарасюк І. П. Словесні формули звертання до Бога як вияв емоційної культури народу. *Вісник Львівського державного аграрного університету: гуманітарні науки*. Львів, 1996. № 2. С. 119–124.

11. Тарасюк І. Народна мудрість про християнську любов як ґрунт життя і творчості. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2006. Кн. II. С. 248–253.

12. Тарасюк І. Християнські цінності в родинному житті українців: на матеріалі народних паремій. *Праці НТШ*. Косів, 2006. Т. 2: Краєзнавство. С. 316–322.

13. Тарасюк І. Євангельська етика в релігійному світогляді українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2007. Кн. I. С. 855–860.

14. Тарасюк І. Поняття страху Божого у світоглядній традиції українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2009. Кн. II. С. 251–257.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	12
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження	20
1. 1. Розробка теми в науковій літературі	20
1. 2. Джерельна база роботи	30
1. 3. Теоретико-методологічні засади праці	37
РОЗДІЛ 2. Уявлення про Бога у народних приповідках	46
2. 1. Духовність як вираз релігійності народу. Уявлення про Бога – основа релігійного світогляду українців	46
2. 2. Народна мудрість про Бога-Творця, Вседержителя і людину як образ Божий	51
2. 3. Світ і життя як Божий дар у народній свідомості	64
2. 4. Уявлення українців про Божу всюдисутність, мудрість та опіку над людиною	71
2. 5. Народні уявлення про Божу волю, провидіння і всемогутню силу	80
2. 5. 1. Народне розуміння Божої волі. Атрибути Божої волі в інтерпретації народу	80
2. 5. 2. Божий провід у народному світорозумінні. Народна філософія смерті як “дороги до Бога”	92
2. 5. 3. Уявлення про Божу силу і всемогутність	102
2. 6. Бог як найвищий суддя й абсолютна справедливість	106
2. 6. 1. Уявлення про Бога як законодавця морального світу	106
2. 6. 2. Народне розуміння справедливої Божої кари	124
2. 6. 3. Страх Божий в народній свідомості	139
РОЗДІЛ 3. Релігійно-світоглядні основи повсякденної життєдіяльності українців	146
3. 1. Надія як релігійна категорія духовності народу	146
3. 1. 1. Різновиди надії в народній філософії	147
3. 1. 2. Надія на Бога як спосіб позитивного виходу з кризи	153
3. 1. 3. Релігійна надія як вираз духовного убозтва й внутрішньої свободи людини	162

	11
3. 1. 4. Надія як уповання на ласку і милосердя Боже	167
3. 2. “Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу	169
3. 3. Народна релігійна “філософія вдячності”	185
3. 4. Народне богослов’я людської праці	202
3. 5. Уявлення про Бога як основа традиції гостинності українців	213
ВИСНОВКИ	233
Список використаних джерел та літератури	238
Додатки	258

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Adalb. – Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich. Zebrał i opracował Samuel Adalberg. Warszawa, 1889–1894.

Архів ІН НАНУ – Архів Інституту народознавства НАН України.

Даль – Пословицы русского народа. Сборникъ пословицъ, поговорокъ Владимира Даля: в 2 т. Санкт-Петербург–Москва, 1879. 1392 с.

Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Зб. О. В. Марковича і других /спорудив М. Номис. СПб., 1864. 352 с.

Пл. – Приповідки або українсько-народня філософія / зібрав, підготув до друку та опублікував В. С. Плав'юк. Перевид. з оригіналу 1946 р. Едмонтон: Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. Т. 1. 355 с.; Українські приповідки / зібрав В. С. Плав'юк. Едмонтон: Катедра укр. культури та етнографії ім. Гуцуляків, Альбертський університет Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1996. Т. 2. 297 с.

Фр. – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко: в 3 т., 6 вип. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901. Т. X. 200 с.; 1905. Т. XVI. С. 201– 600; 1907. Т. XXIII. 300 с.; 1908. Т. XXIV. С. 301–600; 1909. Т. XXVII. 300 с.; 1910. Т. XXVIII. С. 301–600.

ФС – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 1999. Кн. 1. 528 с.

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах підвищеної уваги української наукової думки до витоків національного духовного життя актуальним є дослідження реалій, пов'язаних з відродженням християнської духовності, глибоке усвідомлення особливостей тисячолітньої християнської традиції. Упродовж тривалого історичного періоду, особливо в другій половині ХХ століття, до найменш досліджуваних як у слов'янській науці загалом, так і в українській зокрема, належали народні релігійні уявлення.

Перед сучасною народознавчою наукою постає, зокрема, завдання розкрити й усвідомити релігійний світогляд українського народу як особливо цінний, неперехідний елемент нашої національної культури. Актуальність теми дослідження пов'язана із впливом релігійної свідомості й конкретно ідеї Бога на поведінку представників етносу при вирішенні національно-етнічних, соціально-економічних й політичних проблем. Слід зазначити, що віра в існування Бога й сьогодні залишається найсерйознішою з інтелектуальних позицій, доступних людині.

Вивчення особливостей традиційних релігійних уявлень передбачає широке ознайомлення із джерелами духовної культури народу, зокрема з усною народною творчістю, у якій відобразився процес християнізації народного життя. У контексті засвоєння народною культурою християнських ідей окремим пластом фольклору є твори на релігійну, зокрема, біблійну тематику: про Бога, сотворення світу, святих, Богородицю. Особливе місце в українській духовності посідає образ, ідея Бога.

Яскравим репрезентантом процесу адаптації християнства в національній культурі стала, зокрема, українська приказкова проза як важлива складова культурної спадщини народу, що увібрала в себе духовний досвід минулих поколінь. У народній мовленнєвій сфері в усі часи знаходило свій вияв релігійне чуття народу, його власне християнська свідомість, властива українцям вже майже два тисячоліття. Ця релігійна свідомість живе в нас і впливає на формування життєвих установок, ідеалів, цінностей, моралі, деякою мірою визначає наші вчинки і діяльність.

Дослідження народних релігійних уявлень про взаємодію між Богом і людиною, віддзеркалених в українських пареміях, продиктовано необхідністю заповнення деяких етнологічних лакун у вивченні традиційної духовної культури. Релігійний аспект народного світогляду, безперечно, є предметом уваги українських етнологів, проте бракує повновартісної синтези, дисертаційної чи монографічної праці – окремого дослідження відображених у народних пареміях (як вербальній формі народної побожності) специфіки мислення віруючої людини та сукупності вартостей, що відповідає на фундаментальні питання людського існування (у чому суть життя, смерті і страждання) та виражає основну потребу людини як кінечної істоти – об'єднатися з абсолютним буттям, знайти, встановити, підтримувати, відчувати зв'язок із Богом. Сфера народних уявлень про Бога потребує узагальнюючого етнологічного вивчення із залученням усього комплексу наявних джерел, що дозволить краще репрезентувати духовну спадщину українців.

Така окрема дисертаційна праця потрібна як складова у вирішенні однієї з найактуальніших і водночас складних проблем сучасної народознавчої науки – дослідження етнокультурного фундаменту самобутності українського народу, його національного обличчя. Адже духовно-моральні орієнтири народу до недавнього часу або залишалися поза увагою науковців, або ж описувалися ними досить однобічно. Актуальність зазначеної теми продиктована потребою сучасної наукової думки зрозуміти глибинний зміст категорій культури і специфіку мислення віруючої людини, визначити місце і значення релігійного аспекту в формуванні національної психіки, продовжити студії над проблемою пов'язаності української ментальності з християнсько-релігійним світоглядом народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті дослідницьких робіт Інституту народознавства НАН України і пов'язана з науковими темами відділу етнології сучасності “Традиційна культура в системі етнокультурного простору давньої і сучасної України” (номер державної реєстрації 0111U001064), “Трансформаційні процеси традиційної культури українців: сучасна дискусія глобального та національного” (номер державної реєстрації 0115U005545).

Мета дисертаційної роботи полягає у якнайповнішій комплексній історико-етнологічній характеристиці народних уявлень про взаємозв'язок між Богом і людиною, здійсненій на матеріалі паремій, в усьому спектрі їх історико-генетичних, типологічних і семантичних ознак.

Концептуальне висвітлення ідеї Бога, закладеної у світоглядній структурі нації, передбачає конкретизацію і потребує реалізації у низці дослідницьких **завдань**:

- окреслити ступінь вивченості проблеми;
- вирізнити з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та провести їх аналіз з урахуванням сучасної народознавчої та інших гуманітарних наук;
- представити паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога;
- висвітлити народні інтерпретації таких концептів як “Бог-Творець”, - “Вседержитель”, - “законодавець моралі”, - “найвищий Суддя”, - “абсолютне добро і милосердя”, “Божа воля”, “надія”, “Божий дар”, “страх Божий”, “кара Божа”;
- з’ясувати функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції;
- простежити народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога;
- дослідити синкретичний характер народних уявлень про Бога;
- з’ясувати особливості засвоєння й осмислення українцями християнського вчення, розуміння етики християнства;
- дати наукову характеристику релігійних цінностей і норм, оснований на уявленнях про Бога, критично осмислити та узагальнити наявний емпіричний матеріал з цієї теми;
- дослідити характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога;
- розкрити життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи; з’ясувати особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу;

– прослідкувати зв'язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів.

Об’єктом дослідження є релігійний світогляд українців, а **предметом** – традиційні уявлення про Бога і людину, відображені у народних пареміях.

Територіально дослідженням охоплено весь етнічний масив включно з історичними українськими землями, які тепер знаходяться в межах сусідніх держав.

Через усвідомлення тяглості народних релігійних ідеалів, поняття традиційних релігійних уявлень не обмежено чіткими хронологічними рамками. Проте досліджувані питання розглянуті в тому часовому проміжку, який доступний для вивчення за опублікованими джерелами. **Нижня хронологічна межа** – середина XIX ст. – визначається часом появи перших пареміологічних збірок. **Верхня** – охоплює останні десятиліття XX – початок XXI ст., тобто сучасний період побутування народного релігійного світогляду. Хронологічні й територіальні межі розширюватимуться за необхідності порівняти певні судження, оцінки, поняття та з’ясувати їхнє походження і семантику.

Методологічна основа дослідження. Вивчення етнографічних аспектів релігійної свідомості вимагало системного підходу як до явища духовної культури, відображеного в паремійному жанрі усної словесності; застосування методів етнології: польового спостереження, порівняльно-історичного, типологічного, структурно-функціонального, комплексного аналізу та врахування основних вимог до праць з галузі етнографічної науки. Важливими є методи емпіричного рівня, зокрема польові етнографічні розсліди із застосуванням інтерв’ювання.

У процесі роботи над матеріалом намагались критично підходити до аналізу широкого кола достовірних джерельних відомостей, поєднувати фактографічний і теоретичний рівні пізнання предмета, узгоджувати результати етнологічних розслідів з даними суміжних дисциплін, залучити нові методологічні підходи вивчення таких суспільних явищ як мова, релігія й етнос, методичний інструментарій етнолінгвістики, етнопсихології, психології релігії, культурології

та ін. Спираємося також на загальнометодологічні принципи аналізу духовних явищ: об'єктивність, історизм, детермінізм, світоглядний плюралізм і позаконфесійність. Узято до уваги факт багатовікової історичної та етнокультурної єдності населення різних регіонів України.

Наукова новизна праці полягає у тому, що *вперше*:

- здійснено комплексне етнологічне дослідження системи релігійних уявлень народу на матеріалі українських паремій;

- обґрунтовано доцільність та необхідність застосування народознавчих, культурологічних, богословських принципів та підходів до вивчення національної приповідкової спадщини українців;

- введено у науковий обіг польові матеріали авторки, що стали результатами власних етнографічних пошуків;

а також аргументовано такі тези:

- вивчення семантичного наповнення поняття про Бога (у Його зв'язку з людиною), особливостей творення і функціонування цього поняття у народній творчості – одна з важливих складових його пізнання у світоглядній традиції нації, а також один із шляхів до розуміння явища народного християнства;

- народне богослов'я, закарбоване у приповідках, становить важливу складову традиційного світогляду українців;

- догматичне богослов'я, втілене в канонічному (церковному) розумінні ідеї Бога, зазнало певних змін, трансформацій у народному осмисленні.

Удосконалено:

- методику емпіричного й аналітичного дослідження релігійного світогляду українців.

Новий рівень розвитку отримали:

- вивчення в діяхронії та синхронії особливості функціонування і прояву традиційних релігійних уявлень українців;

- висновки та узагальнення щодо характеристики психічного укладу народу, його національного обличчя через дослідження народної філософії, закарбованої в народній словесності.

Робота суттєво доповнює знання про народну релігійність як найважливішу складову духовної культури етносу, про буттєві основи релігійного феномену, його специфіку та прояви на українському етнічному ґрунті.

Практичне і теоретичне значення роботи. Практичний інтерес до вивчення християнської традиції народної релігійності через аналіз приказкової прози як народної мудрості криється в тому, що засвоєння нагромаджених поколіннями духовних багатств народу прискорює процес національного відродження України, сприяє її соціально-духовному поступу.

Спроба виділити різні нашарування в структурі релігійних уявлень, віддзеркалених в українських пареміях, сприяє простеженню історичної долі країни, духовного руху її народу, допомагає осмислити механізм формування національної духовності. Положення цієї праці зможуть певною мірою доповнити науковий аналіз проблем українського релігійного синкретизму.

Висновки цієї роботи можуть мати цінність при вивченні впливу мовноетнічної картини світу на формування світоглядних настанов українського народу. Дослідження дозволяє по-новому розглянути роль релігійного чинника в процесі самозбереження й відтворення нації як етнічної спільноти, у формуванні національної психіки, національного характеру.

Фактичний, джерельний матеріал та здобуті результати, узагальнення, висновки дисертації можуть бути використані для подальшої наукової розробки проблеми народного християнства, окремих тем з етнології, фольклористики чи культурології, при написанні праць і посібників з літературознавства, релігієзнавства, при укладанні української “Народної Біблії”, при викладанні дисциплін культурологічного циклу, у спецкурсах з української пареміології й етнолінгвістики для студентів вищих навчальних закладів, для розробки навчальних курсів з християнської етики, у дослідницькій роботі.

Особистий внесок здобувачки. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, виконаним на основі опублікованих джерел та польових етнографічних матеріалів, зафіксованих авторкою на теренах Львівської області. Особистим внеском дисертантки є формулювання мети і завдань, теоретико-методологічних наукових положень дисертації,

узагальнюючих висновків, аналітичних суджень та винесених на захист авторських тверджень.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної праці, її ключові тези, положення та висновки апробовано на засіданнях відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, а також на XVI, XVII XXI, XXIII, XXV, XXVII, XXX сесіях Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2005, 2006, 2010, 2012, 2014, 2016, 2019 рр.); на XVI, XVII, XIX, XX Міжнародних конференціях “Історія релігій в Україні” (Львів, Ін-т релігієзнавства Музею історії релігії, травень 2006, 2007, 2009, 2010 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції “Традиційна культура в умовах глобалізації: родинна субкультура і обрядовість” (Харків, Харківський обласний центр народної творчості, жовтень 2009 р.); Науково-практичній конференції “Гуцульщина і світ”, присвяченій 150-річчю від дня народження І. Франка (Косів, 6–8 липня 2006 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені в 14 публікаціях, 6 з яких – в українських і зарубіжних фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами), висновків, списку використаних джерел і літератури (263 позицій), додатків. Загальний обсяг праці становить 277 сторінок, з них 224 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Розробка теми у науковій літературі

Проблематика відображення традиційних релігійних світоглядних уявлень українців у паремійному жанрі народної словесності до цього часу не отримала належного висвітлення у науковій літературі. Окремі питання, пов'язані з народною релігійністю, спорадично досліджували історики та етнографи XIX – початку XX ст.

Важливу сутність скристалізованої в народних пареміях інформації про минуле народу, його філософію, світоглядні й морально-етичні засади наголошували члени “Руської трійці”. У передмові виданого ними збірника прислів’їв і приказок Г. Ількевича говориться про ці фольклорні твори як про “пам’ятки діяній праотців наших, з котрих видно, як вони думали-гадали”, в яких “проявляється правдиве життя, моральне здоров’я народу... Приповідки показують точний образ народу... здивується не раз кілька мудрець руський поняв і як коротенько виповів...”¹. У 1847 р. Я. Головацький у своїй розвідці про народні вислови увічливості звернув увагу на те, що український народ (“русин”) особливо багатий на такі “приговорки чести і обичайности”, що не лише прості, щирі, сердечні, ніжні, але й “богобойні, а заєдно чесні та годні чоловіка”².

Слід зазначити, що в Україні вивчення національного світогляду крізь призму фольклорних творів на належний рівень поставили представники культурно-історичної школи (М. Максимович, О. Бодянський, М. Костомаров, П. Куліш), які у своїх глибокодумних працях будували концепцію національної самобутності. Дослідники визнавали, що паремії концентрують у собі глибину й енергію перевіреної віками, завжди правдивої народної думки. Значущість світоглядного аспекту у пареміях відзначив, зокрема, П. Куліш, розглядаючи

¹ Цит за: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. Київ, 1990. С. 225.

² Головацький Я. Слова вітання, благословенства, чести і обичайности у русинів. *Вінок русинам на обжинки*. Відень: [б. в.], 1847. Ч. 2. С. 256.

прислів'я як один із найпрезентативніших жанрів національної фольклорної традиції.

Видання в 1864 р. об'ємної збірки народних приповідок, яке здійснив український учений М. Симонов (М. Номис), стимулювало появу статей, у яких автори, оперуючи паремійним матеріалом, висвітлювали ті чи інші сторони народно-побутової культури українців, спробували охарактеризувати деякі аспекти народного світорозуміння. У 60–70-х рр. XIX ст. письменник, педагог й народознавець Є. Згарський у декількох статтях і праці “Руська народна філософія згідно прислів'їв та приказок” торкнувся проблеми впливу церковної моралі на світогляд народу. Дослідник за допомогою різних тематичних груп приповідок із зазначеної збірки М. Номиса прагнув відтворити картину морально-етичних засад, естетичних вартостей українського народу, його кодекс понять про Бога, навколишню дійсність, про саме життя, факт смерті тощо³.

Проблему відображення в народних приповідках релігійного способу мислення і сприймання світу порушив й П. Іващенко у розвідці “Релігійний культ південно-руського народу в його прислів'ях” (1875). Сталі народні вислови П. Іващенко називав “дзеркалом народної душі, якою вона є [...] у кожний даний момент і при всіх різноманітних умовах життя. Тому прислів'я, – пише дослідник, – це найголовніший і переважальний словесний матеріал, у якому слід шукати основних начал народного світогляду”⁴. Матеріали із Номисового видання стали основою і для розвідки П. Чубинського “Понятия и представления южнорусского народа о светилах, выраженные в пословицах и поговорках”.

Теоретичні розробки народнорелігійної проблематики з'являються у першій третині XX ст. Докладний розгляд словесної творчості, у якій відобразився процес християнізації народного життя, опис творів “на теми релігійно-моральні” здійснив М. Грушевський у четвертому томі “Історії української літератури”. Акцентуючи на тому, що поширення синкретизму

³ Народная русская философия ведля пословицъ и приповѣдокъ написалъ Евгений Я. Згарскій. Коломыя, 1873. 98 с.

⁴ Иващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах. *Записки Юго-Западного отдела императ. русск. геогр. общества*. Киев, 1875. Т. 2. С. 71.

християнських та язичницьких поглядів спричинило виникнення нової системи народних релігійних уявлень, творінням якої стали не лише християнізовані зразки давніх творів усної народної словесності, а й новоутворені “галузі оброблених християнських тем”⁵, учений вказував на потребу дослідження фольклору і писемної творчості релігійного змісту, на теми, що “в своєму складі або в уяві людини приведені в зв’язок з тими головними категоріями гадки, на котру спирався релігійний світогляд епохи”⁶.

До вивчення усно-розмовної народної сфери закликав І. Франко у своїй праці “Вишукане красномовство”, звертаючи увагу дослідників на “ті зерна культурної історії та народної психології, що котяться день у день у тих сірих безконечних селянських розмовах”. Учений наголошував на потребі вникнути якнайглибше в душу народу і передати його “духове і моральне обличчя”, вказував на те, що народна белетристика містить, окрім культурно-історичних даних, дуже часто “ще щось інше, з деякого погляду далеко цінніше – характеристики живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики”⁷.

Інші українські пареміологи (В. Охримович, В. Плав’юк, А. Лобода, Г. Олександровський) також неодноразово розглядали можливість студіювання національного паремійного скарбу як джерела пізнання засадничих життєвих орієнтирів етносу.

Творчість народу, пов’язана з його релігійністю, привертала увагу непоодиноким збирачів і дослідників ХІХ–ХХ ст., все ж залишилася недостатньо вивченою. У працях етнографів цього періоду знаходимо цікавий та цінний матеріал для реконструкції світоглядних уявлень, народних вірувань, оснований на ідеї Бога, однак уже наприкінці 20-х рр. ХХ ст. і впродовж наступних десятиліть радянської дійсності ця тема була закрыта для наукового вивчення. За радянської системи справжнє наукове дослідження релігійних ідеалів народу було ускладнене закритістю багатьох імен, праць, тем та інших фактів, догматикою марксистської методології і більшовицько-партійним деспотизмом, воявничим атеїзмом; українська культура трактувалась тенденційно.

⁵ Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т.; 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. С. 112.

⁶ Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т.; 9 кн. Київ, 1994. Т. 4. Кн. 2. С. 5.

⁷ Франко І. *Bel Par Lar Gentile* (Вишукане красномовство). *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1982. Т. 37. С. 10–12.

В українській пареміології періоду УРСР низкою розвідок продовжено вивчення “світоглядного аспекту” у жанрі, зокрема це праці С. Федчишина “Філософський світогляд російського і українського народів у приказках”, В. Сироткіна “Прислів’я та приказки як джерело вивчення етико-правних звичаїв і уявлень українського народу”.

Лише у 1984 р. діаспорний дослідник Ю. Шевельов у ґрунтовній розвідці “Номис – Даль – Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя”, присвяченій 120-й річниці опублікування книги “Українські приказки, прислів’я і таке інше”, теоретично осмисливши і практично застосувавши запропонований І. Франком ще у кінці XIX ст. порівняльно-статистичний метод щодо аналізу тематичної рубрики “Бог” (199, 412 та 282 зразки) із трьох відомих національних збірників М. Номиса, С. Адальберга та В. Даля, здійснив спробу виявити специфічні риси релігійного світогляду українського, польського та російського народів⁸.

У роки незалежності України демократизація, зміна наукової парадигми, посилення дослідницької уваги до духовних аспектів народного життя сприяли тому, що вітчизняні етнологи почали звертати увагу на маловивчені сфери народної культури, вже з початку 1990-х рр. відкрилася можливість повернутися до наукових студій над окресленою темою.

Паремії опосередковано стали об’єктом дослідження С. Пилипчука, студії якого зосереджені на фольклористичній та етнографічній діяльності І. Франка, і результатом яких є дві монографії ““Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка”⁹ (2008 р.), “Фольклористична концептосфера Івана Франка”¹⁰ (2014 р.) а також низка тематичних статей¹¹.

⁸ Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя. *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саут-Бавнд-Брук, 1985. С. 41–59.

⁹ Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів, 2008. 220 с.

¹⁰ Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка: [монографія]. Львів, 2014. 466 с.

¹¹ Пилипчук С. Юрій Шевельов про романтичний та позитивістичний підходи у вивченні прислів’їв. *Мандрівець*. 2003. № 2. С. 36–41; Пилипчук С. Особливості формування та функціонування прямого та переносного значення паремій. *Мандрівець*. 2003. № 4. С. 43–46; Пилипчук С. Пареміологічні зауваги. Погляд Філарета Колесси. *Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX–XX ст.* Львів, 2005. С. 110–115; Пилипчук С. Принцип збереження мовної автентичності текстів у фольклористичному доробку Івана Франка. *Записки НТШ*. Львів, 2005. Т. ССЛ. С. 423–430; Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка: пареміографічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2006. Вип. 37. С. 31–44; Пилипчук С. Книга українського мудрослів’я. *Галицько-руські народні*

Важливою теоретичною розвідкою з пареміологічної проблематики є стаття З. Коцюби, в якій розглянуті різні підходи до дослідження паремій у когнітивних, лінгвокультурологічних, етнолінгвістичних та етнопсихологічних студіях. Дослідниця поставила перед собою завдання з'ясувати “деякі причини, що призводять до суперечливості висновків, які ґрунтуються на аналізі паремій в одномовних і зіставних дослідженнях”¹². Важливими є висновки авторки, зокрема з приводу етнічної специфіки паремійного матеріалу: “...якщо навіть і припустити, що варіативність паремійних образів є етнічно зумовленою, зіставний аналіз систем образів різномовних паремій повинен ґрунтуватися не на довільно відібраному матеріалі, а охоплювати якщо не весь паремійний корпус, що є кількісно і якісно відкритою системою, то принаймні якнайповнішу його частину”¹³. Водночас дослідниця підкреслює, що “важливо враховувати й те, що при закономірній варіативності образів спільних для всіх культур класів значна частина образів у пареміях народів, які проживають у подібних географічних і соціальних умовах, усе ж буде спільною, що зумовлює як творення прислів'їв і приказок на однаковій образній основі, так і їх безперешкодне проникнення з мови в мову народів-сусідів, про що свідчить існування сотень однообразних паремій у різних мовах європейського проverbs'яного простору”¹⁴. З. Коцюба також акцентує увагу подальших дослідників пареміологічної проблематики на категорію “універсальності”, водночас висловленими тезами своєї статті запрошуючи до подальших дискусій: “...будь-яке дослідження, яке ґрунтується на аналізі прислів'їв і приказок однієї чи кількох мов, має брати до уваги універсальний характер паремій, що при врахуванні їх специфіки і дотриманні відповідних чинників аналізу дає змогу простежити як національну специфіку світогляду творців паремійних фондів мов, так і загальнолюдські особливості

приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів, 2006. Т. І. С. 7–16; Пилипчук С. Принцип генетичного аналізу паремій у збірнику Івана Франка “Галицько-руські народні приповідки”. Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті / Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору „Берегиня”. Луцьк, 2007. С. 318–327; Пилипчук С. Образність та асоціативність паремій як елементи поетики жанру. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2007. Вип. 39. С. 304–310; Пилипчук С. Пареміологічна концепція Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. Львів, 2008. Т. І. С. 929–936; Пилипчук С. Іван Франко про співвідношення національного й інтернаціонального у пареміях. Міфологія і фольклор. Львів, 2008. № 1. С. 79–85.

¹² Коцюба З. Г. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження. *Мовознавство*. 2009. № 2. С. 34–47.

¹³ Там само. С. 47.

¹⁴ Там само.

мислення й універсальну здатність людини до образного передавання уявлень про світ”¹⁵.

У коло аналізу паремійного матеріалу як вербального способу релігійного самовияву нації включено фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі етнопсихології, пареміології, етнолінгвістики, етнопедагогіки, філософії, психології релігії, релігієзнавства, богослов'я, етики, культурології, результати новітніх досліджень, присвячені проблемам ментальності, світогляду, національного характеру, релігійності, дохристиянських вірувань, християнства, мовної картини світу.

Для розкриття теми дисертаційного дослідження важливими є теоретичні етнологічні студії кінця XIX – початку XXI ст., присвячені елементам світогляду народу, рисам національно-психічної структури етносу – це праці М. Костомарова¹⁶, І. Нечуя-Левицького¹⁷, Д. Чижевського¹⁸, І. Огієнка¹⁹, Я. Яреми²⁰, І. Мірчука²¹, В. Янева²², О. Кульчицького²³, М. Шлемкевича²⁴, М. Балагутрака²⁵, В. Дяківа²⁶, М. Гримич²⁷ та ін.

Аналізу фразеологічних одиниць української мови з теонімним компонентом присвячена стаття Т. Вільчинської²⁸. Дослідниця з'ясувала, що “семантичним центром проаналізованих паремій частіше виступає теонім “Бог”, рідше – “Біг”,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг, [б.р.]. Ч. 183–184. 72 с.; Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 44–49.

¹⁷ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ, 2003. 143 с.

¹⁸ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983. 175 с.

¹⁹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ, 1992. 424 с.; Іларіон, митрополит. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Вінніпег, 1982. 366 с.

²⁰ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Львів, 1938. 74 с.

²¹ Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). *Наук. збір. Укр. Вільного Ун-ту у Празі*. Прага, 1942. Т. III. С. 225–243.

²² Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1953. 217 с.; Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Записки НТШ*. Мюнхен–Рим–Париж, 1966. Т. 181: Релігія в житті українського народу. С. 179 – 203; Янів В. Українська духовність у поетичній візії Шевченка. *Записки НТШ*. Париж, 1962. Т. CLXIX. 40 с.

²³ Кульчицький О. Геопсихічний аспект в характерології української людини. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1956. Т. VI. С. 132–146; Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська й етнопсихологічна синтеза. Мюнхен – Париж, 1985. 191 с.

²⁴ Шлемкевич М. Душа і пісня. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 97–112.

²⁵ Балагутрак М. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект. Львів, 2007. 224 с.

²⁶ Дяків В. “Фольклор чудес” у підрадянській Україні 1920 х років. Львів, 2008. 256 с.

²⁷ Гримич М. Християнство і звичаєве право українців. *Народознавчі Зошити*. 2003. № 1–2. С. 130–135.

²⁸ Вільчинська Т. Фразеологічні одиниці української мови з теонімним компонентом як маркер національно-мовної картини світу українців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 2. С. 84–89.

“Господь”, “Христос”, “Исус”, а також назви, властиві язичницькому світогляду, як-от “боги” чи “господар””²⁹. Важливий також висновок, що “теоніми в складі фразеологічних одиниць здебільшого не втрачають свого значення, незважаючи на часткову його деактуалізацію”, а також, що “розглянуті паремії завжди прагматично спрямовані, тобто не лише констатують, а й оцінюють, повчають, застерігають, що по-різному виявляється в обереговій, фатичній та лиходійній функціях фразеологізмів”³⁰.

Важливими для дисертації також стали пареміологічні студії мовознавців. З. Дубравська досліджує теоретичні питання пареміології, історію виникнення та походження, їх функціонування та класифікацію. Також зосереджує свою увагу на аналізі розвідок українських та зарубіжних вчених стосовно паремійної проблематики³¹. У статті Т. П’ятковської “Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій” розглянуто такі концепти національної концептосфери українців – праця, воля, доля, свій/чужий. Усі вони відображені у зв’язку з рисами характеру українців (працелюбністю, волелюбністю, фаталізмом, індивідуалізмом). Вербальним утіленням концептів виступають паремії³². У статті В. Сліпецької проаналізовані українські, російські та англійські паремії, що відображають комунікативні закони та репрезентують такі мовленнєві жанри: сварка, конфлікт, докір. Результати дослідження ілюструють міжкультурну кореляцію концептів “дурень”, “злодій”, “лихо”, “брехня”. Досліджені паремії належать до засобів негативної комунікації³³. Об’єктом дослідження Г. Сергієнко є концепт “GOTT/GOD/БОГ” у повсякденному житті німецькомовного, англомовного та україномовного загалу³⁴. Висновки дослідниці доволі аргументовані, наприклад ідеографічна підгрупа “Неможливо силою взяти щось у Бога, він нікому нічого не зобов’язаний давати” представлена порівняно великою кількістю українських прислів’їв та приказок, але не має ні одного

²⁹ Там само. С. 84.

³⁰ Там само. С. 88.

³¹ Дубравська З. Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Young Scientist*. 2017. № 4.3. С. 77–80.

³² П’ятковська Т. Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій. *Рідний край*. 2014. № 1. С. 94–97.

³³ Сліпецька В. Д. Способи відображення емоцій у пареміях (на матеріалі української, російської та англійської мов). *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія “Філологічні науки”*. Мовознавство. 2014. № 1. С. 82–85.

³⁴ Сергієнко Г. В. Ідеографічні групи концепту БОГ/GOD/GOTT на матеріалі паремій. *Матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 31. С. 542–548.

аналогу з німецької або англійської мови. Інша ідеографічна група “Бог та диявол є невід’ємними один від одного” кількісно представлена англійськими та німецькими пареміями, але не включає в себе ні одного українського прикладу³⁵.

Лінгвокультурні конотації лексеми “чорт” стали об’єктом дослідження Д. Якимович-Чапран³⁶. Дослідниця звернула увагу на низку легенд та фразеологізмів у яких “ідеться про споконвічне паралельне існування Бога (Господа) і чорта (сатанайла, ірода, триюди-арідника) і їхню співтворчість у процесі космогонії, причому Господь пов’язувався з усім духовним, ідеальним, а чорт – з матеріальним”³⁷. При аналізі “внутрішніх характеристик чорта, актуалізованих у власне лексичній і конотативній семантиці відповідного демономена” розглянуто зв’язок останнього із Богом (зокрема, й пареміологічний матеріал); серед таких характеристик слід відзначити “вміння винаходити нові речі, істоти, ремесла тощо”, “відсутність душі і тіла”³⁸. Особливої уваги дослідниця приділила відображенню в мовних одиницях різних аспектів стосунків чорта з Богом, виділивши три варіанти: а) непримиренний антагонізм, що відповідає догматичним християнським уявленням; б) підпорядкування чорта Богові як нижчої, недосконалої сили вищій, досконалій; в) паралельне співіснування Бога і чорта як двох сил, що можуть і допомогти, і нашкодити людині, у зв’язку з чим обоє потребують задобрення³⁹.

Історична своєрідність проявів релігійного почуття людиною різних епох, культур, соціальних груп і конфесій активно обговорюється у світовій гуманітарній науці вже давно. Всесвітньо відомі вчені бачили в релігії ключ до розуміння широких аспектів життя того чи іншого народу. Г. Гегель окреслив ставлення народів до релігії так: “Народи розглядали чинність релігійної свідомості, знання про Бога і відчуття Бога, як їхню справжню гідність і святість життя, що в її часі зникають земні турботи і справи, а дух

³⁵ Там само. С. 245.

³⁶ Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми “чорт”). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2009. Вип. 4. С. 118–131.

³⁷ Там само. С. 119–120.

³⁸ Там само. С. 121, 124, 127.

³⁹ Там само. С. 127.

задовільняється Богом, чи то в сучасних почуттях побожності, чи то в їх сподіваннях”⁴⁰.

Отож, у своїй розвідці використали праці теологів, “отців церкви” (як і їх коментаторів), які в тій чи іншій мірі дотичні до пареміологічної проблематики. Зокрема слід відзначити праці К. Амсронга⁴¹, Е. Баттерворса⁴², С. Беля⁴³, К. Бринтон⁴⁴, Р. Гальцева⁴⁵, Г. Геллея⁴⁶, П. Герилюк-Купчинського⁴⁷, Д. Гільдебранда⁴⁸, Р. Грефа⁴⁹, Т. Дайчера⁵⁰, Т. Іванчіча⁵¹, В. Каспера⁵², Ю. Катрія⁵³, Т. Кемпійського⁵⁴, У. Крейга⁵⁵, Г. Кушнера⁵⁶, С. Кьєркегора⁵⁷, Е. Литл Пола⁵⁸, В. Мессорі⁵⁹, Дж. Мерфі⁶⁰, Й. Мюллера⁶¹, А. Ніколі⁶², Г. Ноуена⁶³, Ж. Обера⁶⁴, Дж. Павела⁶⁵, Дж. Сантаяни⁶⁶, Ж. Філіппа⁶⁷, Дж. Янга⁶⁸, А. Вержбіцька⁶⁹.

До даної проблеми все частіше звертається (зі значним запізненням) й вітчизняна наука, доводячи, що духовна культура українців без розуміння релігійної складової не може бути дослідженою і зрозумілою. С. Ярмусь, один

⁴⁰ Цит за: Берко П. Деякі проблеми взаємозв'язку етнопсихології і диференційної психології релігії. *Наукові праці викладачів гуманітарних кафедр Львівського державного аграрного ун-ту*. Львів, 2001. С. 4.

⁴¹ Амсронг К. История Бога. Тысячелетние изыскания в иудаизме, христианстве и исламе. Киев, 2004. 495 с.

⁴² Баттерворс Е. Духовна економіка. Принципи і процес справжнього добробуту. Львів, [б. р.]. 96 с.

⁴³ Беля С. Достатньо лише Бога / з пол. пер. Н. Урсу. Львів: Свічадо, 2007. 136 с.

⁴⁴ Бринтон К. Истоки западного образа мысли. Москва, 2003. 432 с.

⁴⁵ Гальцева Р. Христианство перед лицом современной цивилизации. *Христианство и культура сегодня*. Москва, 1995. С. 126–131.

⁴⁶ Геллей Г. Біблійний довідник: короткий біблійний коментар. Торонто, 1985. 857 с.

⁴⁷ Герилюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді. Львів, 1996. 319 с.

⁴⁸ Гільдебранд Д. Етика. Львів, 2002. 444 с.

⁴⁹ Греф Р. “Так Отче” щодня з Богом. Торонто, 1977. 98 с.

⁵⁰ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовності. Львів, 2005. 183 с.

⁵¹ Іванчіч Т. Діагностика душі й агіотерапія. Львів, 2010. 295 с.

⁵² Каспер В. Бог Иисуса Христа. Москва, 2005. 444 с.

⁵³ Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! Нью-Йорк; Торонто, 1981. 166 с.

⁵⁴ Кемпійський Т. Наслідкування Христа. Львів, 1994. 230 с.

⁵⁵ Крейг У. Самое начало. Происхождение Вселенной и существование Бога. Москва, 1990. 26 с.

⁵⁶ Кушнер Г. Кому потрібний Бог? Львів, 2006. 220 с.

⁵⁷ Кьєркегор С. Болезнь к смерти. Изложение христианской психологии ради наставления и пробуждения. *Этическая мысль*. Москва, 1990. С. 361–470.

⁵⁸ Литл Пол Е. Знайте, у що ви вірите. Канада; Україна, 1995. 138 с.

⁵⁹ Мессорі В. Гіпотези про Ісуса. Львів, 1998. 296 с.

⁶⁰ Мэрфи Дж. Целительная сила молитвы. Минск, 2006. 240 с.

⁶¹ Мюллер Й. Бог – он иной. Москва, 1998. 122 с.

⁶² Ніколі А. Зигмунд Фрейд & К. С. Льюїс. Порівняння контрастних світоглядів. *Преображення: альманах християнської думки*. Львів, 2003. Вип. 1. С. 30–41.

⁶³ Ноуен Г. Тут і тепер. Львів, 2002. 127 с.

⁶⁴ Обер Ж.-М. Моральне богослов'я. Львів, 1997. 287 с.

⁶⁵ Павел Дж. Твое счастье зависит від тебе. Львів, 2013. 168 с.

⁶⁶ Сантаяна Дж. Витлумачення поезії та релігії. Львів, 2003. 288 с.

⁶⁷ Філіп Ж. Внутрішня свобода. Сила віри, надії й любови. Львів, 2007. 159 с.

⁶⁸ Янг Дж. Христианство. Москва, 2004. 384 с.

⁶⁹ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem: O Jezu! i podobne wyrażenia na tle porównawczym. *Etnolingwistyka*. Lublin, 1996. № 8. S. 25–39.

із діаспорних учених, що вивчали проблемами української ментальності, дорікав “академічним мислителям” у тому, що вони займаються “теологією на вершинах, духовістю на вершинах, а про “богословіє” й духовість простодушної й упослідженої людини вони просто забувають”⁷⁰.

У сучасній науці побутує думка, що ми вступили в постхристиянську еру, в якій християнська ментальність не зникла, але вона перестала складати навколишню атмосферу, життєве середовище. У дехристиянізованому суспільстві зі школи виходить учень, який набув набір нейтральних, незалежних від світогляду знань, що має *tabula rasa* на тому місці, де у людини повинні бути записані думки й закладені уявлення універсального характеру: про смисл життя і світобудову⁷¹.

Проте маємо підстави стверджувати, що на тлі загальної секуляризації культури картину світу переважної більшості українців все ж продовжує формувати християнське віровчення: орієнтири в суспільному і приватному житті, сприйняття реалій мікросвіту і макрокосмосу визначають релігійні уявлення. Для релігійності як основи народного світогляду завжди є визначальним ставлення до священного начала. Виходячи з того, що релігійна свідомість, як правило, не розділяє життєвий досвід і культуру на світську і сакральну площини, народ “будує своє духовне життя відповідно до цих, не завжди усвідомлених уявлень”⁷².

Серд українських дослідників, які досліджували релігійний світогляд, при цьому спорадично звертаючись до пареміологічної проблематики слід відзначити Г. Батичко⁷³, П. Берко⁷⁴, Т. Біленко⁷⁵, М. Гайдай⁷⁶, Н. Григоріїв⁷⁷, Р. Гузія⁷⁸, Т. Длінну⁷⁹, В. Жайворонка⁸⁰, С. Жижко⁸¹, А. Колодного⁸²,

⁷⁰ Ярмусь С. Духовість українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. Вінніпег, 1983. С. 156.

⁷¹ Гальцева Р. Християнство перед лицем сучасної цивілізації. *Християнство і культура сьогодні*. Москва, 1995. С. 128.

⁷² Длінна Т. Основи “народної христології”. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. Львів, 2008. Кн. 2. С. 101.

⁷³ Батичко Г. Національно-християнський ідеал як ядро виховної системи *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острого, 1998. С. 252–257.

⁷⁴ Берко П. Деякі проблеми взаємозв’язку етнопсихології і диференційної психології релігії. *Наукові праці викладачів гуманітарних кафедр Львівського державного аграрного ун-ту*. Львів, 2001. С. 3–7.

⁷⁵ Біленко Т. Слово і мовчання в молитві. *Гуманізм і моральність: екзистенційні виміри*. Львів, 1997. С. 98–105.

⁷⁶ Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов’ян. Київ, 1972. 200 с.

⁷⁷ Григоріїв Н. Я. Українська національна вдача. Вінніпег; Манітоба, 1941. 61 с.

⁷⁸ Гузія Р. Християнський постулат посмертної заплати та його вплив на народні вірування про загробне життя. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5–6. С. 739–742.

А. Котович⁸³, В. Кухарського⁸⁴, І. Лужецького⁸⁵, М. Любачівського⁸⁶, С. Макарчука⁸⁷, О. Максим'юк⁸⁸, В. Малахова⁸⁹, М. Марисюк⁹⁰, О. Мартинюк⁹¹, І. Музичка⁹², Т. Олійник⁹³, Є. Онацького⁹⁴, І. Ортинського⁹⁵, К. Панас⁹⁶, В. Пісоцького⁹⁷, В. Ульяновського⁹⁸ та Л. Филипович⁹⁹.

1. 2. Джерельна база роботи.

У нашій роботі паремійний жанр народної словесності чи не вперше став джерелом дисертаційного дослідження народного релігійного світогляду. Встановити факт психологічної осі, духовної орієнтації українців дозволяють нам пам'ятки культури, історія, а також дані фольклору, який має єдину систему міфологічних, релігійних, моральних уявлень та норм, що в сукупності своєрідно виражають “неповторну історичну пам'ять етносу, його ставлення до природи, до суспільства, моральні принципи, погляд на світ тощо. “Твори народної словесности, – зауважував М. Пачовський, – jako продукти неученої

⁷⁹ Длінна Т. Основи “народної христології”. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2008. Кн. 2. С. 101–106.

⁸⁰ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.

⁸¹ Жишко С. Нація як спільнота. Київ, 2008. 808 с.

⁸² Колодний А. Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів, 2005. 336 с.

⁸³ Котович А. Про релігію та її необхідність. Відбитка з журналу “Духовний сіяч”, № 15–16. Варшава, 1927. 16 с.

⁸⁴ Кухарський В. Ідеологія, ідеали особистості в контексті Святого Письма. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали міжнародної науково-практичної конф.* Острог, 1996. Кн. 2. С. 148–166.

⁸⁵ Лужецький І. Отче наш: Пояснення та молитовні роздумування на слова Господньої Молитви. Львів, 2003. 280 с.

⁸⁶ Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання. Львів, 1991. 344 с.

⁸⁷ Макарчук С. Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасності. *Народознавчі зошити*. 2003. № 1–2. С. 77–82.

⁸⁸ Максим'юк О. Християнська мораль та релігійно-християнська етика буковинців у мовному аспекті (на матеріалі творів письменників Буковини). *Біблія і культура: зб. наук. ст.* Чернівці, 2000. Вип. 2. С. 165–169.

⁸⁹ Малахов В. Екзистенція як респонденція: національно-культурні типи діалогічності. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Збірник наукових праць*. Острог, 1998. С. 27–31.

⁹⁰ Марисюк М. Вірити чи не вірити? Жовква: Друкарня оо. василіян, 1935. 32 с.

⁹¹ Мартинюк О. Психологічні особливості прояву віри в кризових станах особистостей. *Пізнай правду*. 2007. № 2. С. 3–5.

⁹² Музичка І. Християнство в житті особи і народу: вибрані твори. Київ, 1999. 387 с.

⁹³ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. Пустомити, 1994. 335 с.

⁹⁴ Онацький Є. Українська емоційність. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 36–47.

⁹⁵ Ортинський І. З погляду благовісти. Фрайбург–Рим, 1992. 162 с.

⁹⁶ Панас К. Бог і людина. Львів, 1995. 117 с.

⁹⁷ Пісоцький В. Три аспекти проблеми толерантності у християнстві. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острог, 1998. С. 98–105.

⁹⁸ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник. Київ, 1991. Кн. 1. 252 с.

⁹⁹ Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. Київ, 2000. 333 с.

маси суть зеркалом її душі, в котрім наглядно відбиває ся ціле споконвічне житє...”¹⁰⁰.

Протягом століть релігійний фольклор містив взірці віри, моралі і був “школою релігійної культури”. У традиційній народній культурі фольклор може виконувати приблизно ті ж самі функції, що й книжне догматичне вчення для церковної, “офіційної” релігії¹⁰¹. Найповнішим і найдостовірнішим літописом усього багатовікового духовного життя народу стала його м’яка й мелодійна українська мова, що акумулювала в собі високий народно-філософський геній¹⁰². Історик нашої культури І. Огієнко вбачав у явищах народної мови символ культури. За його словами, мова – це “найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного “я”¹⁰³.

Неоціненним джерелом для дослідження дії релігійного чинника на формацію колективної національної психіки є народжені в гущі повсякденних подій стійкі вислови усно-розмовної народної сфери. “Не лінгвістична ідіома важна, – наголошував М. Шлемкевич, – але те, що мільйони, носій української душі, потребують того слова, для вияву саме її, тієї української душі”¹⁰⁴. Приповідки увібрали в себе своєрідність та багатогранність народного життя, специфіку характеру, психологію українців, їх певні етнокультурні пріоритети. Прислів’я як розповсюджена форма народної мудрості, стимулюють індивідуальні міркування кожного, хто “насичує ними свою свідомість, формуючи їх як носіїв загальнолюдського і народного духу водночас”¹⁰⁵.

Слід зазначити, що дослідження народної творчості як один із способів характеристики українського національного характеру, психічного укладу народу, його світогляду Д. Чижевський вважав “максимально надійним”, але пов’язаним з певними труднощами. Вони полягають у тому, що в народній творчості ми маємо надзвичайно різнобарвний конгломерат продуктів різних

¹⁰⁰ Пачовський М. Про вплив християнства на устну словесність русинів. *Учитель*. Львів, 1893. Ч. 3. С. 32.

¹⁰¹ Длінна Т. Основи “народної христології”. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. Львів, 2008. Кн. 2. С. 102.

¹⁰² Скільський Д. Українська мова – духовна основа української нації. *Визвольний шлях*. 2001. № 9. С. 39.

¹⁰³ Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918. С. 210.

¹⁰⁴ Шлемкевич М. Душа і пісня. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 98.

¹⁰⁵ Макушинська Г. П. Народна мудрість як фактор духовної єдності суспільства: авт... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2003. С. 8.

епох і різних “типів” різних напрямків, що частково зливалися між собою, а частково залишаються незлитими й досі.

Тому звернувшись до народної мудрості для спроби характеристики національного світогляду, можемо отримати “на трохи чи не найголовніші питання майже протилежні відповіді”¹⁰⁶. Більш чи менш детальний розвиток певної теми знайдемо в казках, піснях, духовних віршах, заклинаннях, загадках та інших усних творах, але зерно теми, основна істина, лежить перш за все в головній скарбниці народної думки про всі сторони життя, тобто в прислів’ях та приказках.

У передмові до збірки приповідок І. Франко говорив про ці “короткі ядерні вислови”, що вони є “ніби скристалізованою з якого-небудь приводу фігурою думки”, яка “переходить з вуст до вуст, з покоління до покоління”, передаючи певні “моральні, філософські судження, життєві правила, а також певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань”¹⁰⁷ тощо.

Ці форми народної мудрості є квінтесенцією народного характеру, духовної спрямованості його намірів, стислою формою філософії народу, зрозумілою всім, тому такою, що виражає специфічні особливості його світосприйняття і світорозуміння. Оскільки усна приказкова проза є цвітом поетичного народного мовлення й лаконічними, але зрозумілими і точними висловлюваннями логічних, оснований на досвіді думок, то релігійні поняття у ній постають у більшій рельєфності й відокремленні, ніж у будь-якому іншому жанрі усних творів.

Звертатимемось і до інших джерел релігійного змісту, зокрема до творів святих отців церкви, що допоможе пізнати, за словами А. Шептицького, “як поширювалося знання Євангелія, як проповідували ті знамениті і великої святості мужі...”¹⁰⁸.

У роботі спробуємо виявити та проілюструвати за допомогою паремій релігійне світовідчуття в національному характері мислення і способі сприймання дійсності. Це лиш один із кроків у вивченні релігійності (як однієї

¹⁰⁶ Чижевський Д. Нариси з історії філософії...С. 16.

¹⁰⁷ З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів’їв / підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея. *Народна творчість та етнографія*. 1963. № 2. С. 95.

¹⁰⁸ Катрій Ю. Перлини Східних Отців / 2-ге вид., доп. Львів, 1998. С. 5.

із найістотніших рис українського світогляду), що може послужити імпульсом і відправним пунктом для наступного повнішого і глибшого дослідження живого народного мовлення, яке є способом релігійного самовияву нації і шляхом творення естетичних та моральних ідеалів.

При цьому слід брати до уваги, що власне у сфері живого буденного мовлення експресивний фонд народної мови активно витісняє номінативний, адже головне призначення народного фразеологізму – “не називати певні реалії навколишнього світу, а виразити до них особистісне, емоційне ставлення”¹⁰⁹. Крім цього, мусимо враховувати широкозначність стійких висловів народномовленнєвої сфери, а також “ймовірнісний” тип їх семантики. Адже дискретність, взаємопроникність смислів, компактно сконденсованих у пареміях, вимагають від мовців складно-аналітичного їх сприйняття, дозволяють індивідуально їх інтерпретувати¹¹⁰.

Основною джерельною базою дослідження є три пареміографічні праці другої пол. XIX–XX ст. – збірники Матвія Номиса, Івана Франка та Володимира Плав’юка. Праця М. Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (Санкт-Петербург, 1864) стала найвизначнішим досягненням пареміографії XIX ст. і становить новий тип збірника – національний. На відміну від видань (регіональних збірників) своїх попередників, М. Номис залучив до праці матеріали з усіх регіонів, тексти зі збірників українських пареміографів М. Закревського, Г. Ількевича, О. Павловського, О. Шишацького-Ілліча, “наважився на відображення народного мудрослів’я цілої України”¹¹¹. Основу видання склали паремійні матеріали із нотаток О. Марковича. М. Номис вперше в Україні застосував тематичний принцип класифікації (тематичну або філософічну систему упорядкування текстів). До пареміографічного видання потрапили жанрові різновиди широкого спектру, кількість залучених зразків становила понад 14 тисяч, упорядник збірника зумів відтворити крізь призму довершених паремійних мініатюр¹¹² реальну панораму “народного поглядсвіта”¹¹³.

¹⁰⁹ Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры: учебное пособие. Пермь, 1990. С. 13.

¹¹⁰ Там само. С. 12.

¹¹¹ Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція. С. 18.

¹¹² Там само. С. 26.

¹¹³ Номис М. Од видавця. *Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис*. Київ, 1993. С. 36.

Епохальним дослідженням загальноєвропейського масштабу, яке належить до найкращих взірців у галузі пареміографії та пареміології, став корпус народного мудрослів'я І. Франка “Галицько-руські народні приповідки”, що побачив світ з 1901 по 1910 роки у шести книгах видання “Етнографічний збірник”¹¹⁴. У виданні представлено паремійну традицію більшості районів Південно-західного етнографічного регіону, віддзеркалено “широкий спектр сформованих віками народних світоглядних переконань”¹¹⁵. Для групування приповідкового матеріалу пареміолог застосував опорно-гаслову або ж опорно-гніздову чи опорно-стрижневу класифікаційну систему. До збірника увійшли такі жанрові різновиди паремій (приповідок), як прислів'я, приказки, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмети, примовки, каламбури тощо. І. Франко докладно проаналізував, опрацював і систематизував величезний пласт автентичного й оригінального українського паремійного матеріалу¹¹⁶, загальна кількість інваріантних одиниць у виданні становить 31091.

У 1946 р. був виданий перший том приповідок, записаних В. Плав'юком з уст українських емігрантів у Канаді – “Приповідки або українсько-народня філософія”¹¹⁷. Упорядник підготував та опублікував свою збірку прислів'їв та приказок для вшанування перших українських переселенців у Канаді, злидні яких того часу були, за його словами, “такі тяжкі та прикрі, що лиш віра в Бога та безсмертність душі зберегла їх від масового самогубства”¹¹⁸. Сповідуючи народницько-романтичний підхід щодо усної словесності, вважаючи, що у ній і, зокрема, приповідках, “відбився дуже виразно характер народу, його світогляд та культурний розвій у різних добах його життя”¹¹⁹, В. Плав'юк прагнув відобразити через зібрані приповідки “дух, життєву філософію українських піонерів-переселенців, що є наслідком усієї попередньої культурної спадщини українського народу”¹²⁰. У першому томі зібрано 6200 паремій, що

¹¹⁴ Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: у 3 т., 6 вип. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901. Т. X. 200 с.; 1905. Т. XVI. С. 201–600; 1907. Т. XXIII. 300 с.; 1908. Т. XXIV. С. 301–600; 1909. Т. XXVII. 300 с.; 1910. Т. XXVIII. С. 301–600.

¹¹⁵ Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція. С. 42.

¹¹⁶ Там само. С. 193.

¹¹⁷ Приповідки або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк. Перевид. з оригіналу 1946 р. Едмонтон: Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. 356 с.

¹¹⁸ Там само. С. XI.

¹¹⁹ Там само. С. IX.

¹²⁰ Медвідський Б. Володимир Плав'юк – відомий збирач українських паремій у Канаді. *Українські приповідки* / зібрав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон, 1996. Т. II. С. 20.

супроводжуються поясненнями і подані в алфавітному порядку за опорними словами. Зібрані В. Плав'юком матеріали для другого тому “Приповідок” побачили світ 1996 року, уже після смерті пареміографа¹²¹.

Під час опрацювання паремійних текстів із вказаних джерел підраховано, що збірник М. Номиса містить 734 паремії з онімами “Бог” (“Божий”), “Господь”, у пареміографічній праці І. Франка ці слова входять до складу понад 1260-ти приповідкових текстів, В. Плав'юк зафіксував у своїй збірці 450 стійких народних висловів з цими власними назвами. У процесі роботи над дисертацією паремії із опорно-гасловими словами “Бог”, “Господь” скартковано, покласифіковано за окремими ідейно-тематичними мотивами та проаналізовано. Зокрема, виділяємо (відповідно до класифікації Ю. Шевельова¹²²) такі основні мотиви у семантичному наповненні досліджуваного масиву народних паремій: Божої всесильності; непередбачуваності Божих дій; доцільності Божої волі і підпорядкованості людини; надії на Божу волю; Божої справедливості; Божої кари і суду; Божого всепрощення; образ-мотив Бога як батька й господаря; мотив активності і відповідальності людини; рівності перед Богом; Божої ласки та опіки тощо.

Для порівняльної характеристики народних уявлень про Бога у різних національних світоглядних традиціях (українців, поляків, росіян) важливими є пареміографічні праці В. Даля та С. Адальберга.

В основі дисертації лежать також зібрані матеріали власних польових обстежень, зафіксовані впродовж у 2007–2010 рр. на території Львівської області, документи і матеріали архіву Інституту народознавства НАН України. Теренові матеріали авторки, використані у роботі, отримані у результаті вибіркового усного опитування та відкритого інтерв'ювання осіб різних вікових категорій. Для забезпечення інформативної об'єктивності дослідження, проведене за заздалегідь підготовленими запитальниками, фіксувалось за допомогою сучасних технічних засобів. Під час особистих бесід з респондентами формулювались допоміжні запитання. Об'єктами обстеження були м. Львів та низка населених пунктів Львівської області. Серед інформаторів є також мешканці

¹²¹ Українські приповідки / зібрав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон, 1996. Т. II. 297 с.

¹²² Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. С. 41–59.

Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської, Житомирської та Вінницької областей. Польова документація після розшифрування аудіозаписів інтерв'ю оформлена в електронній формі; відповідно до вимог, вказано відомості про кожного респондента та населені пункти. Результати теренових пошуків були відповідно впорядковані та систематизовані. Детальну транскрипцію польових матеріалів передано до архіву Інституту народознавства НАН України, де вона зберігається у другому описі першого фонду (одиниці зберігання 566, 589, 591, 604). Зіставлення задокументованих відомостей польових досліджень з інформацією опублікованих праць дає основу для продовження наукового розсліду народних релігійних уявлень на українському етнічному ґрунті, можливість простежити зміни і трансформації у релігійній свідомості, оцінити збереженість певних світоглядних уявлень.

До роботи залучено наукові розвідки українських та зарубіжних народознавців XIX – XX ст., які нагромадили багатий фактичний матеріал з народнорелігійної проблематики, етнографічні дослідження побутової релігійності українців. Такі дані наявні й у публікаціях описового характеру, і в узагальнювальних, аналітичних статтях і монографіях. Чимало емпіричного матеріалу зібрали й опублікували Я. Головацький, М. Шашкевич, В. Гнатюк, Б. Грінченко, Р. Кайндль, І. Свенціцький, М. Сумцов, В. Шухевич, Г. Яковлев, К. Сосенко.

Оскільки впродовж віків окремі біблійні цитати, стаючи крилатими словами, переходили з Біблії у розмовну мову народу, глибоко вкоренившись у ній, то одним із важливих джерел для нашого дослідження є тексти Святого Письма. Звертаємось й до такого джерела релігійного змісту, як молитовники. Багато цінної інформації можна почерпнути з творів святих отців церкви, що допоможе пізнати, за словами А. Шептицького, “як поширювалося знання Євангелія, як проповідували ті знамениті і великої святості мужі...”¹²³.

Як допоміжний та додатковий матеріал при розгляді народних релігійних уявлень використано фольклорні твори різних жанрів, зокрема, легенди і тексти пісень (у записах Б. Грінченка, О. Кольберга, О. Дея, М. Мишанича). Спираємось також на тексти художніх творів українських авторів – Т. Шевченка, Б. Лепкого,

¹²³ Катрій Ю. Перлини Східних Отців / 2-ге вид., доп. Львів, 1998. С. 5.

У. Самчука та ін. Багато цінного матеріалу для характеристики народної філософії знаходимо у трактатах українського мислителя Г. Сковороди.

Важливими для дослідження явищ народної культури є лінгвістичні джерела. Під час роботи над дисертацією інформацію щодо значень низки термінів було почерпнуто з різноманітних словників (тлумачних словників української мови, чужомовних слів, біблійних термінів, літературознавчих термінів); у праці використовуємо також матеріали фразеологічного словника української мови. Розкрити зміст деяких понять допомогла низка енциклопедичних видань.

1. 3. Теоретико-методологічні засади праці.

Запорукою ефективного й ґрунтовного наукового дослідження є його вивірені теоретико-методологічні засади та дієвий методичний інструментарій. Від застосування різних способів вивчення явищ та дотримання певних методологічних принципів безпосередньо залежить і різнобічне історико-етнологічне вивчення різних сфер народної культури. Наукові засади її дослідження сформуваали видатні українські вчені XIX – поч. XX ст. І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Сумцов, З. Кузеля, Ф. Колесса та ін. У новітній час методологію етнологічної науки поглиблено в працях С. Макарчука, Р. Кирчіва, С. Павлюка, В. Борисенко, М. Тиводара, М. Глушка.

Загальні методологічні принципи та підходи, на яких ґрунтується дисертаційна робота, – об’єктивність, історичність, системність, комплексність і міждисциплінарність наукового дослідження. Відповідно до цієї парадигми вивчення теми здійснено на основі об’єктивного й критичного аналізу широкого кола верифікованих емпіричних даних та результатів наукових напрацювань, використання даних різних наукових дисциплін (етнологія, історія, фольклористика, етнолінгвістика, мистецтвознавство), а також системного й комплексного досліду етнокультурних явищ у їх структурній цілісності, взаємозв’язку, контексті історичної дійсності, динаміці розвитку, сталих і варіативних формах тощо.

Методика праці опирається на загальнонауковий інструментарій (методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу), що дозволяє у різний спосіб осмислювати

явища та узагальнювати виявлені факти, а також застосування спеціальних методів історико-етнологічного дослідження. За їх допомогою на емпіричному й теоретичному рівнях власне й досліджено народні уявлення про Бога, відображені у народних пареміях.

На етапі емпіричного дослідження явищ, що передбачає нагромадження для подальшого наукового узагальнення необхідного фактажу, було здійснено пошук і опрацювання відповідних джерельних відомостей, наявних в народознавчих публікаціях, а також теренові етнографічні дослідження, проведені з метою збору польового матеріалу. Згідно з основними засадами польової етнографічної роботи, його фіксація відбувалася *методом усного опитування* (інтерв'ювання) носіїв традиційної світоглядної (етнофорів).

Систематизацію всього масиву виявленого емпіричного матеріалу здійснено завдяки *методу типологічного аналізу*. За його допомогою також згруповано однорідні чи подібні за своїми ознаками паремії, що дало змогу виокремити основні світоглядні компоненти, релігійні уявлення, прояви тих чи інших ідейно-тематичних мотивів тощо.

Структурно-функціональний метод дозволив показати на матеріалі текстів паремійного жанру народні уявлення про Бога як цілісний комплекс структурно й семантично взаємопов'язаних між собою світоглядних елементів. Застосування *порівняльно-історичного методу* було спрямоване на зіставний розслід етнокультурних реалій в динаміці їх історичного розвитку. У результаті простежено історичну тяглість, певні видозміни релігійних уявлень, їхній прояв і стан збереження у сучасній світоглядній традиції українців тощо.

З метою дослідження витоків давніх уявлень, відтворення їх первинного змісту за тими залишками (пережитками) архаїчного світогляду, що наявні в приповідковій творчості народу, застосовано *реконструктивний метод*. За його допомогою вдалося реконструювати, наприклад, давнє розуміння Бога як управителя явищами природи чи дохристиянські уявлення про чорта як про співтворця світу. *Структурно-семантичний метод* дав змогу з'ясувати семантику великого пласту паремій і світоглядних концептів. Релігійний аспект світоглядної традиції українців охоплює широке коло народних уявлень,

наукову характеристику яких у дисертаційній праці подано за проблемно-тематичним принципом.

У своїй роботі спираємось на пареміологічну концепцію І. Франка, яка належить до найкращих надбань фольклористичної науки¹²⁴. Відправною точкою на шляху до комплексного, всестороннього аналізу паремій як джерела дослідження світогляду народу є Франкова методологічна схема опрацювання жанрового репертуару¹²⁵. Зокрема, особливе значення у роботі має принцип послідовного пояснення змісту паремійних одиниць, врахування контексту, комунікативної ситуації їхнього вживання, у якій приповідкові формули реалізують свій внутрішній смисловий заряд.

Використовуємо також принцип збереження мовної автентичності паремійних жанрів, який у сучасних етнологічній та фольклористичній науках сприймається як аксіома. Слід зауважити, що органічним і науково вмотивованим доповненням до цього принципу у методологічній концепції І. Франка був принцип паспортизації (“географічного умісцєвлення”), необхідність систематичного застосування якого щодо паремій обґрунтована пареміографом у першому томі “Галицько-руських народних приповідок”¹²⁶.

У дослідженні спираємося на позицію Ю. Шевельова щодо використання посилання на місце запису прислів'я чи приказки. За переконанням дослідника, паспортизація, посилання на географію вживання приказки і на джерело приказок є деталями “вельми істотними і кінцевими в науковому виданні приказок”, проте не відіграють “визначальної ролі в синтетично-філософському підході до матеріалів”. На думку ученого, для характеристики філософії життя народу “не важить географія вживання приказки, важить те, що її вживає народ”¹²⁷.

Для вивчення оригінального національного сегмента у паремійній традиції та з'ясування національно специфічних рис духовної культури, особливостей релігійного світобачення українців, важливим є застосування принципу

¹²⁴ Пилипчук С. М. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. С. 64–114.

¹²⁵ Там само. С. 142–182.

¹²⁶ Франко І. Передмова до першого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”). *Етнографічний збірник*. Львів, 1905. Т. XVI. С. XI.

¹²⁷ Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. С. 45.

порівняння, компаративного аналізу. За допомогою зіставно-порівняльного аналізу низки стійких народних висловів у роботі вияскравлено, зокрема, національну специфіку українських “релігійних вокативів”, передано їхню самотність та неповторність у загальноєвропейському контексті.

Для реконструкції якнайповнішої семантики текстів паремій того чи іншого ідейно-тематичного мотиву оперуємо поліваріантними зразками. Різновиди поліваріантних творів подаємо як доповнення до найтиповішої, найуживанішої, найпоширенішої паремійної одиниці. Використання стереометричного аналізу (генеза, особливості побутування, актуалізаційні реалії) тих чи інших паремійних зразків дає можливість робити певні узагальнення.

Розглядаючи поняття Бога як центральне у релігійному світогляді українців і сформоване на основі християнських гуманістичних традицій, використовуватимемо аналогії з Біблії. Такий метод дослідження в українській етнопсихології використовував В. Янів, підтверджуючи цитатами зі Святого Письма збіжності в аналізі релігійності українців¹²⁸. Посилання на Біблію вважаємо доцільними для ілюстрації відображених у фразеології поглядів й уявлень народу відомими в християнському світі формулюваннями або біблійними образами і щоб показати також узгодженість цих поглядів з даними Об’явлення.

Термінологічною основою дисертації є низка понять, що розкривають її тематичну специфіку та ключові явища досліджуваної сфери етнокультури.

Народний світогляд – система узагальнених поглядів на дійсність, природу, суспільне життя, людину, переконання та ідеали, що склалися на основі традиційних уявлень, вірувань і багатовікового емпіричного досвіду народу, на відміну від наукового світогляду, що ґрунтується на даних науки і певних філософських принципах. Для українського народу визначальним є християнсько-релігійний світогляд¹²⁹.

Народні вірування – важливий компонент свідомості народу і його традиційної культури, пов’язаний з давніми уявленнями про надприродне-

¹²⁸ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду... С. 188.

¹²⁹ Кирчів Р. Світогляд народний. Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007. С. 523.

божественне начало навколишнього світу і буття в ньому людини. Давні вірування народні релігійні у різних народів мали свої особливості. Їхній далекий відгомін і численні залишки дійшли до нас у традиційних звичаях і обрядах, повір'ях і забобонах і різних традиційних актах побутової релігійно-обрядової поведінки. Чимало таких елементів поєднувалося і зросталося з християнською релігійністю¹³⁰.

Релігійність – поняття, що характеризує конкретний, безпосередній вияв релігії в індивідуальній і колективній свідомості: якісну й кількісну визначеність засвоєння суб'єктом рел. ідей, цінностей, норм, практик та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність вірян і спільнот. У релігійності поєднуються спонуки, враження, почуття, переживання, думки, переконання, цінності, установки, стереотипи стосовно надприродного (потойбічного, трансцендентного), які сформувалися на основі отриманого й пережитого рел. досвіду й реалізуються в рел. діяльності. Значимими компонентами структури релігійності є: рел. світорозуміння, рел. світовідчуття, рел. світоставлення¹³¹.

Народна релігійність – спосіб виявлення віри у щоденному житті, виявлення християнських засад у звичаєвих нормах та обрядах, своєрідна система народних уявлень та їх форм відображень, в основі яких – почитання надприродних сил, пов'язане з незвичайними явищами, подіями¹³².

«Народна Біблія» – фольклорні перекази Святого Письма, зафіксовані у національних традиціях, народні легенди на теми Старого і Нового Заровітів, прикмети і повір'я, пов'язані з фольклорними “біблійними” наративами. “Народна Біблія” включає канонічні й апокрифічні сюжети, архаїчні вірування й етнокультурні стереотипи¹³³.

Духовність – надзвичайно багатогранний і складний феномен; це духовна, інтелектуальна природа, внутрішня моральна сутність людини; здатність до позитивних перетворень фундаментального рівня, тобто до духотворних дій, які сприяють проявам духу як неосяжної раціонально трансцендентної сутності, що проникає крізь простір та час, рухає живим світом і спричинює його

¹³⁰ Кирчів Р. Вірування народні релігійні. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 102.

¹³¹ Релігійність. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 07.02.2021).

¹³² Дяків В. М. Народно-релігійний рух в етнокультурі українців (20—30-ті роки XX ст.) Київ, 2019. С. 19.

¹³³ Народная Библия: восточнославянские этиологические легенды. Москва, 2004. С. 4.

розвиток. Історично саме релігія поширювала духовні практики, але духовність не обов'язково релігійна¹³⁴.

Віра – джерело пізнання реальності: науково-філософське – за допомогою розуму, релігійне – за допомогою віри. Віра – переконання, що Бог – початок і кінець усього, а матеріальний світ – лише частка реальності; добровільне визнання всієї Правди, яку об'явив Бог. Спільність у вірі вимагає колективного вияву віри, яка об'єднує людей у тому самому визнанні віри. Символ християнської віри викладений у “Вірую”¹³⁵.

Релігія (лат. religio) – взаємозв'язок між Богом і людиною. Усім релігіям притаманне розуміння Бога як володаря світу і долі людини. Християнство, юдаїзм, іслам – три найпоширеніші монотеїстичні релігії. Кожна релігія має свої методи і засоби служіння Богові, тісно пов'язані з обрядовістю народів¹³⁶.

Християнство – найбільша монотеїстична релігія світу. Виникла у I ст. н.е. у Палестині. Основана на вірі в Бога-Отця, Сина – Ісуса Христа і Духа Святого. Суттю, філософією християнства як космічного плану врятування людства і кожної особи від загибелі є універсальна формула, слова апостола Івана Богослова “Бог є любов”. Більшість європейських народів прийняло християнство у I тис. н.е., в Україні – 988 р.¹³⁷.

Бог – (євр. – El, Елогим; гр. – Ягве; гр. – Theos; лат. – Deus). Уявити класичне визначення Бога неможливо, як і пояснити суть поняття “Бог”, оскільки не знаємо істоти Бога. Термін “найвище буття” лише вказує на джерело походження будь-якого буття. Слово “Бог” визначає: 1) нескінченну субстанцію і найбільш досконале буття (за Картезіаном); 2) Того, більш досконалого від якого неможливо нічого уявити (за св. Анзельмом); 3) Того, хто є (за св. Томою з Аквіну). Ідею Бога в умах людей зроджують два джерела: релігія і досвід. Релігія пізнає Бога трансцендентного (поза межею світу і уяви), філософія – Абсолют, окремі риси якого дозволяють подекуди ототожнювати ці два поняття¹³⁸.

¹³⁴ Дацюк С. Що таке духовність і навіщо вона потрібна? *Українська правда*. 16 червня 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua> (дата звернення: 03.02.2021).

¹³⁵ Сапеляк О. Віра. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 101.

¹³⁶ Сапеляк О. Релігія. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 496.

¹³⁷ Сапеляк О. Християнство. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 654.

¹³⁸ Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002. С. 43.

Міф – це оповідь про Богів і героїв, які брали участь у творенні світу; спосіб пізнання світу. У міфологічній свідомості макрокосм (природа) й мікркосм (людина) взаємопов’язані і становлять єдину систему світобачення, де світ пізнається через людину й навпаки. Релігія обожнює вищу силу, а міф – сили природи і пристрасті людської душі. Приміром, Вітер і Гнів – це божества. Тому язичництво – це, швидше, не релігія (що передбачає зв’язок із вищою силою), а міфологія. Поняття “**міфологія**” має кілька значень: сукупність оповідей однієї культурно-історичної традиції (скажімо, індоевропейської, слов’янської, української); особлива форма світосприймання; наукова дисципліна, яка досліджує міфи й міфологічні системи. Для реконструкції міфів використовують дані психології, етнографії, археології, лінгвістики, інших наук¹³⁹.

Паремія – народний вислів, виражений реченням, а також коротким ланцюжком речень, яким передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог. До класу паремій належать: прислів’я і приказки (вони становлять основну масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду), примовки, загадки, прикмети, “ділові” вислови, повір’я, “віщі” сні, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули тощо¹⁴⁰.

Приказка – стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки. Приказки, на відміну від прислів’їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті (“*Отак мені Бог дав: любив дівчину, а чорта взяв*”; “*Хай діється воля Божя*”). Поки що немає єдиного погляду на відмінність між приказками і прислів’ями¹⁴¹.

Прислів’я – стійкий вислів переважно фольклорного походження, в якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. Прислів’я, на відміну від приказок, – це самостійні судження, інтонаційно й

¹³⁹ Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ, 2002. С. 5.

¹⁴⁰ Українська мова: енциклопедія. Київ, 2004. С. 460.

¹⁴¹ Там само. С. 524.

граматично оформлені як прості або складні речення. Значення прислів'я може бути прямим, тобто похідним від значень його компонентів, або переносним, тобто мотивується образом, що виникає на основі значень компонентів. Найчастіше прислів'я виникають унаслідок спостережень за певними часто повторюваними подіями і виділення в них характерного й особливого¹⁴² (*“Бог правду видить, але не скаже”*; *“Чого (кому) Бог не дасть, того и коваль не викує”*).

Примовка – Здебільшого жартівливий народний вислів усталеної форми; іноді коротка розповідь у вигляді поширеного прислів'я, часто із римами й алітераціями. Серед примовок виділяють: а) формули вітань та прощань; б) формули припрошування, запрошення до столу, зичення смачного, подяки за частування, запрошення сісти тощо; в) формули побажань, віншувань, тостів; г) формули прокльонів; ґ) узвичаєні відповіді на певне питання, прохання та репліки, які супроводжують формули вітань, побажань, припрошувань; д) формули дражніння; е) словосполучення¹⁴³.

Приповідка – так в західних областях України називали прислів'я, приказки й інші короткі й мудрі образні вирази, крилаті вислови тощо. Зібрані І. Франком народні прислів'я і приказки вийшли в шести випусках під назвою *“Галицько-руські народні приповідки”*¹⁴⁴. Як переконливо свідчать теоретичні коментарі І. Франка, термін *“приповідка”*, який дослідник запозичив із народної генології, доцільно ототожнювати зі сучасним *“паремія”*, що вживається для номінації родового поняття жанру¹⁴⁵.

Релігійні вокативи – вигуківі вислови, окличні звороти мови (укр. *“Боже мій!”*, *“О, Господи!”*, *“Боженьку мій милий!”* та ін; пол. *“Mój Boże!”*, *“O Jezu!”*, *“Matko Boska!”*; нім. *“Mein Gott!”* та ін.), що вживаються для вираження почуттів і мають релігійну семантику, яка не впливає зі значення окремих елементів, що входять до складу вислову; щоб зрозуміти комунікативну інтенцію мовця, треба цю семантику знати¹⁴⁶.

¹⁴² Там само. С. 530.

¹⁴³ Там само. С. 528.

¹⁴⁴ Словник літературознавчих термінів. Київ, 1971. С. 337.

¹⁴⁵ Пилипчук С. М. Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. С. 66.

¹⁴⁶ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem... S. 26.

Біблійні афоризми – це “крилаті вислови”, окремі слова, словосполучення і цілі речення, джерелом походження яких є Святе Письмо і які, відірвавшись від біблійного тексту, вживаються як усталені (фразеологічні) одиниці мови – в узагальненому, переносному або образному значенні. Протягом століть, починаючи з часів хрещення Київської Русі, біблійні цитати, стаючи крилатими словами, переходили з Біблії у розмовну мову народу. Деякі з них настільки глибоко вкорінились у загальнонародну українську мову, що її навіть важко уявити без таких слів (“*Берегти як зіницю ока*”; “*У Бога все можливо*”; “*Хвала Богу!*” та ін.)¹⁴⁷.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що проаналізований наявний спектр фахової літератури дозволив почерпнути вартісний пареміологічний матеріал з усіх історико-етнографічних регіонів України, а також провести паралелі з іноетнічними традиціями (зокрема, поляками та росіянами). Важливим джерелом дослідження також стали власні польові етнографічні матеріали, що я зібрала під час експедицій у 2007–2010 р., які збагатили фактографічну частину роботи. Водночас, слід констатувати, що дана проблематика до сьогодні, за деякими винятками (праці С. Пилипчука) не була об’єктом наукового дослідження народознавців (на відміну від мовознавців).

¹⁴⁷ Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ, 2001. С. 9.

РОЗДІЛ 2.

УЯВЛЕННЯ ПРО БОГА У НАРОДНИХ ПРИПОВІДКАХ

2. 1. Духовність як вираз релігійності народу. Уявлення про Бога – основа релігійного світогляду українців.

У різні історичні періоди наша духовність як “віковичний життєвий процес” зароджувалась, формувалась та “набирала сили всенародної традиції”¹⁴⁸. Християнство застало в Україні високо розвинуту, багату культуру. Деякі елементи первісної релігії наших предків з плином часу були християнізовані й вони становлять частину нашої духовності по сьогоднішній день.

Цікавим є факт, що грецький історик Прокопій ще в VI ст. вважав наших предків монотеїстами¹⁴⁹. Але прийняття християнства дало поштовх для вагомих змін у їхньому житті та способі мислення, воно поставило багато смисложиттєвих питань, суттєво трансформувало ставлення до життя і смерті, антропологізувало свідомість, вирвавши русича з рідної йому стихії космосу, де він розчинявся, зробило суб’єктом, створеним Богом¹⁵⁰. Розрізняючи дві форми духовності в Київській Русі, офіційно-церковну і духовність мирян, С. Ярмусь охарактеризував останню як “простодушну”, життєву, практичну, доступну, “великодушну і високоблагородну”¹⁵¹. Екзистенційно утвердившись серед киеворуського суспільства у час татаро-монгольського нашествия, будучи “джерелом надії і розради в безмірному всенародному нещасті”¹⁵², християнство стало сутнісним елементом ментальності українця.

На традиційній духовності української людини залишили свій важкий слід намагання більшовицької влади замінити національний виховний ідеал інтернаціональним атеїстичним ідеалом, ті “рухи, зміни й терпіння гігантських масштабів”, що випали на її долю у XX ст. й довели її до “нечуваного духового опорожнення”¹⁵³. З одного боку, все це довело сучасну українську людину, за

¹⁴⁸ Ярмусь С. Духовність українського народу. – С. 110.

¹⁴⁹ Митрополит Іларіон. Українська Церква. Вінніпег, 1982. С. 50.

¹⁵⁰ Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. Київ, 2000. С. 223.

¹⁵¹ Ярмусь С. Духовність українського народу. С. 153.

¹⁵² Лисий І. Релігійність в українській філософській думці. *Віра і розум – двоє крил людського духу: Матеріали наукового колоквиуму*. Київ, 2001. С. 156.

¹⁵³ Ярмусь С. Духовність українського народу. С. 196.

спостереженням М. Шлемкевича, до духовного загублення, до повної дезорієнтації, а з іншого боку – до ще одного явища: поглиблення віри серед вірних усіх віросповідань та апокаліптичних очікувань. І навіть в умовах посиленого тиску офіційної радянської ідеології народна мораль, пов'язана з християнськими цінностями, все ж не зазнала непоправних втрат.

Етнопсихологічний ідеал українського народу тісно пов'язаний з релігійним переживанням. Релігійність, що була основою українського національного ідеалу впродовж багатьох століть, “ідучи по лінії вродженого нахилу, – наголошує В. Янів, – робить нас відпорними на зовнішні впливи й автоматично спричиняється до збереження нашої духової самобутности, нашого духового “я”, чи – як ми звикли тепер говорити – нашої національної ідентичности”¹⁵⁴. Отже, феномен українського народу, який дав змогу вистояти в часи руйнації і зберегти національну самобутність, полягає в релігійній свідомості, християнському способі мислення, що сповнювали українців силою духу, давали душевну рівновагу, витривалість, психічне здоров'я.

До завжди актуальних й найбільш засадничих питань людини належить поняття про Бога. Тому предметом зусиль митців, теологів, філософів усіх часів були поняття та ідея Бога. Історичний погляд показує, що існують різні образи Бога: один образ мали боги античного світу, інший – “Бог” Аристотеля, а ще інший – у Бога біблійного. Коли християнин думає про Бога, то він має на увазі перш за все образ Бога Старого і Нового Завіту, що є невичерпним джерелом для роздумів протягом вже майже двохтисячолітньої історії християнської культури¹⁵⁵.

Розуміння Бога в українців, як і в усіх інших народів, надзвичайно давнє: воно сягає, разом з багатьма іншими релігійними поняттями, індоєвропейської доби. Найважливіше релігійне слово “бог” прийшло до нас зі Сходу, з персько-іранських мов, своєю формою залишилося у нас незмінним, не було витіснене грецьким theos, а лише набрало нового християнського значення. “Нова Наука,

¹⁵⁴ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1953. С. 198.

¹⁵⁵ Основні правди віри. Львів, 1997. С. 8.

Християнство, впала в Україні на добрий попередній ґрунт”, бо наші предки стояли на досить високому на той час ступені культурного розвитку¹⁵⁶.

Незважаючи на те, що залишилося багато з давніх вірувань, християнізація в Україні, на думку І. Огієнка, була найглибшою з усіх народів на Сході слов'янства: “Християнство принесло найважливіше: розуміння єдиногобожжя, Віру в Єдиного Бога, Творця й Опікуна людства й вселенної, – писав учений у своїй монографії. – Дохристиянські руси-українці сприйняли це легко ще далеко до свого офіційного Охрещення, і воно – основа нашої народної культури”¹⁵⁷.

Світогляд народу є філософією його життя, – якому віра в Бога надає вищого змісту, цінності й мети, – і говорить нам про народ більше, ніж будь-який аспект його історії. Те, як ми сприймаємо самих себе, як ми ставимося до інших людей і як ми даємо собі раду з бідами і нещастями в житті, залежить від нашого світогляду, тобто, за визначенням З. Фрейда, від “інтелектуальної конструкції, що дає змогу вирішувати усі проблеми нашого існування однорідно, на основі однієї наскрізної гіпотези”¹⁵⁸.

Наш історик культури Д. Чижевський визначив поняття народного світогляду як “національно зумовлене становисько даного народу до світу і життя”. Одним з найважливіших моментів історичного розвитку українського національного характеру й формування світогляду слід вважати князівську добу, основним культурним явищем якої було прийняття християнства. Той колосальний переворот у світогляді, до якого привело прийняття християнства, на думку Д. Чижевського, “відбувався якимось підсвідомо”, захоплюючи в психіці людини “сферу релігійного переживання”¹⁵⁹.

Зміна світогляду, проникнення до нього християнських елементів було визначним наслідком проповідницької та письменницької діяльності. У Київській Русі зустрічаємо переклади творів майже усіх найвизначніших східних отців церкви і деяких західних. “Отці церкви і Святе Письмо – це були

¹⁵⁶ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. Київ, 1992. С. 403.

¹⁵⁷ Там само. С. 404.

¹⁵⁸ Ніколі А. Зигмунд Фрейд & К. С. Льюїс. Порівняння контрастних світоглядів. *Преображення: Альманах християнської думки*. Львів, 2003. Вип. 1. С. 32.

¹⁵⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983. С. 23.

ті духовні сили, що впливали на стару Русь”¹⁶⁰. Релігія пронизує все життя середньовічної України аж до XVII ст., коли спостерігався процес поступової секуляризації. Релігійна ментальність була складовою світогляду всіх прошарків населення тогочасної України. Християнство визначало розуміння системи світобудови, Всесвіту, сенсу життя, морально-етичні норми, воно було основою усієї людської діяльності. Біблійні сюжети й приписи Святого Письма становили головний зміст і форму розумової і духовної творчості української середньовічної людності, включаючи кращі прояви цих видів людської діяльності – мистецтво, літературу, культуру¹⁶¹.

Християнський світогляд, як відомо, відокремлює природу від Бога, а людину – від природи. Давні вірування не наділяли пантеон своїх богів властивістю постійного зв’язку з людиною, постійного конкретного контролю за її вчинками, визначення її долі. Віра в божества не надавала їм всеосяжних можливостей. Християнство ж внесло у світоглядні уявлення народу віру у повну залежність життя людини, їх успіхів і невдач, щастя і нещастя від Бога, який не тільки творець усього сущого, але й всеосяжно охоплює світ, волею своєю визначає розвиток подій як на небі, так і на землі, хліб насущний для людини, умови буття птиці і тварини, охороняє людину від підступів темної сили і, зрештою, споглядає за її кожним кроком у житті¹⁶².

“Дивує мене відвага, з якою ці люди наважуються говорити про Бога”, – зауважив Б. Паскаль про тих віруючих, для яких віра в Бога не створює жодних труднощів¹⁶³, оскільки вони знають Бога в особистому плані, Він не є для них висновком із силогізму – Він є живою реальністю в їхньому житті. Саме так можна сказати про український народ, релігійність якого стала домінантою його світогляду і перш за все, як твердять народознавці, через геополітичне положення при “битій дорозі”, якою проривалися з зарання орди кочовиків, приносячи із собою боротьбу, випадковість, терпіння, смерть, а то й цілковиту руїну, знищення, загибель.

¹⁶⁰ Там само. С. 18.

¹⁶¹ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник. Київ, 1991. Кн. 1. С. 3.

¹⁶² Макачук С. Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасності. *Народознавчі зошити*. 2003. № 1–2. С. 77.

¹⁶³ Мессорі В. Гіпотези про Ісуса / пер. о. Лев Гайдуківський. Львів, 1998. С. 24.

“І коли саме життя, як таке, стає проблематичним, – писав В. Янів, – людина шукає за істотним в житті”. У такій ситуації наступає “переставлення” життя на вищу “екзистенціальну форму”, при якій віссю відношення до життя, за словами О. Кульчицького, стає щось вище за нього, якась його “трансценденція”, якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя. А таким ідеалом була надія на вічне життя у Господі”¹⁶⁴. Пов’язаний з природою і землею, український селянин відважно говорить про Бога, адже вчування українця в неоформлену безмежність степу веде до “переживання квантативного, кількісного, величнього”, а в дальшому – знову таки “до величнього в Абсолюті”¹⁶⁵. Отже, українська духовність через глибокий зв’язок із землею та захоплення природою приводить до Бога.

“Того слова “Бог” ми вживаємо дуже часто, протягом кожного дня, тобто в наших щоденних молитвах, в наших розмовах, а то й у наших суперечках з домашніми чи сусідами, де ми тим словом “Бог” присягаємось, а деколи й клянемо інших, – зауважив М. Любачівський. – Та чи ми знаємо, хто Бог є? Ми вживаємо Його імені стільки разів у наших просьбах – молитвах, у наших благословеннях, а то й клятьбах, та чи ми коли подумали над тим, хто цей Бог є, що то за істота? Тож тепер спитаємо себе, що за гадка, чи що за поняття приходить на ум, коли думаємо про Бога ?”¹⁶⁶.

Відповідь на це риторичне запитання можемо дати звернувшись до народної мудрості як своєрідної усної традиції фіксування атрибутів Бога і розкривши, через її аналіз, поняття та ідею Бога в релігійному світорозумінні народу. Таким чином намагатимемося збагнути щирі й просту віру наших дідів і прадідів, завдяки якій вони, не маючи отих “дарів цивілізації”, були цільними й урівноваженими особистостями¹⁶⁷.

Вже понад десять століть ідеалом краси, добра, істини, справедливості для українців є християнський Бог, знання про якого зумовлено духовними і моральними чинниками. Внесена християнством віра в існування Бога як

¹⁶⁴ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Релігія в житті українського народу: Записки НТШ*. Мюнхен – Рим – Париж, 1966. Т. 181. С. 181.

¹⁶⁵ Кульчицький О. Геопсихічний аспект в характерології української людини. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1956. Т. VI. С. 144.

¹⁶⁶ Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання. Львів, 1991. С. 24.

¹⁶⁷ Климишин І. А., Климишин О. І. Збагнути світ і себе в ньому (тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді). Ів.-Франківськ, 2001. С. 199.

безмірно вищого розуму і сили, що визначають долю і вчинки всіх людей, виявляє себе у численних афоризмах, ідіомах, прислів'ях, що виступають мовними оберегами здорового побуту, етичних норм поведінки, моральних устроїв побуту¹⁶⁸.

Народна мудрість яскраво відображає ці моральні елементи в уявленні про Бога і мислення про Нього в категоріях Особи, що належить до самої суті християнського світогляду. Слід зауважити, що поняття Бога в народній релігійній свідомості відрізняється від образу Бога в християнській апологетиці й філософії: людина у щоденних реаліях свого життя, в горі та радості не потребує трудомістких доказів Його існування, вона бажає сердечного тепла, розради, коли їй щось дошкуляє, пізнання сенсу свого життя, вона знає Його в особистому плані як рятівника на випадок поразки і надійного партнера та інвестора, який гарантує успіх у будь-якій діяльності.

Ця відмінність між науковим й повсякденним трактуванням Бога є суттєвою відмінністю між знанням про Бога і знанням Бога. Народна фразеологія відображає багатовіковий особистий духовний досвід мільйонів українців. “Де знайдете атеїста, який не сказав би *”Боже мій!”* при ліжку вмираючої матері? – писав Прудон¹⁶⁹.

Вокативне речення *Боже мій!* належить до найуживаніших в усному мовленні, виражає велике захоплення, подив, відчай, розпач та інші емоційні стани. Цей вислів побутує в різних варіантах: *Боже благий; Святий Боже; Боже мій милостивий; Боже мій єдиний; Боже мій милий; Боже правий*¹⁷⁰. Такими власне рисами наділяє Бога наш розум, це Його найважливіші, за словами М. Любачівського, “ціхуючі досконалості”. У нашій релігійній свідомості Бог є таким, яке ставлення Його до людини і до світу в цілому.

2. 2. Народна мудрість про Бога-Творця, Вседержителя і людину як образ Божий.

У нашій народній мудрості закарбувалось розуміння Бога як найвищого принципу існування й життя Всесвіту: *Над Богом нема нікого; Нема в світі*

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Панас К. Бог і людина. Львів, 1995. С. 41.

¹⁷⁰ Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ, 1999. С. 41, 43.

над Бога (Ном., № 6, 4)¹⁷¹, що відповідає християнській концепції про Бога, оскільки окремою й визначальною ознакою біблійного монотеїзму є перша норма Заповідей: “Не будеш мати інших богів, крім Мене”, а також: “Господь Бог наш, Господь єдиний (Втор. 6: 4); “Я перший і останній, і крім мене нема Бога (Іс. 44: 6)¹⁷².

Можемо зауважити семантичну збіжність із цими постулатами віровчення й кількох російських приповідок, як-от: *Как ни толкуй, а Бог всех больше; Бог один, как не призывай Его; Все один Бог, что у нас, что у них (у иноверцев); Один, как Бог, как перст...* (Даль, с. 827, 51, 556)¹⁷³.

Погляд віри передбачає також переконання, що “*В мале Бог, и в велике Бог*” (Даль, с. 35). Наведені вище приказки співзвучні й зі словами Спінози з його “Етики”: “Все, що є – в Бозі і без Бога нічого не може бути і нічого не можна собі уявити”¹⁷⁴. Як бачимо, народне розуміння світу близьке до його трактування у християнській апологетиці і філософії.

Народний світогляд, відповідно до християнського віровчення, Боже керування світом трактує як вічний план, за яким усі події (минулі, сучасні і майбутні) здійснюються: У “*Бога все готово*” (Ном., № 21). У російській традиції уявлення про безвимірність, безмежність Бога знайшли свій вияв у загадці про коло: “*Без начала, без конца, а не Бог*” (Даль, с. 606).

Відповідно до паремійної картини світу, людина бачить над собою абсолютне у вищому бутті, тобто Бога-Вседержителя. За словами Є. Згарського, “перша думка, якою людина вирізняється з-поміж усіх інших створінь, є думка про Бога. Бог, релігія, звичаєвість становлять сутність людини”¹⁷⁵. Про Нього говорять: “*Є пан над панам*” (Фр., т. 24, с. 387); “*Всі ми під Богом*” (Ном., № 8); “*Всі ми під одним Богом ходимо*” (Фр., т. 28, с. 389, 387); “*Кождий під Богом ходит*” (Фр., т. 10, с. 80). Народ відчуває таємницю буття Бога у світі і в самій людині, смислове наповнення цих тверджень нагадує слова з Діянь апостольських: “Він від кожного з нас недалеко, в Ньому бо живемо, рухаємося й існуємо” (Діян. 17: 27).

¹⁷¹ Тут і далі українські прислів'я і приказки наводимо за трьома пареміографічними працями: Ном., Фр., Пл.

¹⁷² У посиланнях на біблійні книги подаємо скорочену назву книги, номер глави і після двокрапки номер вірша.

¹⁷³ Російські приповідки наводимо за збіркою: Даль.

¹⁷⁴ Українська загальна енциклопедія. Книга знання: У 3-х т. / За ред. І. Раковського. Львів, 1930. Т. 1. С. 347.

¹⁷⁵ Народная русская философия ведля пословиць и приповѣдокъ, написалъ Е. Я. Згарскій. Коломыя, 1873. С. 5.

Подібні стереотипи мислення усталені й у народному мовленні росіян: “*Все мы под Богом ходим*”; “*Под богом ходишь, и власть его (или: Божья и власть)*”; “*Все под одним Богом ходим, хоть и не в одного веруем*”; “*Конь под нами, а Бог над нами (казачья)*” (Даль, с. 38, 51, 116, 327).

Хоч Бог своєю суттю залишається незбагненим для людини, вона все ж пізнає Його через віру, якої її навчає церква, а також через роздуми про наслідки божественних дій і виявів. За словами І. Франка, у записаній ним також приказці “*Бог всьо в руках тримає*” виражено “загальну церковну віру, що Бог-Вседержитель” (Фр., т. 28, с. 388). “*Сильна Божья рука. Божья рука – владыка*”, – у свою чергу кажуть росіяни (Даль, с. 36).

Погляд на Бога як поняття всесвітнього порядку відбився й у паремії “*Всім Бог рідит*” (Фр., т. 27, с. 55). У подібній за змістом російській приповідці протиставлено Божій доброті глупоту людини, наділеної свободною волею: “*Все на свете творится благостию Божиею да глупостию человеческою*” (Даль, с. 291). Крім того, Божа премудрість неспівмірно перевищує людський розум, а тому “*Все в мире творится не нашим умом, а Божьим судом*” (Даль, с. 36).

Згідно з народними уявленнями, Бог творить, опікує і підтримує створене, виступає гарантом його цілісності й незнищеності. “*Господь усім токма*” – значить, що Він погодить, поєднає всіх, не скривдить нікого. Він кермує усім, дає усьому порядок: “*Господь усьому корма*” (Фр., т. 16, с. 435). Від Нього залежить доля кожної людини. “*Всі ми в Божих руках*”. “Так потішають чоловіка в горю, – коментує приказку І. Франко, – значить: що тобі трапилося, може трапитися кожному з нас” (Фр., т. 10, с. 100).

Перед нами постає образ народної душі, що все найкраще пов’язує з Богом, все до нього відносить і, зрештою, на цих відношеннях основує свої обов’язки щодо Творця, щодо ближніх своїх і щодо себе самої. “*То все від Бога!*” – так, зазвичай, закінчують розмову про різні пригоди в житті. Народ стверджує: “*Бог найстарший*”, тобто Бог у всьому перший (Фр., т. 10, с. 87, 69). Аналогічний погляд висловлював ще Августин, який назвав Бога “*quo nihil superius*” (“те, від чого ніщо не вище”)¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Цит. за: Каспер В. Бог Иисуса Христа / пер. с нем. А. Петрова. Москва, 2005. С. 151.

Таким в аналізованих стереотипних висловах вимальовується народне поняття про Бога як творця, промислителя і вседержителя світу. Народна релігійна віра є, як бачимо, не естетичним почуттям, а своєрідним “покірним поклоном розуму і серця перед величчю Божою”¹⁷⁷.

У народній світоглядній традиції російського етносу існує переконання, що небо належить Богові, а земля у розпорядженні царя: “У Бога небо коптит, у царя земного землю топчет; Бог на небе, царь на земле” (Даль, с. 257, 243). Крім цього, у традиційному російському суспільстві побутувала усталена думка про те, що сама людина є власністю Бога і царя: “Кто конопляст, кто голенаст – а все Божий да государев; Мужик – Богу свеча, государю слуга” (Даль, с. 310, 719). Варто зауважити, що в українських пареміях подібних суджень не знаходимо. “Що той чоловік у Бога за звір – не знаємо”, – кажуть у нашому народі (Ном., № 399).

В українських пареміографічних джерелах натрапляємо лише на одну приповідку (очевидно, російського походження), у якій зіставлено Божу владу над світом і владу царя на землі: “Без Бога світ не стоїть, без царя земля не правиться” (Ном., № 8075). Натомість народний погляд з цього приводу висловлений у безлічі російських паремій, як-от: “Без Бога свет не стоит, без царя земля не правится”; “Бог на небе, царь на земле”; “Один Бог, один государь”; “Воля Божья, а суд царев”; “Никто против Бога да против царя”; “Никто, как Бог да государь”; “Все во власти Божией да государевой”; “Русским Богом да русским царем святорусская земля стоит”; “Ниже Бога, выше царя (смерть)”; “Когда царь Бога знает, Бог и царя, и народ знает”; “Богу приятно, а царю угодно”; “Божьи дела проповедай, а тайну цареву храни!”; “Кого милует Бог, того жалует царь”; “Виноватого Бог простит, а правого царь пожалует” (Даль, с. 243, 327, 321, 244, 127, 245, 244).

Народне уповання росіян на цареву справедливість і непомильність, визнання ними права царя вирішувати долі підлеглих йому людей добре, влучно підсумовує приказка “Русский народ – царелюбивый” (Даль, с. 327). На те, що збірка Далья рясніє як релігійними, так і “цареславними” приказками,

¹⁷⁷ Герилюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді. Львів, 1996. С. 74.

звернув увагу у своїй розвідці Ю. Шевельов¹⁷⁸. Безперечним є факт, що любов до царя як рису національного характеру цей народ зберіг і до наших днів, про що свідчить імперська політика незмінної впродовж двох десятиліть влади й авторитарного режиму у сучасній Росії.

Російська держава завжди була владою монарха, холопами якого є геть усі люди, а російське православ'я служило духовною підвалиною російського імперіалізму, йшло на компроміс з ідеалами політики. Українське ж православ'я стояло впродовж віків осторонь ідеалів політичних, воно спрямовувало увагу вірян на вічне, на індивідуальне спасіння. Релігійність українців спрямована на внутрішній світ людини, є політично безбарвною, справою особисто-індивідуальною.

Людський розум лише незначною мірою може охопити Божі досконалості. Філософи стверджують, що Бог є трансцендентний, поза людським досвідом. Пересічні люди теж погоджуються з тим, що Бог для них не зрозумілий, зрештою, так само, як і життя та смерть. “У противенстві до людини, тої маленької і незначної істоти, – говорить М. Любачівський, – стоїть безмежний, сам від себе відвічно існуючий Бог, який силою своєї волі, в часі почав творити, приводити у світ дійсний все з нічого”¹⁷⁹. Тому разом із псалмоспівцем можемо тільки подивляти Його, і цей подив допомагає нам зрозуміти щось про нього: “Як великі діла Твої, Господи, Ти сотворив все в мудрості” (Пс. 103: 24).

У нашому побутовому мовленні, художній та публіцистичній літературі нерідко вживаним є варіант цього вокативного біблійного вислову – “*Дивні діла Твої, Господи!*”. “Рефлексія взята з Біблії (мабуть із Псалтирі), – коментує І. Франко, – і ввійшла в уста через дяків на означення якоїсь несподіваної, злої або доброї події” (Фр., т. 16, с. 556). Це певний погляд на життя під кутом вічності, своєрідна молитва прослави Бога, яка твориться, коли людському розумові відкривається щось, що досі було недоступним. Так, наприклад, І. Ньютон “часами допізна вночі сидів над мікроскопом. Він так захоплювався видимою природою, що деколи забуваючи, що він не сам один у кімнаті, складав руки до молитви і кликав: “*Великий Ти, Боже, і дивні Твої діла*”¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. С. 42.

¹⁷⁹ Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання. С. 37.

¹⁸⁰ Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! Нью-Йорк, 1981. С. 51.

Наші сучасники і співвітчизники подивляють не елементарні частинки природи, а суспільне життя: *“Дивні діла Твої, Господи!”* – сказав би апостол, якби міг поглянути на панораму світу у кінці ХХ ст. Але вони завжди були дивні!”¹⁸¹. Цей вислів майстерно вмонтований письменником у внутрішнє мовлення персонажу, щоб якомога виразніше передати палітру його почуттів і думок: “Здавалося їй дивним і неправдоподібним, що Мати Божа так скоро й так жахливо втратила сина свого єдинородного, а вона, ігуменя Магдалина, бачить свого сина Івана во славі і в доброму здоров’ї: *“Дивні і незбагнуті діла Твої, Господи!”*”¹⁸².

І. Франко пише, що *“Дивен єси Господи!”* – це “окрик на вид чогось незвичайного”, про походження якого народ склав жартівливе оповідання. “Оповідують, що раз Мойсей просив Бога, щоб показав ся йому лицем до лиця. Господь каже: “Не годиться тобі бачити мене лицем до лиця”. Але Мойсей усе настає. Тоді Господь нарешті показався йому на хвилю, а потім питає його: “А що, як я тобі видався? А Мойсей каже: *“Дивен єси Господи”* – “Еге ж, – каже Господь, – але ти будеш і ще дивніший!” І дав йому роги на лобі” (Фр., т. 16, с. 435). М. Номис у своїх “Українських приказках...” зафіксував такий варіант стійкого виразу, що передає величання Бога та захоплення ним: *“Великий Бог – ейбогу!”* (Ном., № 6781). Подібне до цього вокативне речення знаходимо у “Псалмах” М. Шашкевича: *“Великий єсть Бог и велике имя Єго!”* З небес на землю від кінця світа до кінця простирає ся воля Єго”¹⁸³. А кардинал М. Любачівський, повертаючись через півстоліття на рідну землю, мовив так: “З глибини душі й у вдячності Господеві кличу: *“Великий Ти, Господи, і чудні діла твої...”*”¹⁸⁴.

Віруюча людина дивиться на світ як на відблиск безконечних Божих досконалостей і творить собі образ самого Творця, складений з безлічі різних речей. *“Світ всюди наповнений славою Творця”*, – такий вислів з уст народу записав В. Плав’юк. Апостол каже, що ми бачимо Бога неначе в дзеркалі сотвореного світу, де сотворіння лише недосконало віддзеркалюють Його (Кор.

¹⁸¹ Степовик Д. Християнство і культура. *Літературна Україна*. 1991. 26 грудня. С. 3.

¹⁸² Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря. *Дзвін*. 1991. № 2. С. 49.

¹⁸³ Шашкевич М. Псалми Русланови. *Вінок русинам на обжинки: Ч. 1*. Відень, 1846. С. 61.

¹⁸⁴ Слово Блаженнішого Мирослава Івана, виголошене перед оперним театром у Львові. *За Вільну Україну*. 1991. 2 квітня. С. 2.

13: 12), говорять про їх Автора, Його об'являють. Тому позиція стосовно світу осіб, речей та явищ є в кінцевому підсумку позицією стосовно Бога-Творця. “Світ в однім дні не сотворений”, – кажемо образно, коли не можемо швидко впоратися зі складною справою.

У сприйнятті нашого народу увесь світ постає як Божа власність: “Усе Божеє, тільки гріхи наші” (Ном., № 9); або “То всьо Боже, не наше”, – говорить приповідка. А ще маємо такі сталі вислови: “витягати на світ Божий”; “на світ Божий не дивився б”; “приводити на світ Божий”; “не бачити світу Божого”; “світу Божого не видно”; “блукати по Божому світу” (ФС, с. 36.). У М. Номиса знаходимо приповідки “Глянеш по Божому світу!”; “Ніхто не знає о Божім світі”; “У Бога світа багацько” (Ном., № 383, 384, 387).

Просте споглядання українцем природи і життя в ній стверджує існування Творця: “І вош на щось Пан Біг сотворив”; “Що Божий день”; “як Божий день”; “Не мати і за Боже пошиття” (ФС, с. 36, 477); “Ніч Божа”; “За Божу росу (молоко) не беруть грошей”; “Де теє у Бога літо, а він уже косу клепа”; “Де ще у Бога теля, а він уже з довбнею носить”; “Що той чоловік у Бога за звір – не знаємо”; “На Божу воду (на колодязь) земельки здобути” (Ном., № 11339, 12372, 2614, 2617, 399, 12422). В. Плав’юк занотував у словнику вислови: “І світа Божого не бачу”; “Ще ніп не свистав, як Божий світ настав”; “Крутить якось Божим світом”; “Діти – то роса Божа”. Про лінивих у народі кажуть: “Дарма в Бога хліб їсть” або “В Бога день краде”.

Такий спосіб мислення українців відображають і твори художньої літератури, автори яких зуміли глибоко проникнути в психологію народу, його духовне життя. До таких письменників належить У. Самчук. Наведемо кілька прикладів із його “Волині”: 1) “Одна Васирина у колисці пищить собі, як і звичайно. Їй ще байдуже, що там у Божому світі коїться”¹⁸⁵; 2) “Настя сама не розірветься. Цілий Божий день товчись, товчись, а всього все одно не зробиш”¹⁸⁶; 3) “Він завше носив її (сопілку) за поясом і що Божого ранку, як тільки підносилося на небеса сонце, починав вицьорюкувати свої тріпотливі

¹⁸⁵ Самчук У. Волинь. Куди тече та річка. Дзвін. 1991. № 6. С. 65.

¹⁸⁶ Там само. № 5. С. 76.

мелодії”¹⁸⁷; 4) “*Ось гляньте, людоньки Божі, на мої руки. Як патики вони*”¹⁸⁸; 5) “*Е-е, чоловіче Божий! Нашу людину треба знати...*”¹⁸⁹; 6) “*І все до купки, все разом, все зносиш, збираєш, як комаха ота, як бджола Божя*”¹⁹⁰.

Народне уявлення про світ як Боже створіння відповідає біблійному вченню про Бога–Творця, що починається вже на перших сторінках Святого Письма: “На початку Бог створив небо і землю” (Бут. 1:1). Очевидно, позначився також вплив праць святих отців церкви “Я бажаю, – писав св. Василій Великий, – щоб сотворені дива так на вас сильно вплинули, щоб де б ви не були і які рослини ви не побачили б, – завжди мали перед очима Творця”¹⁹¹.

Розуміння світу як Божого твору властиве не лише народному світогляду, а й науковому, про що свідчать численні висловлювання найвидатніших вчених різних часів і країн. Один з першорядних творців модерної астрофізики, Джінс, писав, що образ світу як великої машини без Бога потерпів крах, і тепер наука бачить світ як велику думку Творця¹⁹².

У приказкових поняттях про Бога місцем Його перебування служить небо, звідки Він керує світом взагалі і діями людей зокрема: “*Бачить Бог з неба, що кому треба*” (Ном., № 73); “*Глянь, Боже, з неба, що мені потреба*”; “*Господь не злізе з високого неба, бо високо*”, – каже людина, яка відчуває свою безпомічність та безсильність або кривду. “*Як Бог на небі!*”, – запевняє оповідач у тому, що справді щось бачив або чув. У поглядах на Бога як на управителя небесними явищами і силами природи помітно проявляються поняття язичницькі: “*Господь золотою різкою свариться*”; “*Бозя свариться*”; “*Бог гримається*” (Ном., № 563, 564), – так кажуть дітям, щоб не пустували. Тут грім тотожний гніву Божому; грім і блискавка уявляються Його погрозою. “Таке поняття божества-управителя, – зауважує П. Іващенко, – це той

¹⁸⁷ Там само. № 6. С. 41.

¹⁸⁸ Там само. № 6. С. 65.

¹⁸⁹ Там само. № 6. С. 75.

¹⁹⁰ Там само. № 6. С. 65.

¹⁹¹ Катрій Ю. Перлини Східних Отців... С. 105.

¹⁹² Барка В. Вершник неба. Львів, 1998. С. 18.

підновлений християнством язичницький погляд, за яким Бог керував усіма названими вище явищами як частинами власної сутності”¹⁹³.

Бог керує й такими явищами природи, як дощ та роса: *“Бог приспоряє й ранньою и пізньою росою”*; *“Не треба Бога о дощ просити: буде він, як станем косити”*; *“Оцей дощ глухий: не йде, де Бог велить и люде просять, а де вчора був”*; *“Молоди встають, а Бог – дощу – має”* (Ном., № 584, 582, 581, 568). *“Котрий змочив, той і висушит”*. “Кажуть, – пише М. Номис, – що дощ завсіди ходить до Бога й питає, куди йому йти. Госпідь каже: “Йди, де просять”, а дощ каже: “Туди, де косять? Знаю, Господи, знаю” (Ном., с. 282.).

Проте міф і релігія – це різні способи пізнання світу, оскільки в релігійній свідомості, на відміну від міфологічної, природа і людина не становлять єдиної системи світобачення: *“Чоловік є посередником між Богом і природою”*, – йдеться в приповідці, яку В. Плав’юк коментує так: “Людина має розум від Бога, яким повинна впливати на раціональне використання природи” (Пл., т. 2, с. 286.). Як відомо з біблійних оповідань, Бог дозволив першим людям оволодіти землею, панувати “над морськими рибами і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі” (Бут. 1:27). Ще один народний афоризм, записаний В. Плав’юком, – *“Бог дав чоловікові душу, аби відрізнити його від звіра”*, – за своїм змістом дещо нагадує висловлювання св. Василя Великого про те, що людина – це звір, якому звелено піднятися до неба, тобто – до Бога¹⁹⁴.

За християнським віровченням, остаточна мета життя кожної людини – це пізнати найвище Добро – Бога, любити Його, служити Йому (уникати зла і робити добро) і таким чином заслужити на вічне щасливе життя з Богом¹⁹⁵. Досягнути такої мети, як стверджує народна мудрість, нелегко: *“Далека дорога з цього світу до Бога”*; *“Вузька дорога до Пана Бога”*. Християнство дало українцям незмінні цінності, виголошені в Нагірній Проповіді Христа. У ній йдеться, зокрема, про те, що “тісні ті ворота і вузька та дорога, що веде до життя, і мало таких, що знаходять її!” (Мт. 7: 14). Провідна ідея моральної проповіді –

¹⁹³ Иващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах. *Записки Юго-Западного отдела императ. русск. геогр. общества*. Киев, 1875. Т. 2. С. 77.

¹⁹⁴ Климишин І. А., Климишин О. І. Збагнути світ і себе в ньому... С. 104.

¹⁹⁵ Основи Христової віри: Для юнацтва і дорослих / упор. о. М. Сенів. Дрогобич, 1997. С. 181.

“етика серця”, яке, згідно з Біблією, є центром людської особи, місцем, у якому людина може відчувати і пережити Бога¹⁹⁶.

Професор Ю. Шевельов звернув увагу на “цікаві дві приказки, що накреслюють шлях до Бога через людське серце, може зародок пізнішої філософії Памфила Юркевича”¹⁹⁷. “Від серця до Бога напростець дорога”; “Від серця до неба шляха (дороги) не треба” (Ном., № 94, 95), – каже народ, що підтверджує, як і вся історія української філософської думки (культура “серця” у творах К. Ставровецького, І. Вишенського, Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, філософія “серця” П. Юркевича), переваги “чуттєвого, емоціонального елементу над чинником розумовим, раціональним у вдачі українця”¹⁹⁸. Кордоцентризм українця є найбільш характерним проявом його емоційності, що замикає всі почуття навколо “серця”.

Близькою за значенням до двох наведених вище приповідок, що говорять про серце як шлях до Бога, є польська паремія “*Co z serca, to Bóg przyjmie*” (Adalb., № 92), яка, як уважає Ю. Шевельов, “не йде так далеко в узагальненні, як українські”¹⁹⁹.

На глибокій індивідуальності релігійних переживань українців акцентував професор В. Антонович у своїх етнопсихологічних теоретичних узагальненнях у праці “Три національні типи народні” (“Правда”, 1888). Як стверджує учений, “у русина віра живе почуттям інтимним, він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається теплом і щирістю”²⁰⁰.

Думки В. Антоновича поглибив філософ І. Мірчук, за словами якого, “українець у своєму релігійному житті ніколи не звертає уваги на зверхні прикмети, а намагається увійти в глибину, збагнути суть і вагу віри”²⁰¹.

Те, що релігійні переживання ґрунтуються на почуттях, інтуїтивній природі, зауважує В. Барка, розмірковуючи про містичне пізнання Христової істини через віру: “Все ж народна мудрість правильно твердить: “*від серця до Бога*

196 Християнська етика: Методичний посібник / вид. 2-ге, доопрац. Львів, 1998. С.137.

197 Шевельов Ю. Номис– Даль – Адальберг. С. 49.

198 Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. С. 187.

199 Шевельов Ю. Номис– Даль – Адальберг. С. 55.

200 Антонович В. Б. Три національні типи народні. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995. С. 95.

201 Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). *Наук. збір. УВУ*. Прага, 1942. Т. 3. С. 238.

навпростець дорога”. Незбагнена істина відкрита простій вірі, як у дітей”²⁰². Отже, віра в Бога для українців ідентифікується з їхньою “мірою чулості” (за Антоновичем), кордоцентризмом та є іманентним проявом їхньої етнічної психіки.

У цьому контексті слушним буде пригадати, що основним постулатом християнської етичної концепції є ідея любові. Про це говориться й у приказках: *“Де любов, там сам Бог перебуває”*; *“Вірному кохання й Бог не противник”* (Ном., № 9514, 8730). Знаємо з Євангелія, що “хто жінку відпустить свою та й оженився з іншою, той чинить перелюб із нею” (Мк. 10: 12). Може, саме й тому народ переконаний, *“що Перша жінка від Бога, друга од людей, а третя од чорта”* (Ном., № 9032) або *“Перша жона від Бога, другу люди втараסקают, а третю злий дух дає”*. Є. Онацький у статті “Українська емоційність” пов’язує цю національну рису безпосередньо з наукою Христа, який підніс любов, “одну з найвищих емоцій, до щабля найвищої чесноти [...]”. Завдання кожного християнина, – пише цей автор, – плекати це почуття людяности, берегти “людський образ”, що, за Святим Письмом, був створений також за образом Божим”²⁰³.

“Умийтеся, образ Божий багном не скверніте” (Ном., № 2953); *“Треба встати та обмити чоло, може, Бог дасть чого”*, – спонукають приповідки, що виникли, очевидно, під впливом повчань святих отців. “Бути чистим – це те саме, що ставати подібним до Бога, наскільки це можливе людині”, – підкреслює значення чистоти серця св. Іван Ліствичник, а “кожний, хто любить чистоту й невинність, – наголошує св. Єфрем Сирійський, – стає Божим храмом”²⁰⁴.

Кожна людина на свій лад є подобою Творця й у своїй особистості єдина і неповторна. Про дівчину скупкої вроди в народі кажуть: *“Гоже, не гоже, але сотворіння Боже”*, тобто, як пояснює В. Плав’юк, “не гани виду, бо кожен сотворений в образ і подобу Божу” (Пл., т. 1, с. 99). Той, хто вірить, що створений і походить від Бога-Творця, приймає себе самого таким, яким він є, як дар Божої любові, радо й вдячно. “Хто вірує й живе вірою в Творця, приймає

202 Барка В. Вершник неба... С. 15.

203 Онацький Є. Українська емоційність. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 37.

204 Катрій Ю. Перлини Східних Отців... С. 338.

й другого, але як інакшого від себе, той не буде судити, ані критикувати ближнього, а буде для всіх виrozumілим і ставитися до всіх людей з великою любов'ю й пошаною, – розкриває етичне й психологічне значення розуміння людини як образу й творіння Божого о. Т. Олійник. – Так життям перевірювана віра в сотворення стає великою свободою й визволяє від різних поневолень людського духа. Людина, яка не зважає на цю правду, не живе нею, часто себе упідлює та саму себе уярмлює різними комплексами, пересудами та втрачає свою ідентичність, залежить від людської opinii, профанує себе, як створену людину на образ і подобу Божу”²⁰⁵.

Аналізований психолого-поведінковий стереотип українців яскраво відображено майстрами художнього слова. “Родити і жерти, звініть за вираження, потрапить і свиня. Тій все одно, – висловлюють свою думку про соціалізм дядьки в “Марії” У. Самчука. – Шлюбу нема, родин нема, мерлин нема. Здохла і закопали в землю. Але дозвольте, як-не-як чоловік є чоловік. “Створено його по образу і подобию Божію”²⁰⁶.

Про Бога як творця людини згадано в низці інших народних висловів: “Кого Бог сотворив, того не уморить”; “Якого мене Бог сотворив, такого й має”; “Бог не годен всюди бути, тому маму сотворив”; “Нащо ж дозволив Бог серце дати, коли ж бо бідних не вільно кохати”; “Бог наділив нас язиком, аби ми сказали щось доброго нашим ближнім”. Деякі з них – жартівливого характеру: “Втяв Бог душу, як у гнилу грушу”; “Що ж я тому винна, що Господь язик без кістки сотворив?” (оправдання обмовниці); “Бог сотворив світ і відпочив. Бог сотворив чоловіка і знову відпочив, Бог сотворив жінку і відтоді вже ніхто не відпочивав”, – жартують з вередливих жінок, які хочуть верховодити. Приповідку “Як би чоловік міг обійтися без жінки, то Бог був би не сотворив Єви” В. Плав’юк пояснює як “хлопську філософію, що все, що Бог сотворив, є конечне і має свою ціль” (Пл., т. 2, с. 47).

Упевненість у тому, що життя кожної людини як богоподібної істоти, якісно відмінної від усього іншого творіння, має особливу цінність, значення та сенс, упродовж віків допомагала українському народові зберігати свою

205 Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. Пустомити, 1994. С. 271.

206 Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: Роман. Київ, 1991. С. 123.

ідентичність і гідність. Не випадково П. Куліша вражало в українцях те “сознание благородства нравственной своей природы, которое у других народов является только следствием избранного, лучшего, всеми почтенного и независимого класса людей”²⁰⁷.

Цю рису української натури – “почуття своєї вищости” – Я. Ярема окреслив як егоцентризм, що століттями опановував українське духовне життя і яскраво вилився в ученні Г. Сковороди²⁰⁸, за яким Богові рівна істота є в кожній людині: “Видиш, что живущее в тебе блаженное естество управляет, будто скотом, твоею природою [...] и сие-то значит: Царствие Божие внутрь вас есть”²⁰⁹. Філософ закликає слухатись свого внутрішнього голосу, голосу Бога. Хто пізнає себе – порозуміє Бога.

Близькими до роздумів Г. Сковороди є слова письменника ХХ ст.: “Ви, діти садів цвітучих і лунких гаїв. Чому зітхаєте і звертаєте ваш погляд до неба? Не вірте. Звідти не впаде огонь і не спалить її – землю осквернену. Бог не на те її творив, щоб палити. *“Зверніте очі ваші на вас самих. Бог любить тих, хто бачить в собі частину його самого, його безсмертного, його розумного, його всемогучого”*. Яке маєте право ви, діти найкращої з країн, не чути себе такими?” – запитує У. Самчук²¹⁰.

Слід зазначити, що народні уявлення про Бога як Творця і Вседержителя певною мірою відображає загальновідома приказка *“Без Бога ані до порога”*. Цікавим є те, що цей вислів сучасна релігійна література трактує як суть адорації – виду молитви, якою визнаємо потребу в Бозі й свою залежність від Бога та нікчемність перед Всевишнім. “Бог Отець – я дитина. Я потребую Бога, не Він мене. *“Без Бога ані до порога”*, – пише о. Т. Олійник і зауважує, що сьогодні “не практикується цієї молитви, бо диявол затьмарив уми людей”²¹¹. Ця приказка встановлює міжособистісне відношення “Я і Бог”, яке видатний містик І. Лараньяга виразив так: “Ти, Боже, є все для мене, все у твоїй даровитій любові. У світлі обличчя Твого вид мого Я

207 Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Куліш П. Твори: у 2 т. Київ, 1989. Т. 2. С. 469.

208 Ярема Я. Українська духовність її культурно-історичних виявах. Львів, 1938. С. 60.

209 Сковорода Г. С. Дружеский разговор о душевном мире. Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ, 1983. С. 203.

210 Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя... С. 155.

211 Олійник Т. П. Сила Хрищення... С. 322.

зводиться до нікчемності, так і я зникаю й приходжу до пізнання, що *“без Бога ані до порога”*²¹².

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що народна мудрість яскраво відображає моральні елементи в уявленні про Бога-Творця і мислення про Нього в категоріях Особи, а це належить до самої суті християнського світогляду. Зміст низки українських паремій відображає розуміння Бога як найвищого принципу існування й життя Всесвіту.

В етнічній картині світу українців народною свідомістю Бога поставлено на найвищий щабель світобудови, в аналізованих пареміях відбився погляд на Бога як поняття всесвітнього порядку. За народними уявленнями Бог творить, опікує і підтримує створене, виступає гарантом його цілісності й незнищеності. Зміст низки українських приповідок становить собою ствердження величі Божої, передає подив Божим промислом та захоплення Творцем.

У традиційному світосприйнятті увесь світ постає як Божа власність, народне уявлення про світ як Боже створіння відповідає біблійному вченню про Бога-Творця. Народні паремії віддзеркалюють традиційне розуміння Бога як управителя небесними явищами і силами природи, а також народне релігійне трактування самої людини як створеної за образом Божим.

Уявлення про Бога-Творця і Вседержителя в народній філософії оперті на багатовіковому життєвому досвіді і живляться джерелами християнського віровчення.

2. 3. Світ і життя як Божий дар у народній свідомості.

Семантичне наповнення низки українських приповідок відображає народні уявлення про природні багатства, людське життя і увесь світ як Божі дари. Життєва філософія народу, його довіра до Бога дозволяли йому не прив'язуватися до благ, перетворених працею, допомагали пережити кризові ситуації.

Слід зазначити, що творення матеріальних багатств, за християнським вченням, *“повинно починатись рівним кроком з правильною відстанню від них,*

212 Там само. С. 324.

з євангельським духом убогості”²¹³. Адже людина, пануючи і підкорюючи землю, підпадає постійній спокусі поставити себе на місці Бога як єдиного справжнього Володаря сотворінь, прив’язатися до благ, перетворених працею, зануритися в них, боячись їх утратити й обдурюючи себе, що знайде в них могутність і видиму безпеку.

Григорій Сковорода, філософія якого є “образом української душі в її найголовніших рисах”²¹⁴, радить, як зберігати той “євангельський дух убогості”, душевний спокій і внутрішній мир: “Не бываймо бешенно падки и жадны к богатству и чести – и тогда она нам будет сладчайшая, и трата ся не беспокоит нас... А тот, кто утвердил сердце свое духом премудрости и разума, дерзновенно богу скажет: “Боже мой, даруешь ли что мні? Благодарю. Отнимаешь ли? Не рыдаю”²¹⁵.

Саме таким духом премудрості і розуму продиктований стійкий вислів, зафіксований у низці пареміографічних праць: “*Бог дав, Бог і взяв*” (Ном., № 1561). За словами В. Плав’юка, цією приказкою “потішають по великій втраті”. У його збірці українських приповідок як варіант цього вислову подано приказку “*Бог дав, а дідько взяв*”, яка характеризує ситуацію, коли комусь пощастило, але несподівано втратив (Пл., т. 1, с. 21). Так мовиться в народі й про те, що людина отримала з радістю, а втратила серед смутку і гризоти, наприклад, “дитина вродилася – радість, а потім із неї вийшло для батька горе” (Фр., т. 10, с. 67).

Життєву філософію народу майстерно відтворено У. Самчуком у романі “Марія”, у якому, зокрема, читаємо: “Христос воскрес, Маріє! Не плач, голубко. Ось тут принесла дітям. Це крашаночки, паска, а ту скромне. Не побивайся! “*Бог дав, Бог і взяв*”. Будеш працювати, і Бог не лишить тебе. Не плач, Маріє. Всі поможемо...”²¹⁶.

Доречним буде пригадати, що приказка походить із біблійного оповідання про праведного Іова, який, втративши десятьох своїх дітей і все майно, впав на землю, поклонився і промовив без нарікань: “Я вийшов нагий із утроби матері

213 Обер Жан-Марі. Моральне богослов’я / пер. з італ. Львів, 1997. С. 276.

214 Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Львів, 1938. С. 33.

215 Сковорода Г. Книжечка Плутархова о спокойствии души. Сковорода Г.С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ, 1983. С. 390.

216 Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: Роман. Київ, 1991. С. 90.

своїєї, і нагий повернувся туди, в землю! “*Господь дав – і Господь узяв*” ...Нехай буде благословенне Господнє ім'я!” (Іов. 2: 20). Цим висловом, як правило, потішають матерів, які втратили дитину. По смерті любої дитини родичі також говорять: “*Що чоловік найліпше любить, Бог того віднимат* або *Найліпшу дитину Пан Біг собі бере*” (Фр., т. 28, с. 318; т. 16, с. 566). Такі словесні формули є нагадуванням людині про те, що її життя і усе, що вона має, як отримані від Бога дари – непостійне й нетривале, мінливе, скороминуче.

Близькою за змістом до аналізованих приповідок є й народна паремія “*Бог має драбину: у гору і долину*”, яку В. Плав'юк коментує так: “Сьогодні чоловік може бути на вершку слави й багатства, а завтра знівечений”. Своє розуміння нестабільності і мінливості людського життя народ висловлює також приказкою “*Бог як дає, то не мірить, а як бере, то не жаліє*”, що значить: “коли чоловікові щастя сприяє, то не знає, як і звідки багатіє, а як приходить упадок, то не знає, де все щезає та пропадає” (Пл., т. 1, с. 21).

Той, хто втратив, загубив щось, але згуба віднайшлася або замість неї він мав якусь іншу користь, каже: “*Не дав ми Бог на шкоду*” (Фр., т. 16, с. 524). Народ свідомий того, що матеріальні скарби не дають людині змоги будувати своє почуття безпеки. Мудрість, перевірена багатовіковим досвідом, радить: “*Згубиш – не жалуй, знайдеш – не тішся*”. Варіантом до цієї настанови є “*Знайдеши – не веселися, згубиш – не смутися*”. І. Франко порівнює цей вислів з Горацієвим “*Aequam servare mentem*” (Фр., т. 23, с. 172, 201).

Лише великодушний народ може скласти приповідку “*Моя згуба комусь буде любя*”, якою потішає себе той, що загубив цінну річ. У народній свідомості існує стійке переконання в тому, що легким коштом чи несправедливим шляхом набуто добро, маєток, швидко і легко втратиться, “*Як сі зійшло, так сі розійшло*” (Фр., т. 23, с. 171, 186). “*То всьо Боже, не наше*”, – потішає себе чоловік, коли його добро пропадає через пожежу або повінь (Фр., т. 10, с. 101). У словнику В. Плав'юка зафіксована подібна приповідка “*Що наше, те й Боже*”, яку укладач пояснив так: “Все, що маємо, прийшло від Бога, Він може і забрати коли схоче” (Пл., т. 1, с. 218).

Розглянуті вище народні приповідки (як-от: “*Бог дав, Бог взяв*”) є реакцією здорової людини на важку ситуацію. Як бачимо, й найскладніше

кризове становище (втрата маєтку, близької чи рідної особи, неврожай та ін.) залишає людині певну міру свободи ставлення до того, що трапилося, свободи налаштування так чи інакше.

Переживання кризових ситуацій є індикатором довіри до Бога. Віруючий у час лиха, трагедій і втрат почувається перед Богом беззахисною дитиною, яка надіється і повністю довіряє Йому. Ця беззастережна надія, відсутність сумнівів щодо Божої волі, не дає людині заламатись чи заглибитись у почуття жалю до себе, допомагає пережити важкі часи і знайти позитивне рішення проблеми, зробити наступні кроки в житті²¹⁷. Для українців, що впродовж віків переживали випробування бездержавністю, окупаціями, голодом, атеїстичною ідеологією, “мирним” атомом, повинню та іншими лихами, шляхом позитивного виходу з біди завжди служила релігійна віра, бо вона, хоч і не звільняє від труднощів, але надає сенс стражданню, життю і смерті, дає почуття безпеки, рятує від самотності. Свідченням цього, безперечно, і є життєва мудрість народу, закарбована у його приповідковій творчості.

Народна фразеологія є яскравим вираженням світосприймання, за яким людина не приростає серцем до набутого добра, а збіднівши, не нарікає, кожен рік приймає у власність й розглядає як дар Божий: *“Млинок – Божий дарок”*. Як у Творця світу і його Вседержителя, *“У Бога всього много”* (Ном., № 10301, 56). Дар Божий вважається чимось небесним, *“Пан Біг все дає людьом з неба, бо йому не треба”* (Фр., т. 24, с. 495).

Народне мовлення відображає ставлення до хліба як до Божого дару: *“Хліб святий – дар Божий, карай нас, Боже, ним довіку”* (Ном, № 10115). Коли комусь, наприклад жебракові, дають хліба, а він не хоче брати, то з докором кажуть: *“Надаражъиє сі Божим даром”* (Фр., т. 10, с. 100). Хліб, що є для людини дарунком від Бога, не годиться розкидати і від нього відмовлятися, коли дають. Така неналежна поведінка трактована народом як гріх: *“Даром Божим гріх сі помітувати”*. Поняття дару Божого фігурує і у висловах, якими характеризують нікчемного, злого або лінивого чоловіка, якому шкодують дати навіть шматок хліба, бо на нього не заслуговує: *“Не варт того дару Божого,*

217 Мартинюк О. Психологічні особливості прояву віри в кризових станах особистостей. *Пізнай правду*. 2007. № 2 (бер.–квіт.). С. 4–5.

що го їсть"; *"Шкода му дару Божого"* (Фр., т. 16, с. 511, 512).

За твердженням О. Сапеляк, шанобливе ставлення до хліба в релігійному аспекті – це одна із рис, якою українці вирізняються серед інших етнічних груп Аргентини. Чужинці не розуміють українців, які, беручи окраєць хліба, мусять його "з'їсти до кінця, бо хліб святе, не можна його кинути. Навіть звірині не вільно було дати хліб. А як хліб упав на землю, то треба піднести, поцілувати". Представникам інших етнічних груп видавалося дивним і неприйнятним й те, що українці клали хліб лише на стіл і накривали рушником²¹⁸.

Той факт, що у свідомості українців поняття хліба пов'язане з релігійними уявленнями, можемо засвідчити записаним під час польових досліджень поясненням стійкого вислову, вживаного як застереження тому, хто гордує хлібом, а саме: *"Не кидай хліба на землю, бо Бог не дасть"* (Фр., т. 28, с. 330). *"Хліб – це тіло Боже, про яке написано у Біблії, яке згадують у літургіях. Хліб – це наша святиня. Коли ми кидаємо хліб на землю, ми проявляємо зневагу до Бога, до Його тіла. Це ж великий гріх"*. Про таке своє розуміння хліба як тіла Христового розповіла дев'ятнадцятирічна дівчина з міста Перемишляни, що на Львівщині²¹⁹.

У цьому ряді паремій, що фіксують уявлення про хліб як Божий дар, простежуємо властиве народній творчості, здавалось би, парадоксальне, поєднання гумору і релігійності, вміння українців бути водночас несерйозними і побожними, так би мовити, "невинно" жартувати, без ознак святотатства. Наприклад, п'яниці, яким говорять, що горівка – чортова видумка, виправдовуються таким логічним міркуванням: *"Тай горівка дар Божий, бо з хліба св'ятого роблена"*. А той, хто воліє об'їстися понад міру, ніж залишити страву недоїденою, знаходить цілком раціональне пояснення: *"Волиг грішна скира пукати (волиг черево лупнути), ніж сі має дар Божий марнувати"* (Фр., т. 16, с. 417; т. 28, с. 339) або *"Хай бісове черево трісне, аби дар Божий не пропав"* (Пл., т. 2, с. 284).

Отже, у приповідках, як і в інших жанрах фольклору та у працях з етнології, зафіксоване особливе шанування хліба, якому народ надавав

218 Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект. Львів, 2008. С.149.

219 Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 30.

сакрального значення. Якщо господиня не вміла добре спекти хліба або зварити страву і лише змарнувала борошно чи інші продукти, то про неї казали, що вона *“Тваздає той дар Божий, що аж сі бридко дивити”* або *“Затваздала того дару Божого, лиш із нього коники ліпи”* (Фр., т. 16, с. 496; т. 23, с. 146).

На тому факті, що у народі *“шанують особливо хліб або день святий”* наголошував Я. Головацький у своїй статті *“Слова вітання, благословенства, чемності і обичайності у русинів”*. Дослідник народної словесності зауважує, що українці остерігаються зневажити хліб лихим словом: *“для того, коли що лихого каже, то заєдно приказує окрім хліба святого; опріч празника святого”*. Я. Головацький висловлює припущення, що такі вислови – *сонінько святе, земля свята, хліб святий* – походять *“із стародавнього віку”*, *“із дохристиянської віри”* і свідчать про те, що народ наш колись *“сим річам божу честь віддавав, та ще й тепер, віруючи в одного правдивого Бога, предсі заховав приговірки давного поклонства богам своїм: бо тоті приговірки уже вросли в язик і в життя русина так, що годі було їх совсім відлучити”*²²⁰.

Ставлення українців до природних багатств як до Божих дарів, якими людина має надане Богом право вільно користуватися, закарбовано у художній літературі. *“Дехто їм боронить доступу до криниці. Але, бійтеся Бога, – каже один з героїв “Волині” У. Самчука. – То ж вода є Божя річ. Хіба ж можна людям води не дати?”* В іншому епізоді читаємо: *“Ну і чого тут сваритися? Земля ж дар Божий. Кому треба, хай бере...”*²²¹.

У світоглядній традиції українців даром Божим є і їхні діти. Маємо навіть ім'я Богдан, скальковане з грецького імені Theodotos. Коли народився новий нащадок, казали: *“Дав Бог гаразд”* (Пл., т. 1, с. 64). Уважалося колись, що чим більше дітей у хаті, тим більше Божого благословення. Тому й в народі примовляли: *“Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю”* та *“Дай, Боже, дітками радуваця”* (Ном., № 11621; 4568); *“Діти – то Божя роса”* (Пл., т. 1, с. 98).

Уявлення про дітей як Божий дар посідають важливе місце у релігійно-світоглядній традиції наших сучасників: *“Віруюча людина знає: чи буде мати*

²²⁰ Головацький Я. Слова вітання... С. 261.

²²¹ Самчук О. В. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 75; № 5. С. 62.

дитину – залежить від Бога. Є Бог над нами і Він знає, кому дати дитину, а кому не дати. Нераз таке є, що п'яниця, вибачте, переспиться – вона вже вагітна. А інша каже: “Боже, а чому ж я не можу мати дітей?”²²² Такими міркуваннями поділилася з нами львів'янка старшого віку.

Традиційно вважалося, що не слід із наріканням та зажурою рахувати своїх дітей, адже “*Дасть Бог дітки, дасть і на дітки*”; “*Дай, Боже, дитину, а корова буде!*” (Ном., № 9186, 5433). “Пташка Господня не клопочеться, що їсти, що пити, бо про неї думає Господь. Так само Він пам'ятає про наших діток”, – пояснила нам зміст цих приповідок жителька Львова²²³.

Доречним буде згадати, що у Старому Заповіті потомство сприймають як благословення і справжній дар Божий, а в Новому материнство є більшим скарбом – Божою ласкою і дароване для спасіння. Батьки завжди покладались на Божу допомогу у вихованні дітей, як, наприклад, у фрагменті пісні “Ой, біда, біда, чайоньці небозі...”: *Не, журися, сестро любимая, // Нім жито поспіє, Бог старанє має, // Будут твої діти доволі гуляти, // Будут вони, як орли бистрії, літати*²²⁴. Бездітність або втрату дитини українці розуміють як Божу кару. У поезії “Буває, в неволі іноді згадаю...” Т. Шевченко пише: ...*За гріх, // За тяжкий, мабуть, гріх великий // Не дав мені святий Владика // Очей нарадують старих // Моїм дитятком!...*²²⁵.

Найкращим Божим даром, за народними уявленнями, є щасливе життя. Про того, кого супроводжує життєвий успіх або хто легко вийшов зі скрутної ситуації, кажуть “*Має щістьи в Бога*” (Фр., т. 28. с. 350). Один із наших інформаторів, мешканка Львівської області, так пояснює часто вживаний вислів “*То дар Божий*”: “Самим першим даром Божим є наше життя, що Бог вдихнув в нас той дух. І то, що людина заслужила в Бога, і як має надзвичайний талант чи надзвичайний розум, чи надзвичайну пам'ять”²²⁶.

Українські прислів'я і приказки є відображенням народної філософії, в основі якої лежать погляди на життя у світлі віри. Н. Яковенко, досліджуючи уявлення та ідеї в Україні XVI–XVII століть, стверджує, що у ті часи на

222 Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 33.

223 Там само. Арк. 2.

224 Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1979. Т. 57: Ruś czerwona. Cz. 2. Z. 2. S. 1032.

225 Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ, 1989. Т. 2. С. 211.

226 Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 49.

масовому рівні існувала переконаність у тому, що сама віра є незбагненим даром Божим і надається лише Божому осуду чи схваленню, тож, відповідно, не може корегуватися людиною іншої віри²²⁷. Отже, терпимість до інакшої віри обумовлювалася не лише раціонально (як “право” вільного шляхтича дотримуватися свого обряду), але й містично – розумінням віри як дару Божого.

Аналіз приповідкового матеріалу дає підстави стверджувати, що у народній свідомості поняття про світ, матеріальні блага, людське життя пов’язані з релігійними уявленнями українців. Як створіння, всі живі істоти та речі мають своє джерело у Бозі. Чим стійкішими ставали релігійні образи, тим тісніше вони перепліталися з повсякденними діями і звичними почуттями людини; реальне життя поступово збагачувало ці образи земною мудрістю, релігія ж “поступово освітлювала повсякденне життя неземним світлом”²²⁸.

Для віруючого все у цьому світі пов’язане зі світом іншим, у всьому відкривається надприродна мета, і тому душа підносилася над обставинами цього життя. За народним розумінням людини та природного довкілля, увесь світ є даром Божої любові, що підтримує все буття. А найкраща частина людського життя пов’язана з тим винятковим даром творити й урядувати, який разом з іншими трансцендентальними властивостями розуму людина приписувала Богові як найвищому ідеалові.

2. 4. Уявлення українців про Божу всюдисутність, мудрість та опіку над людиною.

Однією з характерних рис Бога є Його всюдисутність: *“Од Бога ніде не сховається”* (*“бо Його око и на воді, и на землі, и під землею, и зна, що и зроблю”*); *“Бог знайде, хоч и в печі замуруйся... хоч и під піччю”*; *“Од людей сховається, а од Бога ні”*; *“Від Бога хоч і тікай, а він зловить”*; *“перед Богом нічого не втайш”*; *“Бог все бачить та не скаже”*; *“Бачить Бог з неба, що кому треба”*; *“Сиди, небоже, а Бог бачить”* (Ном., № 48, 50, 49, 52, 73, 10887). Тому запевненням у правдивості чогось служать вислови *“Бачить Бог; Бог мі (мені) свідок”* (ФС, с. 36, 38); *“Богом сі свідчу”*.

227 Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей України XVI–XVII ст. К., 2002. С. 57.

228 Сантаяна Дж. Витлумачення поезії та релігії / пер. з англ. Львів, 2003. С. 102.

М. Костомаров, порівнюючи релігійність двох народів, зауважив: “Тут власне велика сила того, чого бракує в великоросів: в них (українців) міцне почуття Божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного...”²²⁹. Можемо припустити, що така риса духовного світогляду українців складалась під впливом повчань св. Василя Великого, який уважав постійну пам’ять про всюдиприсутнього Бога другим видом молитви-адорації. “Ходити в Божій присутності, як було Ной, дуже потрібна побожна практика і найлегша молитва, а хто любить Бога, – каже св. Василій, – тому пам’ятати на Божу присутність стається так природно, як дихати”²³⁰.

Бог є найвищим, всесвітнім розумом, не залежним від усього мінливого й проминаючого світу, а перед “сею мудростію, – стверджує М. Шашкевич, – марниця всі мудрости наши, як крапля перед морем, як червина перед велетом, як годинка перед віками”²³¹. Саме таке переконання є у нашого народу: “Бог знає, що робить”; “Біг суде не так, як люде”; “Біг усе дає, як сам знає”; “Божих сил не можна вгадать”; “Бог те знає, а не ми грішні”; “Він знає, що починає”; “Нам Бога не вчить, як хліб родить”; “Не все ж Біг дарує, про що люд міркує”; “Хто ж в світі знає, що Біг гадає!”; “Як Бог не схоче, то хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш” (Ном., № 33, 34, 32, 31, 30, 26, 35, 72, 29, 18); “Ніхто з Богом на раді не був”; “Бога не тра вчити”; “Бога не здурши”; “Нам не судити, що Богові робити” (Фр., т. 27, с. 2). “Бог знає скоріш, чого нам треба, нім ми у Нього просимо”, – коментує В. Плав’юк приказку “Знає Бог із неба, що кому треба” (Пл., т. 1, с. 22.).

Стійкі народні вислови з таким семантичним наповненням Ю. Шевельов об’єднує у групу приказок зі “спеціальним мотивом непередбачуваності Божих дій”, яка входить до ширшої групи, провідний тематично-ідейний мотив якої дослідник визначив як “Бог всесильний / людина безсила”²³².

Наведені вище вислови співзвучні з укладеним в уста Бога пророком Ісаєю: “Думки Мої – не ваші думки, і дороги ваші – не Мої дороги... Бо так, як

²²⁹ Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг, [б.р.] Ч. 183–184. С. 90.

²³⁰ Олійник Т. П. Сила Хрищення... С. 322.

²³¹ Шашкевич М. Псалми Русланови. С. 61.

²³² Шевельов Ю. Номис– Даль – Адальберг. С. 48.

небеса вищі від землі, так думки Мої вищі від думок ваших” (Іс. 55: 8-9). Переконаність у непередбачуваності людиною Божих намірів і їхній доцільності, відповідності вищому планові, дає народові впевненість у тому, що *“Господь ніколи не накладає обов’язків без призначення”*; *“Всі ми в нашого Бога дурні”*; *“Життя наше закоротке, щоб пізнати правду Божу”*. Народне богослов’я у цих твердженнях близьке за змістом до церковно-догматичного. *“Тільки одне єство стоїть над людською драмою і розуміє її – Бог. Він знає, куди веде світ. І щоб розуміти точку зору Бога, – пише о. К. Панас, – треба було б бути Богом”*²³³.

У тих випадках, коли чогось не знаємо або не можемо передбачити, у народі прийнято казати: *“Бог його знає!”*; *“А Бог його знає!”*; *“Господь його знає”*; *“Бог то святий знає, що з того буде”* (Ном., № 7869, 7868); *“Бог їх знає, що він до неї має”*. Знахарі, даючи ліки хворому, примовляють так: *“Коби не зашкодило, а чи pomoже, то Ти знаєш, Боже”*.

З мотивами непередбачуваності Божих дій та Божої всесильності / людської безсилості тісно пов’язаний мотив надії / покори. На думку Ю. Шевельова, послідовне застосування цієї концепції Бога прирікає людину на покору і, кінець-кінцем, бездіяльність. Вона може тільки мати надію на Божу волю як-от у приказках *“Дасть Бог день – дасть і пожиток або Каравиши, Бог та й змилується”* (Ном., № 79, 43), коритися – *“Нам Бога не вчить, як хліб родить”* або *“На Бога не дуже гримай”* (Ном., № 35, 37) і, *“триваючи в вірі, бути готовим умерти за неї”*²³⁴: *“Хто за віру умирає, той собі царство заробляє”* (Ном., № 1).

Згідно з паремійною картиною світу, народ у всьому бачить батьківське піклування Бога про людей²³⁵. Завжди маючи надію в Бозі, кажуть так: *“Пощо чужого бога взивати, коли маєш свого коло хати”*, тобто *“не шукай помічі у*

²³³ Панас К. Бог і людина... С. 100.

²³⁴ Шевельов Ю. Номис– Даль – Адальберг. С. 49.

²³⁵ *“Якби не Бог – хто б нам поміг!”*; *“Як Бог поможе, то все буде гоже”*; *“Кому Бог поможе, то все переможе”*; *“А мені Біг та й поміг!”*; *“З одним Богом на сто ворог”*; *“Не родить рілля, але Божя воля”* (Ном., № 10-12, 1628, 28); *“Без гною не раз поле вродить, але без ласки Божої – ніколи”*; *“Бог помагає бідним, бо багаті самі собі помагають”*; *“Де біда найбільша, там поміч Божя найближча”*; *“Швидкий сам добіжить, а смиренного Бог донесе”*; *“Чоловік стріляє, а Бог кулі носить”*; *“За сиротою Бог з калитою”*; *“Бог баче, як сирота плаче”*; *“Дасть Бог діти, дасть і в що одіти”*; *“Дасть Бог красу і від квасу”*; *“Як Бог людям гаразд дасть, то і нам подасть”*; *“Як буде Бог ласкав, то й мій батіг буде траскав”*; *“Дасть Біг чес, дасть і пораду”*.

ворожбитів, бо лише Бог може тобі допомогти” (Пл., т. 1, с. 23.). *“Боже, Боже, хай Твоя ласка нас споможе”*; *“Як не Ти, Боже, то хто нам поможє”*; *“Помилуй мене, Боже, бо ніхто, інший не може”*, – просять українці в надії на Боже сприяння, яка випливає з віри як упевненості в можливості Божої допомоги, переконаності в цьому. Така віра влучно передана словами апостола Павла: *“Я не соромлюся, бо знаю, в кого я увірував, і я певен у його допомозі”* (2 Тм. 1: 12).

Уявлення про Бога як того, хто постійно дбає про людей, вирізняється, як зауважив П. Іващенко, *“пластично – сільським характером”* – образ Бога уподібнюється багатому господареві²³⁶. Той факт, що *“український народ і тепер зве в приказках Бога господарем”*, І. Нечуй-Левицький пов’язує з образом давнього світлого Бога, *“поганського божества”* – Пана Господаря, про якого згадують колядки і щедрівки²³⁷. Бідні люди потішають себе тим, що *“Бог дав гаразди, але бідному каже: пожди”*; *“Обіцяв Бог дати, та казав заждати”*; *“Казав Бог дати, але ще треба ждати”*.

Серед атрибутів Бога у приповідках зауважуємо близький до мотиву Бога як господаря образ-мотив батька: *“Бог – батько, господар – дядько”*; *“Бог – батько, як буде нас тримати, то буде й годувати”* (Ном., № 59, 77); *“Бог батько і Пречиста Мати не дадуть нам загинати”*. Таке розуміння Бога й переконання у Божому піклуванні людиною узгоджуються з наукою отців церкви. Так, до прикладу, один із наших духовних провідників, кардинал М. Любачівський, в одному зі своїх розважань писав, що *“Господь Бог є нашим Батьком, бо Він в дійсності приводить нас на цей світ, дарить життям, удержує в ньому в кожній хвилині нашого існування. Він співпрацює з кожним об’явом нашого земського життя й старається про все, що нам до удержання того життя конечно”*²³⁸.

Народний світогляд виявляє форму релігійної свідомості, в якій Бог є не предметом теологічних спекуляцій, яким можна маніпулювати за допомогою наукових і філософських аргументів, – а суб’єктом, якому дозволено щодня

²³⁶ У Бога всього много; Бог багатий, то й нам дасть; Той, що багатий, Той нам дасть; Бог старий господар... має більше, ніж роздасть; Більше Бог має, як роздав (Ном., № 56–58). *“Рядити світом Бог знає добре й без нас”*, – тлумачить В. Плав’юк приповідку *Господь Бог старий господар* (Пл., т. 1, с. 21).

²³⁷ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ, 2003. С. 16.

²³⁸ Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання. С. 69.

впливати на непередбачені обставини життя людей. Відповідно до традиційного світогляду, людина себе, своє минуле, теперішнє і майбутнє бачить залежними від волі Всевишнього.

“Всіх нас Пан Біг на щось держить”; *“Всім нам Бог кінець держить”* (Фр.), – у такий спосіб віруючі цілковито віддаються в руки Вседержителя і Його проводові, покладають надію на Нього, що Він провадитиме їх відповідно до призначення й мети, до якої Він їх призначив, тобто до “вічного щастя з Ним і в Ньому в небі”²³⁹. Можливо, ця настанова є джерелом життєвого песимізму українців, що впливає, як зауважив Я. Ярема, із “усвідомлення марності індивідуального існування”²⁴⁰.

Принцип єдинобожжя, утверджений у свідомості народу під впливом християнського вчення, виражають, на думку П. Іващенка, ті прислів’я, у яких говориться про Бога “как первенствующем в мире существе; он один вместе с міром почитается как бытіе вечное, все же остальное в міре почитается тенью проходящею”²⁴¹. *“Усе тінь минуца: одна річ живуца – світ з Богом”* (Ном., № 395); *“Всьо глупство перед Паном Богом”*, – “значить усі людські заходи, пляни та турботи – марниця перед Богом”, – розкриває зміст приповідки І. Франко (Фр., т. 16, с. 342). Порівняймо з біблійним: “Марнота марнот – геть усе марнота” (Проп. 1: 2). Отже, у розумінні народу все земне є матеріальним і тлінним, тобто змінним і непостійним, а тому справжнього щастя дати не може. Українська релігійність “має нахил сепаратизуватись від життя і світу [...] і шукає вислову у внутрішній побожності”²⁴².

Катехизм християнського віровчення на питання, у чому полягає найважливіша мета людини, відповідає: “Любити Бога і вічно радіти йому”. Суть щастя, – вважав Г. Сковорода, який, за словами М. Сумцова, “своєю величезною постаттю та своїми думками цілком належить до українського народу, до його світогляду і школи”²⁴³, полягає саме у тому, щоб мати дух веселий, думки спокійні і серце мирне: “щастіє ни от наук, ни от чинов, ни от багатства, но единственно зависит оттуду, чтоб охотно отдаться на волю

²³⁹ Там само. С. 11.

²⁴⁰ Ярема Я. Українська духовність в її... С. 57.

²⁴¹ Іващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа... С. 76.

²⁴² Ярема Я. Українська духовність в її... С. 23.

²⁴³ Там само. С. 32.

Божію. Сіє одно может успокоить душу... Щаслив живущий по воле благого духа! “Господь будет на всіх путях твоих”²⁴⁴.

А в листі до М. Ковалинського Г. Сковорода пише, що “ми повинні, залишивши всі звичайні і низькі дрібниці, тим палкіше линути до Того, в кого є всі скарби мудрості і який один лише, ставши нашим другом, може усолоджувати всі прикrostі цього життя, говорячи: “Я з вами, і ніхто проти вас”²⁴⁵.

Властивий українській духовності нахил до “негативного відношення до зовнішньої дійсности, нахил до внутрішньої суб’єктивності, душевної дійсности, культ моральної краси і сили”²⁴⁶ ілюструють не лише погляди і міркування типового представника українського національного характеру, яким є Г. Сковорода, але й народна мудрість: “Як мога коло Бога”; “Хто з Богом, з тім Бог” (Ном., № 93, 91); “Бог не лишає своїх вірних у потребі”; “Хто Бога забуде, того Бог забуде” (хто не молиться, не працює, не має сумління, той пропаде); “Хто против Бога, то Бог против него”, тобто “грішний, безбожний не має що числити на Божу ласку або поблажливість – зовсім антропоморфне розумінє Бога”, – пояснює зміст приповідки І. Франко (Фр., т. 10, с. 87–88).

Значення віри в Бога і надії на Нього як джерела радості й оптимізму, душевного спокою, збереження внутрішньої рівноваги і гармонії виразив М. Шашкевич, якого, як і його народу, можна позбавити всього, але “не видрешь любови и віри не видрешь; бо руське ми серце, та й віра руська”²⁴⁷, як каже він про себе²⁴⁸. Етимологію вокативного вислову “Хто як Бог!” тлумачить І. Франко: “Біблійне реченє, що перейшло в назву наймогутнішого ангела (Мі-

²⁴⁴ Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мире. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Київ, 1983. С. 205.

²⁴⁵ Сковорода Г. С. Лист до М. І. Ковалинського. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Київ, 1983. С. 426.

²⁴⁶ Ярема Я. Українська духовність в її ... С. 39.

²⁴⁷ Шашкевич М. Псалми Русланови. С. 63.

²⁴⁸ “Хто с Богом, Бог с ним”, – мовлять люде наши і добре мовлять, бо “хто яко Бог?” – запитує М. Шашкевич. – Бо цуратися тобов будут люде и станут тя судити, і неславляти тя станут далеко й широко, бо не вгодив єсь их лихий воли. Але ти не журись, не вдавай ся в розпуку, бо “хто яко Бог?” – Той, которого невидоме око видит гадки душ наших, которий спряг собою безначаток и безконєць, которму сердце всему світу сердце, а воля гаразд всіх віков и всіх сторон щастье, той с тобою – “Бог с тобою!” – [...] смуток твой знидіє, а радость сліди его замітає, а сумна півноч буде дниним полуднем, и звеселишь ся, а око твоє заблїщит зірничкою в бурній пітьмі життя твоего и огорнешься зоревою світою тихомирья и миняєт над тобою милость Божая, бо надія из серця твоего не втекла – бо “хто яко Бог!”.

cha-el)”, а “*Ніхто як Бог*” – значить “ніхто так не допоможе, не порятує, як Бог; ніхто не може зрівнятися з Богом” (Фр., т. 10, с. 84, 87–88).

Про те, що Бог, Творець людини, є правдивим життям, вічним джерелом, пребагатою благодаттю, невичерпним скарбом, а хто живе без Бога, не буде мати щасливого життя, читаємо у творах св. Василя Великого²⁴⁹, що мали вплив на формування світогляду українського народу. “*Аби люди Бога не гнівили. Без Бога мужик порожнеча*”. Як ото клуня без снопів, чи засіки без зерна”, – розмірковує персонаж “Волині” У. Самчука²⁵⁰. Як бачимо, народне афористичне мовлення відображає те знаменне явище, про яке писав І. Мірчук, а саме: “філософічна культура увійшла в українців у маси простолюддя, знайшла тут відповідний ґрунт для розвитку й досягла взагалі високого рівня. Життєва філософія українців прагне виявитися в чуттєво-релігійному наставленні життя”²⁵¹.

На українському ґрунті філософсько-містичне християнство брало гору над практично-діловим²⁵². Якщо Бог, у розумінні віруючих, є Вседержителем, тоді всі події, справи, ситуації мають значення й все створене прямує до однієї мети, а тому все корисне й потрібне, бо одне одному служить й спрямоване до людини. Мотив основаної на переконанні у всесильності Бога беззастережної надії / покори виражають приказки “*Що Бог дасть, то не напасть*”; “*Що Бог дає, то все к луччому*”; “*Що Бог не робить, то все на лучче*”; “*Як Бог зародить, нікому не шкодить*”. Такі стійкі народні вислови є виявом віри як упевненості, що “тим, які люблять Бога, все співдіє на добро” (Рм. 8: 28).

Відповідно до християнського світорозуміння, людина, яка вірить, що Бог всім керує, “віддає своє минуле на Божу Мудрість, що із зла вміє вибрати добро, тож не думає більше про своє минуле, з повним довір’ям віддає себе Божому Провидінню й зроблений план життя старається суворо дотримувати, живши сьогодні, тепер, у цю хвилину”²⁵³. У цьому й полягає механізм збереження психічного здоров’я, душевної рівноваги як окремої особи, так і в межах цілого народу.

²⁴⁹ Катрій Ю. Перлини Східних Отців. С. 339–340.

²⁵⁰ Самчук У. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 5. С. 36.

²⁵¹ Мірчук І. Світогляд українського народу. С. 227.

²⁵² Ярема Я. Українська духовність в її ... С. 39.

²⁵³ Олійник Т. П. Сила Хрищення... С. 275.

Життєствердну силу мають приказки *“Кого Бог створить, того не уморить”*; *“Дав Бог роток, дасть и кусок”*; *“Хто дав зуби, дасть и хліб до губи”*; *“Дасть Бог день – дасть и пожиток”* (Ном., № 74, 76, 79). Вислови побожності відображають український вітаїзм як окреслену естетичну систему у світогляді нашої людності, яка впродовж століть *“трималася споконвічної Христової правди супроти кривд і всілякого горя”*²⁵⁴, знаючи, що *“ніхто не є добрий, хіба один Бог”* (Лк. 18: 18).

В українську народну фразеологію увійшло чимало біблійних афоризмів. Народною мудрістю став, зокрема, вислів з мотивом Божої кари як вияву Божої любові: *“Кого Бог любить, того й карає”* (Ном., № 42). Це дослівний витяг із послання апостола Павла до євреїв: *“Мій сину, не нехтуй Господньої кари і не змагай, коли Він докоряє тобі. Бо “Господь кого любить, того він карає”...”* (Євр. 12: 6). Із Шевченкової кореспонденції довідуємося, що саме цими славами він прийняв присуд заслання, така *“віра в Бога допомогла поетові гідно прийняти засудження на неволю”*²⁵⁵. Комплекс Іова, кару добрих людей, підкреслено у кількох польських приказках, як-от: *“Kogo Bóg kocha, tego biczkiem podcina”* (Adalb., № 193).

На антитезах побудовані й інші українські приказки: *“Бог покорить, Бог и простить”*; *“Бог дасть нуждочку, Бог дасть, що й оздоровить”*; *“Каравиши Бог та й змилується”* (Ном., № 46, 44, 43); *“Дає Бог біль, дає й ліки на біль”*. Такий спосіб мислення – невичерпне джерело оптимізму, надії і віри на краще. *“Є в мені, – говорить М. Маринович, – щось від українського селянина, від його спокою, просвітленого надією і спасенною переконаністю, що Бог не відбирає в людини всього, а відбираючи частку, обдаровує тим, чого інші не мають”*²⁵⁶. *“Бог не без милості, козак не без щастя”*; *“Козак не без долі, риба не без луски, Бог не без милування, господар не без жалування”* (Ном., № 4870, 4872), – вказує народ на одну із Божих властивостей.

Народний світогляд узгоджується зі Святим Письмом, у якому справедливість Бога всюди пов’язана з Його милосердям. *“Блажен той чоловік,*

²⁵⁴ Барка В. Відхід Тичини. *Слово і Час*. 1992. № 2. С. 14.

²⁵⁵ Мокрий В. Тарас Шевченко як християнин і проповідник правди. *Церква в житті українців*. Львів, 1993. С. 90.

²⁵⁶ Маринович М. Україна на полях Святого Письма: Вірші, проза, есе, публіцистика, листи. Дрогобич, 1991. С. 53.

якого Бог картає! Тож не цурайся Всемогутнього науки. Бо Він поранить і сам Він перев'яже рану, він ударить, та його ж руки й загоять” (Іов. 6:17–18). У народній мудрості про це сказано не менш влучно: *“Кого Бог любить, того не загубить”*; *“Кого Бог засмутить, того і потішить”* (і смуток, і радість приходять від Бога на переміну). За словами о. Р. Головацького, навіть коли Бог милосердиться, то *“справедливо відмірює гідним милосердя. А коли судить, Він у своєму суді зважає на нашу слабосилість та незрячість і відплачує нам радше з ласкавістю”*²⁵⁷.

І. Франко записав приказку *“Пан Біг усьому токма”* (*“токма”* мадяр. *tokma* – *“згода”*), тобто у ширшому значенні – вирівнювання різниць, поєднання суперечностей (Фр., т. 10, с. 85). Справедливість Бога у тому, що *“Всі-смо в Бога рівні”*; *“В церкві і в коримі пана нема”* (перед Богом і перед корчмарем усі рівні); *“Сам Бог з рибалок апостолом вчинив”* (Ном., № 10450).

Ю. Шевельов зауважує протиставлення поглядів на ставлення Бога до людей у двох приповідках: *“Що вбогий, що багатий – у Бога все рівно”* (Ном., № 80) – прислів'я, яке *“тяжить до світогляду пасивного сприйняття Божої волі”*, а *“Бог нерівно ділить: жде, щоб сами ділилися”* (Ном., № 81) *“жадає від людей активної дії”*²⁵⁸. Дослідник також виявив, що російського паремійного матеріалу (у збірці Даля) з мотивом підкреслення Божої ласки у ставленні до людини і потреби безнастанної опіки Божої є значно більша кількість, ніж українського (у Номиса). Якісна ж відмінність полягає у тому, що у матеріалі Номиса не знайдемо в жодному прислів'ї такого мотиву покори, коли людина розглядається як раб Бога, людина там ні разу не названа холопом або рабом Божим, у той час, як у Далевих приказках – *“Перед Богом все равны. Перед Богом все холопы. Все мы рабы Божьи”* (Даль, № 146)²⁵⁹.

“На страснім суді буде справедливість, бо Бог не дивиться на лице і стан”, – коментує В. Плав'юк вислів *“Всі будуть на одній виплаті – і бідні, і багаті”* (Пл., т. 1, с. 6). Можна навести ще десятки приказок і прислів'їв, у яких йдеться про Бога як найвищого суддю й втілення абсолютної справедливості. Проте

²⁵⁷ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади... С. 82.

²⁵⁸ Шевельов Ю. Номис– Даль – Адальберг. С. 50.

²⁵⁹ Там само. С. 51–52.

закарбовані у приповідках народні уявлення про Бога як верховного законодавця морального світу заслуговують на окремий ґрунтовний розгляд.

Отже, аналіз народного афористичного мовлення дає змогу зробити висновки щодо уявлень українців про Бога як особу та Його риси, властивості, атрибути. У релігійному світогляді народу Бог постає як безумовно розумна і вільна особа, яка завжди і повністю володіє своїми досконалостями, з повним знанням і незалежною волею, вільна від зовнішньої необхідності, тобто є досконалою особою.

Таке розуміння Бога в основному відповідає образу Бога в Біблії, церковному вченні й розвитку філософської думки. Як художнику доцільної побудови світу Йому властива премудрість. Як верховному законодавцю морального світу Йому властиві святість, доброта, справедливість, правосуддя тощо. Крім цього, народний світогляд (як і теїстичний напрямок у філософії), у відповідності до одкровенного християнського вчення, визнає Бога живою особовою істотою, діяльність якої й після творення світу виявляється у піклуванні про світ і в турботі про людину.

Оскільки в Бозі народ бачить ідеали всіх для нього мислимих досконалостей, то Бог є істотою всереальною, ідеалом істини, добра, справедливості і краси. Народна мудрість – це яскравий вияв і свідчення того, що українці, за висловом М. Костомарова, – “глибоко релігійний народ у якнайширшому розумінні цього слова” й у своєму релігійному житті “ніколи не звертають уваги на зверхні прикмети, а намагаються увійти в глибину, збагнути суть і вагу віри”²⁶⁰.

Ідея Бога як стрижень релігійної свідомості століттями існувала й підтримувала українців у кризові періоди життя етносу. В історії нації ця ідея служила й продовжує служити символом стабільності, справедливості й захисту для значної частини нашої людності.

2. 5. Народні уявлення про Божу волю, провидіння і всемогутню силу.

2. 5. 1. Народне розуміння Божої волі. Атрибути Божої волі в інтерпретації народу.

²⁶⁰ Костомаров М. Дві руські народності... С. 88–91.

Пласт паремій, джерелом виникнення яких є релігійна сфера буття як основа світоглядних уявлень народу, дає змогу описати та проаналізувати народну інтерпретацію релігійного поняття Божої волі і розуміння Божого провидіння. Ці народні приказки і прислів'я виражають пов'язані з релігійним світовідчуттям життєві принципи, настанови, переконання, ту, за висловом Т. Іванчіча, “духовну душу”, яка дає людині “смысл і силу нести свій хрест у житті”²⁶¹. На основі аналізу приповідкового матеріалу спробуємо охарактеризувати той духовний вимір людини, в якому вона зустрічається з благодаттю, зі спрямованою на неї Божою прихильністю, і в якому виявляється “проста, щира й безпосередня” релігійність українців, їх “глибоке й незломне” релігійне почуття²⁶².

Слід зауважити, що загальнохристиянська догматика визначає найважливішим завданням людини, суттю християнського життя – пізнати і зрозуміти Божу волю, їй відкритися, її прийняти та здійснити. Так, наприклад, о. Ю. Катрій стверджує, що “ціллю нашого життя є сповнити Божу волю і так заслужити собі на вічне життя у небі”²⁶³.

Поняття Божої волі, сформоване на основі християнських гуманістичних традицій, є одним із центральних понять й у релігійній світоглядній структурі народу. “Всі ми на Божі воли”, – каже народна мудрість, що значить “всі залежимо від Бога, що Бог захоче, може зробити з нами” (Фр., т. 10, с. 100). Часто чуємо слова: “Всі ми в Божих руках”; “Все в Божих руках”. У такій життєвій настанові, бажанні й намаганні бути “живим, послušним, але розумним знаряддям у Божих руках”, “всеціло належати Богові” і не ставити Йому опору полягає, за християнським віровченням, суть і глибина справжньої святості²⁶⁴.

Відомий письменник й етнограф другої половини ХІХ ст. Є. Згарський, праця якого “Народна філософія” належить до перших розвідок, автори яких, оперуючи паремійним матеріалом, висвітлювали ті чи інші сторони народно-

²⁶¹ Іванчіч Т. Діагностика душі й агіотерапія / пер. О. Гладкий. Львів, 2010. С. 38.

²⁶² Григоріїв Н. Я. Українська національна вдача. Вінніпег, 1941. С. 42.

²⁶³ Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! Нью-Йорк–Торонто, 1981. С. 88.

²⁶⁴ Лужецький І. Отче наш: Пояснення та молитовні роздумування на слова Господньої Молитви. Львів, 2003. С. 144.

побутової культури українців, констатував²⁶⁵, що найбільшим добром для людини є пізнавати і жити за законом Божим, у чому й полягає воля Господа щодо людини²⁶⁶.

Зміст великої за кількістю тематичної групи паремій є виразом віри як переконання у тому, що людське життя – то не випадок, не щасливий збіг обставин, але вияв Божої волі, Його доброти і любові, як упевненості людини у внутрішній цілеспрямованості всього живого, всього існуючого. Відповідно до народного світогляду, Бог є тим, від кого все залежить, і без волі якого нічого не може відбутися. Таке переконання закарбовано у зафіксованому М. Номисом як приповідка загальновідомому вислові *“Без Божої волі й волос з голови не спаде”* або *“Волос з голови не спаде”* (як того схоче Бог) (Ном., № 27). Його джерелом є уривок з Євангелія: *“Чи не два горобці продаються за гріш? А на землю із них ні один не впаде без волі Отця вашого. А вам і волосся все на голові пораховано. Отож, не лякайтесь, бо вартніші ви за багатьох горобців”* (Мт. 10: 29-31). Є. Згарський у своїй розвідці, висвітлюючи питання, *“що в тихих загородах та хуторах своїх”* думає про Бога і релігію *“наш простий, не письменний народ”*, у коментарі до приказки *“Без Божой волі и волос з голови не спаде”* зазначив: *“Тому то и вся премудрость, що человек у всему зависимый от Бога”*²⁶⁷.

Адекватне пояснення цієї приповідки вдалося почути під час польових розслідувань: *“На все у цьому світі є воля Божя”*, – пояснював один із інформаторів з м. Перемишляни Львівської області. – *“Як би ми не були впевнені у своїх силах, у тому, що можемо зробити все, що завгодно, варто лише забажати і докласти зусиль – ми глибоко помиляємось. Бог слідкує за кожним нашим рухом, кожним помислом і бажанням, і якщо Він буде вважати потрібним для нас щось, то так воно і станеться по Його волі. І ніяке страхування на випадок чогось, жодні перестороги і обереги не допоможуть – якщо Отець запланував для нас саме таку долю, то вона нас не омине”*²⁶⁸.

²⁶⁵ Народная русская философия ведля пословиць... С. 31.

²⁶⁶ *“Що Божая воля, то и Божій закон; так нет в Бозі якого нібудь беззаконія. Єго свята воля святым Єго законом. В том соєдинєнью волі й закона найвисше добро в Бозі. Дал Бог чоловікови розум, даби спознавал найвисше добро: єго волю, закон єго святей. “Усе Божє, только гріхи наши” [...] Наибольше добро для чоловіка, як живе по волі и закону Божому”*.

²⁶⁷ Народная русская философия ведля пословиць... С. 6.

²⁶⁸ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 51.

За допомогою паремій прослідковуємо релігійне світовідчуття в національному характері мислення. Так поняття Божої волі фігурує у стереотипних мислеформах, що характеризують принципову особу, готову на все у відстоюванні своїх прав. *“Най ся діє Божя воля, я не подарую”* – говорить чоловік, що “обстоює при своїм праві” (Фр., т. 23, с. 2). Приповідка *“Воля Божя, а суд царів”* – це не лише “вислов резигнації”, мовляв: чоловік мусить “підлягати Божій волі й царському судови”. Це також і вербальний вияв незламності у переконаннях людини, якій “закидають зле діло”, а вона запевняє про свою невинність (Фр., т. 10, с. 100).

Приказку *“На все Божя воля”* І. Франко пояснює: “Так потішають себе в часах великих нещасть, пошести, повені, мовляв, від Бога залежить, чи жити нам, чи гинути, чоловік тут нічого не змінить (Фр., т. 10, с. 100). Цей коментар свідчить про глибоке проникнення у народну свідомість християнських засад життя, як-от: “Залиш на Господа твою турботу і Він тебе підтримає” (Пс. 55: 23). Про психологічну вартість такого способу мислення говорить преподобний Силуан²⁶⁹ у своїх повчаннях²⁷⁰.

Такий спосіб мислення відповідає євангельській настанові не турбуватися надміру, журливо життям нашим (Мт. 6: 25). Зрештою, той, хто покладає на Господа свою турботу, не залишає місця на страх чи журбу у своїй душі, зберігає душевне здоров'я, живучи теперішнім: у кожен момент намагається чинити так, щоб забракло сил і часу на те, що вже минуло, і на те, що в майбутньому прийде. Яскравою ілюстрацією подібної життєвої настанови може послужити є коротка оповідь про стареньку жінку, яка в Альпах щодня виходила на високу гору, щоб дістатися на другий бік до невеликого містечка. Щоразу вона мала на плечах важкий клунок, у якому несла дещо на продаж. Але жінка завжди була привітна й усміхнена, ніколи не нарікала. Один турист, що спостерігав за нею, спитав її про причину того спокійного настрою. А вона йому каже: “Я маю коротку молитву, що мені помагає усе переносити”. “Що це

²⁶⁹ З духовних повчань преподобного Силуана. *Архистратиг. Душпастирський вісник храму св. Архистратига Михаїла*. Львів, 2004. Ч. 7 (вересень). С. 6.

²⁷⁰ “Велике благо –віддатися Божій волі, – пише він. – В душі тоді немає іншої думки, є тільки Господь. Людина чистим умом молиться Богу і відчуває Його любов, хоч тілом страждає [...]. Душа, яка віддалася на Божу волю, нічого не боїться: ні грози, ні розбійників. Але що б не сталося, вона каже: *“Так завгодно Богові”*. Якщо хворіє, то думає: *“Якби ця недуга не була мені потрібна, Господь не дав би мені її”*. І так зберігається мир в душі і в тілі”.

за молитва?”, – питає він. “Думаю на Господа, – відповідає вона, – як Він ніс свій хрест на Голготу, і все собі кажу: *“Хай буде так, як Бог хоче”*. Чи гарна погода, чи дощ: *“хай діється воля Божжа!”* І так завжди і в усім: *“хай діється воля Божжа!”* І це є таємниця мого спокою і радості!”²⁷¹. У такому постійному повторюванні Богові “Нехай буде воля Твоя”, за твердженням о. Т. Дайчера, полягає суть християнства²⁷².

Аналізовані мислеформи, що виражають згоду з Божою волею у всьому, як-от: *“А що ж робить! На те воля Божжа. – Будь воля Божжа!”* (Ном., № 2434), – це, кажучи словами о. Ю. Катрія, “наставлення душі одиноко розумне, второпне і корисне для нас”²⁷³. Адже найважливіші події у нашому житті відбуваються саме тоді, коли ми обираємо шлях згоди з Божою волею. Народні паремії є вербальним свідченням такого досвіду покірного сприймання того, що відбувається у житті з Божої волі, яка ґрунтується на безкінечній мудрості.

Оперуючи паремійним матеріалом з об’ємної збірки М. Номиса з метою відтворення картини цінностей українського народу, його кодексу понять про Бога, Є. Згарський пише²⁷⁴, зокрема, про зв’язок Божої волі з Його мудрістю і цілями, які людський розум не здатний досягнути²⁷⁵. Божжа воля і Його премудрість нероздільні: “Мудрость и воля Его суть двое и едно, як душа и мысль еи, полеминь и огонь”, – писав М. Шашкевич²⁷⁶.

Вислови народної побожності виявляють таку форму релігійної свідомості, в якій Бог є суб’єктом, якому дозволено щодня впливати на непередбачувані обставини життя людей. Приповідку *“Най сі діє Божжа волі... що Бог судив”* І. Франко коментує як “вислов резигнації”, мовляв, я тому не запобіжу, того не відверну (Фр., т. 23, с. 2). У російській мові близьким до неї за змістом є, за визначенням В. Даля, “прислівний вираз” (“пословичныя речи, изречения”) *“Твори Бог волю свою”*. Учений зазначає, що це не приказка і не прислів’я, бо не має в собі ніякої притчі, іносказання, хоч чіткої межі тут нема.

²⁷¹ Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! Нью-Йорк – Торонто, 1981. С. 87.

²⁷² Дайчер Т. Роздуми про віру: До питання богослов’я духовности. Львів, 2005. С. 87.

²⁷³ Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! С. 89.

²⁷⁴ Народная русская философия ведля пословиць... С. 6.

²⁷⁵ Дослідник зауважує, що “розумь человек ніякъ не въ силѣ достигчи Божой волѣ, бо *“Ктожь въ свѣтѣ знае, що Богъ гадае?”* Даже тогды, якъ человекъ чтось не по его захотѣньямъ кажется, свята Божжа воля: *“А намъ Бога не учить, якъ хлѣбъ родити”*; *“Богъ знае, що робить”*. Слабый розумь человека, не може достеречи Божихъ цѣлей: *“Богъ все дае, якъ самъ знае”*.

²⁷⁶ Шашкевич М. Псалми Русланови. С. 62.

Слід принагідно зауважити, що в народній релігійній свідомості побутує різне, неоднозначне розуміння, трактування третього прохання Господньої Молитви “Нехай буде воля Твоя”. Існують погляди, у яких виявляється схильність приписувати Божій волі чи Божій карі всі катастрофи та нещастя, які в житті на людину спадають. “*На то Божжа волі була*”, – значить, Бог хотів, що так сталося, потішають себе по якимсь нещастю (Фр., т. 10, с. 100). Проти Божої волі, мовляв, і так нічого не вдієш, отож нічого іншого не залишається, як терпіти і все терпляче зносити. Такий психо-поведінковий стереотип українців яскраво відображають майстри художнього слова. “Нам треба коритися, дочко, – читаємо у творі Б. Лепкого, – бо *“так, видно, сам Господь хоче”*. Такого нам пана післав, що перед ним тільки корися”²⁷⁷.

Якщо такий особистий погляд на світ є виявом глибокої віри і внутрішнього переконання, то він заслуговує на повагу. Розум, освітлений вірою, за будь-яких обставин шукає опори в Господі. “*Здай сі на Господа милосердного*” – значить: спустися на Його волю, май у ньому своє довір’я (Фр., т. 16, с. 435). “*Господи, твоя воля!*” – вигук “резигнації чоловіка, який у даній ситуації не може нічого поради́ти, чує себе безсильним, мовляв, нехай діється, що Бог дасть” (Фр., т. 16, с. 433). “*Так йому Бог дав*” (Ном., № 4655). Таке розуміння Божої волі передбачає, що існують тільки дві можливості: або Господь хоче несприятливих обставин, труднощів “із причини, якої загалом не мусимо розуміти, або принаймні їх допускає”²⁷⁸. Коли людина не може дошукатися причини тяжкого нещастя, то дає пояснення, пов’язане з традиційними народними уявленнями про Божу справедливість: “*За якийсь тьмужкий гріх мене Пан Біг покарав*”; “*То якийсь допуст Божий на мене!*” “*З Божого допусту таке на мене впало*” (Фр., т. 16, с. 459; т. 23, с. 31; т. 10, с. 100).

У кого є повна згода з Божою волею, в того й буде готовність прийняти Боже рішення за своє. Так приказка “*Сон мара, Бог віра*” – це осто́рога, щоб не вірити сонним маренням, а покладатися на Божу волю (Фр., т. 27, с. 147). По великій утраті кажуть: “*А що ж зробить! На те воля Божжа*” (Ном., № 2434);

²⁷⁷ Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря. Дзвін. 1991. № 2. С. 75.

²⁷⁸ Бе́ля С. Достатньо лише Бога. Львів, 2007. С. 117.

“Так Бог хотів, Так мені Бог судив”, а в часи граду, сухоліття – “Бог на нас дивиться” (Ном., № 13647).

Фразеологічний вислів “Най сі діє Божжа волі!” інколи служить не лише народнорозмовним означенням невідворотності чогось, неможливості змінити хід подій, а й окриком розпуки і безпорадности, коли чоловік у якійсь тяжкій пригоді вичерпав усі способи рятунку і опускає руки (Фр., т. 16, с. 256). Така мислеформа може приховувати спрощений погляд на світ як наслідок незнання і лінивства. Він звільняє людину від осмислення і власного зусилля шукати самій відповіді та розв’язки життєвих проблем. Це втеча перед відповідальністю, відмова робити все, що в наших силах, аби оминути нещастя, запобігти їм, не допустити. Помилкове складання нашої вини на Бога за всі нещастя, хвороби, катастрофи містить небезпеку викликати фаталізм, відчуття приреченості, пасивність²⁷⁹. Образною характеристикою стану пасивності, безвідповідальності є паремія “На Божу волю го лишив... пустив”, тобто “лишив без догляду, пустив самопас, наприклад, скотину, хворого чоловіка” (Фр., т. 10, с. 100).

Вербальні прояви релігійного почуття містять ще одну народну інтерпретацію церковного вчення, за яким “все у світі відбувається з Божою волі, але не все за Його бажанням” і “багато подій не милі Богові”²⁸⁰. Коли, в розумінні людини, Бог не діє так, як вона собі уявляє, коли вона зазнає якогось нещастя, як непередбачена хвороба або передчасна смерть близької особи, що з людською логікою і розумом важко погодити, тоді така людина може зневіритись²⁸¹.

Така настанова, за твердженням о. І. Лужецького, є виявом “браку віри і недовір’я до Бога як нашого Отця” і характеризує “помилкове уявлення про Бога як сторожа, наглядача і керівника людських вчинків”²⁸². В українській приказковій творчості закарбувалось розуміння Божої щедрості: “Кому Бог

²⁷⁹ Лужецький І. Отче наш: Пояснення та молитовні роздумування на слова Господньої Молитви. Львів, 2003. С. 146.

²⁸⁰ Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002. С.57.

²⁸¹ “Як дасть Бог пеню, то не стрихує” (пеня – “біда”, з латинського ропа; стрихувати – “насіпавши збіжжя в міру, згорнути чуб”). Таке образне означення великої біди, що сталася з волі Бога, І. Франко записав з уст жінки, яка почула про смерть своєї знайомої, що залишила семеро дітей (Фр., т. 24, с. 509). Це своєрідне звинувачення Бога в жорстокості і несправедливості. Як може, мовляв, всезнаючий, добрий і всемогутній Бог щось таке дозволити?”

²⁸² Лужецький І. Отче наш: Пояснення та молитовні роздумування... С. 147.

дасть, то й на плечі завдасть”. Цей вислів побутує також в іронічному значенні: Бог “щедрий на біду, на нещастя, яких дає чоловікові не раз понад його силу” (Фр., т. 10, с. 80).

У стані розпачу люди кажуть: “Хай діється воля Божя”; “Так судила Божя воля, щоб давила нас недоля”; “Гірка життя, гірка доля – що ж робити! Божя воля!” (Ном., № 2443); “Чи ж то така Божя воля, що нещасна моя доля?” Якщо ж віра є опорою людини, тоді вона знає, що “немає причин впадати у знеохочення стосовно несприятливих обставин” і знаходить в собі “нові, Божі сили для діяльності”²⁸³. Згідно з народною філософією, “Біг коли дасть, то ще й завдасть”: коли чи добро, чи лихо випаде на долю людини, то водночас обставини допоможуть їй пережити це, використати або перетерпіти (Фр., т. 10, с. 65). Для національного характеру мислення типовим є переконання, що люди зазнають добра і втрат з Божої волі, яка більшою мірою щедра на лихо, ніж на щастя²⁸⁴.

У приповідковому матеріалі можемо знайти й певне іронічне народне трактування схильності спиратися на систему людських розрахунків і гумористичне ставлення до того, що можна назвати “глупотою невіри”, яка обмежує розмір Божої дії. Людині легше погодитися із втратою того, що для неї має меншу цінність: “Здохла кобила, воля Божя була; впав батько з гори, – лихо го бери!” Це жартівливе протиставлення: кобила не здохла без Божої волі, а батько знайшов смерть там, де не повинен був її шукати (Фр., т. 28, с. 459). Приповідки аналізованої тематичної групи, як бачимо, є носіями української сміхової культури, у них можемо простежити різні відтінки народного гумору. У вислові “З Божої волі продав штани, купив солі” Божя воля значить “убожество, допущене Богом на чоловіка” (Фр., т. 10, с. 100). “Що то Божя воля: раз ударив, а два знаки!” – жартівливо кажуть про побитого (Фр., т. 10, с. 101).

²⁸³ Беля С. Достатньо лише Бога. С. 118.

²⁸⁴ “Коли Бог дає, то й дзюрами пхає, а як забирає, то й двері відчиняє”: прибуток приходить повільно, а коли починається нещастя, то вже йде на всі заставки; “Як Бог вділяє, то і вікном пхає, а як відбирає, то й дверей не запирає”: доробитися добра тяжко, але втратити легко; Як “Пан Біг дає, то й скалубинами пхає, а як відбирає, то й двері не замикає”: добро приходить помалу, з трудом, а лихо відразу; “Як Бог дає шпару, вікно отирає; як забирає, дверей не запирає”; “Де Бог дават, і на скаборици пхат, а як одберат, ани двері не запирає” (Фр., т. 10, с. 80, 90, 91; т. 28, с. 388, 389).

Досліджуючи народну інтерпретацію релігійного поняття Божої волі, можемо виділити кілька її аспектів. Передусім – це абсолютна незалежність, суверенність, необмеженість: “*Хто Господу розкаже?*” – Бог дає чоловікові те, що сам хоче (Фр., т. 16, с. 437); “*Біг усе дає, як сам знає*” (Ном., № 32).

Бог є Володарем над усім, що діється, Він вільний і не є під жодним впливом чи владою будь-чого чи будь-кого, окрім Себе: “*Волно Богу що хотіти, то чинити*” (Ном., № 22). Тут прослідковуємо збіжність народнорелігійного та біблійного образу Бога як того, “*Хто все чинить за радою волі Своєї*” (Еф. 1: 11).

У паремійних поняттях можемо виокремити визначальну і дозволену волю Бога. Якщо визначальна воля – це те, що Він здійснює, то дозволена воля – те, що Він дозволяє, аби воно трапилося: “*Як Бог дозволит, пшениця сі вродит*”; “*Вже як Бог допустить, то й суха верба сі розпустит*”; “*Як Бог допустить, то й сухе дерево пустит*”: станеться чудо, як на те буде Божа воля; “*Як Панбіг допустить, той вовк із зубів пустит*”: і лукавий, завзятий чоловік подобріє та змилюється (Фр., т. 23, с. 31, 32).

Утверджуючи погляд про високу гуманність, здорові життєві основи народної моралі, відображені у народних приповідках, Є. Згарський пише, зокрема, про співвідношення людської і Божої волі у світосприйнятті українців. Дослідник наводить приклад²⁸⁵ діяльності людей “великої волі”, справи усього життя яких не втрачають своєї актуальності по сьогоднішній день²⁸⁶.

Питання Божої суверенності і її відношення до людської волі народна мудрість вирішує так: “*Чоловік думає, а Бог умає*”; “*Чоловік гадає, а Бог розполагає*” (Ном., № 82); “*Чоловік мислить, а Біг рядить*” – наміри чоловіка не все сповняються, бо ними керує вища сила (Фр., т. 28, с. 315); “*Чоловік крутить, а Бог розкручує*” (Ном., № 84); “*Чоловік мислит, а Бог керує*” – “чоловік стріить пляни, а їх сповненє не залежить від нього” (Фр., т. 24, с. 395); “*Хто собі що обіцує, тоє Бог ніцує*” (Ном., № 19); “*Чоловік так, а Бог инак*” – чоловік думає так, а станеться зовсім інакше (Фр., т. 28, с. 316). Ці твердження

²⁸⁵ Народная русская философия ведля пословиць... С. 44.

²⁸⁶ “О нихъ кажемъ, що воля ихъ свята была, а въ дѣлахъ ихъ самъ Господь Богъ воплотился, – зауважує етнограф. – Такъ велику силу имѣе розумна воля челоѣвка, если поблагословить Господь, бо насупротивъ Божой волѣ, не остоится ніяке челоѣвческе дѣло”.

перевірені багатовіковим досвідом народного життя, в якому людська воля є завжди відносно малою частиною будь-яких обставин²⁸⁷. Людина підлягає багатьом впливам, які є поза її контролем. Вона має свободу, але у певних визначених межах. Звичайно, будь-яка особа не аж так обмежена, щоб не мати сили приймати рішення і робити вибір.

За твердженням Є. Згарського, всемогутня Божа воля і сила не пригнічує ні волі, ні сили “всѣхъ безчисленныхъ истотъ”, оскільки Бог є сам по собі “найдокональшою свободою: *“Его воля, его и законъ”*”. Бог, “доконалая свобода”, не є творцем неволі: дав кожній істоті “сукромую волю, дабы стремилась къ свободѣ”. Людині дав Бог розум, щоб вона законом досягала свободи, яка полягає, на думку народознавця, у поєднанні закону з волею людини. “Человѣкъ отъ самого Бога изъ разумомъ сотворений на волю: *“Воленъ Богъ, та и ты”*; *“Кому разумъ, то и воля”*”²⁸⁸.

Проте той, хто створив світ і його закони, у жодній мірі їм не підвладний²⁸⁹. Він може з абсолютною свободою все зупинити, переступити чи змінити. *“Не все ж Бѣг дарує, про шо люд міркує”*; *“Чи дасть Бог – не одмолиться, не одкупиться”* (Ном., № 71, 83, 51). *“Як не ряди, а не буде так, як ти хочеш, а так буде, як Бог дасть”*; *“Не так буде, як ворожка шепче, а так буде, як Бог дасть”* (Ном., № 1072, 234). “Ничимъ разумъ человѣка проти Божой волѣ”²⁹⁰, – пояснює Є. Згарський приказку *“Як Бѣг не схоче, то хоть бись десять голов мав, нічого не зробиш”* – мати десять голов – значить “мати розум за десять людей” (Фр., т. 10, с. 90; Ном., № 17). Коментуючи приповідку *“Чого (кому) Бог не дасть, того и коваль не викує”* (Ном., № 83), учений стверджує: “Высшіе судьбы, а нежели всякій разумъ, всякая воля, всякіи человеческіи усилия, разрешають счастье въ войнѣ”²⁹¹. Вільна воля Божа є для віруючих велика і незбагненна. У цьому християнський світогляд є принципово відмінний від політеїстичної ментальності.

²⁸⁷ Г. Сергійєнко провела цікаве порівняльне дослідження концепту “Бог” в українських, німецьких та англійських пареміях, зокрема й тих, які стосувалися “Божої волі”. Див. Сергійєнко Г. Идеографічні групи... С. 543.

²⁸⁸ Народная русская философия ведля пословиць... С. 6, 39.

²⁸⁹ З. Коцюбою детально проаналізовані на порівняльному слов'янському матеріалі народні суспільні уявлення про закон та правосуддя, та їх відображення у паремійному матеріалі – див. Коцюба З.Г. Паремії як об'єкт... С. 38–42.

²⁹⁰ Там само. С. 6.

²⁹¹ Там само. С. 96.

Жодна подія не може відбутися всупереч волі Всевишнього. Людина не може протиставити себе Божій волі і змінити дію Його сили²⁹². Цю трудність – примирення божественної суверенності і людської волі – називають антиномією, тобто очевидною суперечністю між висновками, які видаються однаково логічними, поміркованими і потрібними. Суверенність Бога в жодний спосіб не зменшує нашої свободи: “нашим привілеєм і відповідальністю є знати і чинити Його волю”²⁹³.

Народнорелігійне розуміння світу, за яким створіння повинно смиренно поклонятися волі свого Творця всюди, де вона проявляється, майстерно передав У. Самчук устами одного зі своїх персонажів: “...Але Господь Бог у великій своїй мудрості створив наш мир так, що коли ми уважніше приглянемося його творінню, не знайдемо сміливості *“перечити Його великій волі”*. Все, що стає з нами, все потрібне, все необхідне. Ми можемо плакати, можемо ламати з розпуки руки, але *“Воля Всевишнього є неухильна”*... Певно, так є ліпше. *“Так хоче найвища воля”*”²⁹⁴.

Приповідки вербалізують такий досвід сприйняття Бога, за яким Його воля щодо людини є неминучою. Приказку *“Як Бог дасть, то і в вікно подасть”* І. Франко характеризує як “фаталістичний погляд на щастє: воно приходить не раз до такого, що його зовсім не шукає”, а вислів *“Що Бог має дати в лісі, то й до хати принесе”* – “фаталістичний погляд на неминучість певних пригод у людському життї” (Фр., т. 10, с. 90, 89). Значне місце паремії подібного змісту посіли у збірці М. Номиса²⁹⁵.

Божя воля є втіленням долі як неминучості: *“Нема долі без Божої волі”*; *“Доля луччая Божая, ніж матчина”*; *“Як не дав Бог талану змалку, то й не*

²⁹² “Волно Богу и зв’язавши в рай укинути” (Ном., № 23); “Богу сі не спротивиши” – що Бог дає, мусиш приймати; “Силою в Бога не взяти”; “З Богом не биться”; “З Богом до бійки не станеш” – силою Богу (Божому присудови, наприклад, смерті, хворобі) не спротивишся (Фр., т. 10, с. 71, 77); “До Бога з ким не підеш”; “Каменьом до Бога не докинеш” – проти Божого присуду не запротестуєш, не збунтуєшся, що Бог дає, мусиш приймати (Фр., т. 10, с. 79); “З Богом не будеш позиватись” (Ном., № 41); “З Богом до права не підеш” – що Бог дасть, треба приймати, суперечка неможлива; “З Богом нима права” – що Бог кому судить, того ніхто не розсудить (Фр., т. 10, с. 77; т. 8, с. 389); “З Богом нічого жартувати”; “З Богом не з хлопцем жартувати”. Така народнорелігійна постава щодо Божої волі відповідає біблійним нагадуванням людині про її повну залежність як створіння: “Хто бо сопротивиться Його волі? А хто ти такий, чоловіче, що сперечаєшся з Богом?” (Рим. 9: 19).

²⁹³ Литл Пол Е. Знайте, у що ви вірите. Канада-Україна, 1995. С. 33.

²⁹⁴ Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: Роман. Київ, 1991. С. 49.

²⁹⁵ “Кому Господь має що дати, то дасть и в хаті”; “Коли Бог дасть, то и в вікно вкинь”; “Як Бог дасть, то и в окно подасть”; “Як Бог дасть, то и тут завдасть”; “Як Бог дасть, и в печі не замажешся”; “Що Бог навіне, того ніхто не мине” (Ном., № 1676, 4288, 1678, 14, 2174, 55).

буде до останку”; “А що зробиш, як судьба Божа”; “Бог дасть долю и в чистім полі”; “Лежень лежить, а Бог для нього долю держить... а над ним Бог кряжить”; “Лежухові Бог долю дає” (Ном., № 1680, 1749, 8948, 1682–83).

Слід зазначити, що традиційні й сучасні погляди народу щодо життєвого шляху людини як наперед визначеного Богом, у цілому збігаються. Ось як висловив свої міркування на цю тему один із наших респондентів: “Уважаю, що десь там, у Бога, написана доля кожної людини. Він знає наперед, що має статися, і просто веде нас по різних стежках, для когось – тернистих, для когось – не дуже, до кінця”²⁹⁶. Народною вірою в фаталізм людського життя пояснює І. Франко приказку “Бог кожному призначає частку ще нім на світ прийде” (Фр., т. 28, с. 302). В “Галицько-руських народних приповідках” знаходимо ще декілька стійких висловів даної тематичної групи²⁹⁷.

Про того, хто змалку має певні думки, або кого тягне до чогось, кажуть: “Положив му то Бог на душу” (Фр., т. 23, с. 83). В народі існувало застереження уникати товариства людей, яким “із природи призначено бути злочинцями” і які з дитячих літ набувають злочинних звичок – “Стережися того, кого сам Біг назначив” (Фр., т. 27, с. 175). Варіантом загальновідомого євангельського вислову (Мт. 19: 6) є народна паремія “Що від Бога суджено, то від людей не розлучено”. Так говориться про молоду пару, яку люди намагаються розлучити обмовами й заборонами (Фр., т. 10, с. 89). Приказку “Перша жона від Бога, другу люди втараскают, а третю злий дух дає” І. Франко визначив, як песимістичний, хоч практичними досвідами аж надто часто справджений погляд на повторне подружжя (Фр., т. 23, с. 134). В. Плав’юк зафіксував цілу низку приповідок, у яких йдеться про родинні зв’язки між людьми, як визначені Богом²⁹⁸. Отже, для віруючих Божа воля – то

²⁹⁶ Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 14.

²⁹⁷ “Бог кожному чистку тримає” (“народне віруванє, що Бог призначає кожному чоловікові його долю”); “Чоловік стріляє, а Біг кулі носить” – людські наміри часто перебиває доля; “Ніхто не знає, що му Бог судив” – не знає наперед своєї долі (Фр., т. 28, с. 388, 316, 447); “Яку ми Пан Біг дорогу дав, таков іду”, тобто, яке заняття, становище в житті я зайняв, такого і тримаюся (Фр., т. 23, с. 41); “Як кому Бог призначит, так буде; Що кому Бог судить, того ніхто не розсудить” – значить: що з ким має статися, того ніхто не відверне (Фр., т. 24, с. 590; т. 27, с. 186); “Дав Пан Біг по доленьці, як мамі, так доненьці” – яка мати нещаслива, така й донька; “Дав їй Бог долю, як фандолю... як бандолю”; “Що кому в Бога записано... суджено... Бог судив” – “то його не мине, то буде”; “Як би я Богом був, то би-м не так запорьидив” – жартома “уговкують” чоловіка, який нарікає на свою долю (Фр., т. 24, с. 492; т. 10, с. 74, 89, 90).

²⁹⁸ Наведемо ці народні афоризми разом з коментарями до них: “Мама від Бога, а мачуха від людей” (мама призначена Богом, а мачуху люди порадили взяти); “Матері не купити, ані заслужити” (лише одну маму маємо, призначену Богом); “Що від Бога суджене, то від людей не розлучене” (що Бог призначив, того вже

єдина норма життя, що характеризує їх як простих духом людей, вільних від удаваності, двоєдушності, лицемірства, фальшу. На думку о. Т. Олійника, така простота випливає з віри в усюди присутнього Бога, який бачить людські серця і думки, бо людина – така, якою її бачить всевидючий Бог, а не така, як про неї думають інші²⁹⁹.

Поряд з народною творчістю, яскравим відображенням української духовності є художня література, в якій, за словами В. Яніва, “релігійність українського народу мусіла витиснути свій слід безпосередньо”³⁰⁰. Тому словесні формули мови художніх творів є багатим матеріалом для дослідження релігійного світорозуміння і світоставлення. До тих майстрів художнього слова, що вміло передають колорит мовлення і мислення українців, належить Б. Лепкий. Ось які приклади усвідомлення людьми свого життєвого шляху як наперед визначеного Богом знаходимо у першій частині трилогії “Мазепа”: “Двигай цей хрест, мій сину, двигай, *“Господь його на тебе вложив, терпи!”*; “Невже ж ти знаєш, *кого тобі Господь судив?* Але когось Він уже напевно вибрав для тебе...”; “Долі не маю. Таку мені *долю Бог судив, ніби курям на сміх*”³⁰¹.

2. 5. 2. Божий провід у народному світорозумінні. Народна філософія смерті як “дороги до Бога”.

У важких обставинах, коли матеріальні блага перестають бути для нас опорою, виникає враження повної втрати панування над своєю життєвою ситуацією. У період втрат нас, як правило, переслідують думки про майбутнє. Людина, яка підкорилася волі Божій, з довір'ям звертається у майбутнє, знаючи, що ним керує Провидіння Боже (або Промисел Божий), під яким розуміємо діяльність Божу, яка “скеровує весь хід подій у Богом створеному світі”³⁰².

людям не змінити); “Від Бога люб, а від попа шлюб” (милий призначений Богом, а священик звінчає); “*Парохія і жєна – то від Бога суджена*” (віра фаталізм, що все на світі має призначену долю); “*Жінка призначена чоловікові, як і смерть, від Бога*” (народне вірування, що все для нас призначене Богом: і жінка, і смерть); “*Добра жєна і здоровля, бо з нами є Божє воля*” (жєна і здоровля призначені нам Богом. Віра в фаталізм – призначення) (Пл., т. 1, с. 195, 24, 200, 242, 125).

²⁹⁹ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. С. 47.

³⁰⁰ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. С.185.

³⁰¹ Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря. Дзвін. 1991. № 2. С. 53, 65, 61.

³⁰² Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002. С. 224.

Бог пустив Всесвіт в рух, але не залишив його, не стоїть осторонь від світу, як простий спостерігач того, що Він створив. Його присутність і сила пронизують все Його творіння. Той, хто планує майбутнє в категоріях релігійної віри, бере до уваги діяльність Бога-Отця і не сумнівається в тому, що Він сам піклуватиметься завтра про людей так, як робив це вчора і сьогодні. У традиційному народному світогляді Бог завжди був і є єдиною правдивою опорою: *“Що Бог дасть, те й буде!”*; *“Що було, то бачили, що буде, побачимо, – а буде те, що Бог дасть”* (Ном., № 2435, 4287); *“Буде, що Бог дасть”* – значить, люди цього не знають і не мають на це ніякого впливу (Фр., т. 10, с. 131); *“Як Бог дасть, так буде”* – “чоловік укладає собі всяко, але здобуток звичайно не залежить від його волі” (Фр., т. 10, с. 90). Зміст приповідки *“Што Бог дасть, то буде, а від зла і вином не викупитися”* І. Франко окреслив саме як “народну віру в залежність людського життя від Божої волі” (Фр., т. 28, с. 538).

До тих “крилатих слів” в українській мові, які виражають “здорову, розумну, побожну психіку” о. Т. Олійник зараховує саме стійкий народний вислів *“Що Бог дасть”* – “вияв повного довір’я, надії”, що означає “віру в Боже Провидіння, що буде, як буде, так і буде – тобто дуже добре. А коли хтось у такій добрій вірі, він щасливий...”³⁰³. Покладання на Божий провід закарбоване також у приповідках *“Дасть Бог світ, дасть і совіт”*; *“Дасть Бог день – дасть і пожиток”* (Ном., № 5318, 79).

Народне уповання на Боже Провидіння співзвучне євангельському закличові тримати власні думки якнайдалі від майбутнього (Мт. 6: 34). Ніхто не може знати, що з ким буде: *“Ніхто з Богом на раді не був”* (Фр., т. 27, с. 2); *“Я не Пан Біг, наперед не знаю”* (Фр., т. 28, с. 388).

Дослідження пареміографічної спадщини українців як одного зі способів релігійного самовияву нації засвідчує, що народ в простоті серця дивиться на своє сьогодення і не забігає думками в майбутнє, усвідомлюючи, що воно йому не належить, а повністю перебуває в руках Бога. Будь-яку розмову про “найблизшу будущину” обов’язково попереджали формулою *“Дасть Бог діждати”*, мовляв, зробимо те й те, коли дасть Бог дочекати (Фр., т. 23, с. 24).

³⁰³ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. С. 286.

Цей образний спосіб, у який український селянин висловлював свої думки чи запитання в “*oratio obliqua*” (непрямій мові), дивував і захоплював І. Франка. Він, зокрема, писав, що з уст нашого селянина слова пливуть, “як медова річка, овіяні дивним чаром здорової, чистої індивідуальності”³⁰⁴. Важко не погодитись із І. Франком, адже усне народне мовлення свідчить про релігійність українців як невичерпне джерело оптимізму, надії і віри на краще, як засіб збереження рівноваги духу і психічного здоров’я.

Думки про те, що очікує людину, не породжують смутку, знеохочення і пригнічення в того, хто не має сумнівів у батьківській любові Господа, тому він не турбується надмірно про майбутнє, а з надією, сподіванням на добре завершення чогось каже: “*Дав би то Бог!*”; “*Коли б то Бог дав!*” (Ном., с. 145). Носіями часто вживаного в мовленні вислову “*Дасть Бог*” є люди, які прагнуть забезпечити й оберегти себе від усіх затій пануючого у світі зла, передаючи своє життя й долю на волю Вседержителя.

Власні польові пошуки фіксують відповідне тлумачення нашими сучасниками цього загальновідомого фразеологізму усно-розмовної народної сфери: “Цей вислів вживають люди, які вірять у Божу допомогу, надіються на неї, сподіваються її отримати. Вона може стосуватися роботи, здоров’я, сімейного щастя чи ще чогось іншого”, – пояснює молода жінка з міста Буська, що на Львівщині³⁰⁵.

Згадуючи про свята або празник у наступному році, а також у розмові про майбутнє, наприклад, домовляючись про зустріч, в народі примовляють: “*Дай Боже (в гаразді) дочекати!*” або “*Коби дав Бог дочекати*” (Фр., т. 10, с. 75, т. 16, с. 317, 520, 523). Варто зауважити, що такі вислови народної побожності відповідають біблійним настановам про те, як повинні виражати свої думки християни. Дозволимо собі навести цитату зі Соборного послання апостола Якова: “А ну тепер ви, що говорите: “Сьогодні чи ввввтра ми підем у те чи те місто, і там рік проживемо, та будемо торгувати й заробляти”, ви, що не відаєте, що трапиться ввввтра, – яке ваше життя? Бо це пара, що на хвилю з’являється, а потім зникає!.. Замість того, щоб вам говорити: “Як схоче Господь та будемо

³⁰⁴ Франко І. BelParLarGentile (Вишукане красномовство). *Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1982. Т.37. С. 9.

³⁰⁵ Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 31.

живі, то зробимо це або те” (Як. 4: 13–15).

Усталений спосіб ведення розмови українцями зафіксовано в художній літературі, як-от у трилогії “Волинь” У. Самчука: “То, батюшка, *кебто Бог допоміг* з нужди вибитися. Хто своїй дитині ворог...”; “Коли б його, *Бог дав*, продати ту овоч, як слід...”³⁰⁶ У покладанні надії на Бога виявляється такі риси народного характеру, як турбота про життя і “хліб щоденний” у розумних межах, брак пихи, зарозумілості. Такі мислеформи узгоджуються з християнським принципом, за яким “слід робити так, наче б усе залежало від нас, а надіятися на Бога так, наче б усе залежало від Бога”³⁰⁷.

У народі розуміли, що результати людської праці залежать не тільки від старань самої людини. “*Всьо надармо, як Бог не ласкав*”, – казали українці. Цю скристалізовану у приказці народну думку розгорнуто в розмові з одним із наших респондентів. “Як Бог не поблагословив тобі твого добра, то всьо надарма, – стверджує він. – Ми нічого з собою не заберем... Нераз ті діти або скажут нам дякую, або і води не подадуть за ту тяжку працю, шо ми так старалися... Як Бог не поблагословит ту нашу працю, то всьо піде надарма. Хіба мало так було: великі господарства, великі господарі, хазяїни – то могли з презирством дивитися на тебе, шо вони такі господарі. Переживаємо якийсь час – всьо так змінюється, багатство зникає. Бог забирає так скоро тих людей, шо вони навіть не можуть потішитися тим добром, або то вже для них не має значення...”³⁰⁸.

Паремійна творчість українського народу відображає погляди селян на Бога як управителя природними явищами, які нерідко зводять людську працю нанівець: “*Ой година, паноньку, але що ж робити, коли так Бог дав*” – “година” тут у значенні “лиха погода” або “негода” (Фр., т. 28, с. 414); “*Як Бог не годит, то й вогонь не горит*”; “*Як Пан Біг не годит, то й у печі не горит*” – значить: як нема щастя, то й найкращі почини сходять ні на що (Фр., т. 16, с. 372, 373).

У релігійній свідомості людини Бог як творець має повну владу над своїм творінням, у тому числі над силами, явищами природи: “*Коли Біг годить, то й*

³⁰⁶ Самчук У. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 84; № 5. С. 37.

³⁰⁷ Греф Р. “Так Отче” щодня з Богом. Торонто, 1977. С. 32.

³⁰⁸ Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 47.

огонь горить” – коли Бог дає щастя, дослівно: дає погоду (Фр., т. 10, с. 80). “Люди свої поля обробляють різними добривами, багато разів сапають, виривають бур’яни і чекають гарних плодів зі своєї обробленої землі. Коли є неврожай, вони стають розчаровані і, мабуть, не всі знають, що і Бог бере участь у їхній праці, Він дає наказ ниві родити чи ні. Так що просім, щоб родило”, – розмірковує шістдесятирічна жителька Львова над змістом приказки І на гною не виросте, як Бог не зародить³⁰⁹. Народний погляд з цього приводу висловлений у безлічі паремій, як-от: *“Не з солі, не з ролі, а з Божої волі”*; *“Не родит ролі, але Божжа волі”* – на “найліпший ріллі в лихий рік буває лихий урожай” (Фр., т. 27, с. 33); *“По Божому гречка родить”*, – кажуть, коли хтось загадує наперед (Ном., № 2608) і сподіваються: *“Як Господь дозволит, пшениці сі вродит”*.

Ці та низка інших загальновживаних в народному мовленні стереотипних висловлювань, як-от: *“Коли Бог не велить, то нехай не болить”* (Ном., № 8346), – це відповідь людини на особисту волю Вседержителя, що проявляється кожної миті як подія, це підпорядкування актуальному діянню Божому і готовність завжди ставити його на перше місце. *“Діти ростуть і кожне з них хай буде те, що Бог і ми хочемо*, – каже герой твору У. Самчука. – *Хай вони свідомо знайдуть свою стежку”*³¹⁰.

Різноманітні за призначенням, використовувані в різних ситуаціях (вибачення, подяки, побажання, благословення, прощення, привітання та інше) й емоційних станах стійкі вислови з народного мовлення відображають особливий світ, у якому Бог є активною, діючою силою в житті людей³¹¹.

Народний світогляд виявляє форму релігійної свідомості, в якій Бог є не предметом теологічних спекуляцій, яким можна маніпулювати за допомогою наукових і філософських аргументів, – а особою, яка бере активну участь у

³⁰⁹ Там само. Арк. 3.

³¹⁰ Самчук У. Волинь. Куди тече та річка. Дзвін. 1991. № 6. С. 55.

³¹¹ “Бог (Господь) дав (дає)”; “Бог (Господь) милував (помилував)”; “Бог (Господь) несе (приніс)”; “Бог (Господь) привів”; “Бог (Господь) прийняв [душу] до себе”; “Бог (Господь) розум одібрав (відняв, забрав)”; “Бог простить”; “Бог розумом зобидив (обділив)”; “Бог розум послав”; “Бог розуму не дав”; “Дасть (поможє, пошле) Бог (Господь) милосердний”; “З чим Бог послав”; “Чим (що) Бог послав (дав)”; “Як Бог велів”; “Як Бог (Господь) помилує (боронить)”; “Як Бог дасть”; “Як Бог на душу покладе (положить)”; “Все від Бога”; “Боже благослови”; “Хай (нехай) Бог (Господь) прощає (простить)”; “Хай (нехай) вас (тебе) Бог (Господь) благословить”; “Хай (нехай) вас (тебе) Бог (Господь) не забуде”; “Бог на поміч”; “Бог тобі (їй та ін.) суддя”; “Помагай Біг”; “Хай (нехай) Бог (Господь) помагає”; “Бий тебе сила Божжа”; “Бог (Господь) би тебе (його, її та ін.) скарав”; “Хай (нехай) тебе (його, її) Бог (Господь) поб’є (покарає)” та інше (ФС, с. 36–43).

житті людей. У народному афористичному мовленні вимальовується картина світу, в якій людина бачить залежним від волі Всевишнього час, термін свого перебування на землі. Бог – той, хто дає і визначає тривалість життя кожної людини.

За твердженням І. Франка, у віруваннях народу відбився погляд, за яким Бог виконує роль “містичної Парки Судільниці”: *“Доки Бог жити судит”* (Фр., т. 23, с. 118). Варіантами до цього звороту є такі народні вислови: *“Поки Бог віку протягне”* (Ном., № 7736); *“Доки ми Бог жити подовжит... жити позволит”*; *“Хто ще знає, доки нам Бог віку подовжит”* (“доки поживемо, на це Божа воля”). *“Він не знає, на що го Бог на світі держит”*, – кажуть про того, хто не знає різниці між добрим і злим. *“Мене буди Бог диржати і добрі люди”*, – говорить чоловік, надіючись ще прожити довгий час (Фр., т. 10, с. 77; т. 28, с. 448, 446, 389).

У релігійній свідомості народу Боже провидіння виявляється і в тому, що Господь користується людьми та природними засобами, щоб прийти людині на допомогу: *“Баба з лікарством, а Бог з помоччю”*; *“Як Бог поможе, то й баба поможе”* (Ном., № 8416, 8415). Зокрема, Божим даром є не тільки саме життя, а й здобутки медицини: *“Пошле Бог вік, то дасть и лік”*; *“Як дасть Бог на вік, то найдеться и лік”* (Ном., № 8344). Лікар сам по собі не може “ручитися” за життя хворого: *“Лікар дає лік, а Бог вік”* (Фр., т. 24, с. 354).

Такі уявлення й досі збереглися у свідомості українців. “Жодній людині не відомо, скільки їй жити, це знає лише Бог. І незалежно від того, хвора вона чи ні, її життя буде продовжуватися доти, доки захоче цього Бог. Коли Бог дав людині життя, то Він і піклуватиметься про неї аж до смерті, тобто коли вона захворіє, то знайдуться і ліки, які вилікують хворобу. Це і є любов Бога до нас. Буває, люди потрапляють у страшні аварії, після яких можна і не вижити, але стаються чудеса: життя продовжується, бо цього хоче Бог”, – почули ми від студентки зі Сокальського району Львівської області³¹².

Світоглядні переконання українських селян про Божий промисел в їхньому житті майстерно передав у своєму творі У. Самчук, характеризуючи свого головного персонажа, зокрема, такими словами: “Він вірив, що Бог мудро

³¹² Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 28.

будував наш світ. *Дав він хворобу, але й лік від неї*. Все потрібне, все на місці. Збагнути мудрощі великого творіння – значить вірити у велику доцільність усього, що дав нам найвищий Творець – і, вірний своїй філософії, він стійко і мужньо зустрічав усяке горе, так само, як і радість, шукаючи нової рівноваги”³¹³.

Народознавець Є. Згарський, аналізуючи численні приказки і прислів'я зі збірки М. Номиса, які, за його словами, “полны самыхъ быстроумныхъ убѣдительныхъ истинъ”, уважаючи їх доказом вродженого глибокого нахилу народу до філософських роздумів, підкреслював особливу роль віри у його самозбереженні, писав, що “народъ у Бога находилъ отраду, потѣху: *Живый народъ нашъ, какъ долго жива его вѣра*” і лихо такому народові, якщо поміж людьми замертвіє віра. “Кто вѣритъ, того Богъ не оставитъ, а невірній безъ проводу Божого ступає на путь лукавства”. Приповідковий матеріал дослідник розглядає як відображення релігійного світогляду, за яким “въ полной горячей вѣрѣ сдается человѣкъ во всѣхъ дѣлахъ своихъ на Бога; вѣра проводитъ его черезъ всѣ случаи жизни, вѣра потѣшаетъ въ часъ смерти”³¹⁴.

Немає нічого певнішого, ніж смерть, вона є загальною долею людей: закон смерті стосується усіх, і в тому законі нема жодних винятків³¹⁵. “*Як напише Бог смерть на роду, то не обійдеш и на льоду*” (Ном., № 13929). “Що кожного человѣка певно не минає, то смерть, – коментує Є. Згарський народнорозмовні вислови “*Сей світ позичений*”; “*Сей світ як маковий цвіт*”; “*Чоловік на світі як муха, як банька на воді*”. Народознавець зазначає, що людина, як і будь-яка річ, своїм тілом є явищем, природа ж усяких явищ не тривала, а минуща. “*Якь уродилась, такь и помирає на свѣтѣ каждая людина: “Отъ смерти ни откреститися, ни отмолитися”; “Смерти не отперти”; “Смерть не*

³¹³ Самчук У. О. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 6. С.29.

³¹⁴ Народная русская философия ведля пословиць... С. 12, 8–9.

³¹⁵ Цікаві спостереження Т. Вільчинської: “Поширеними в межах паремійних одиниць із теонімами є ті, у яких реалізується семантична опозиція життя – смерть, пор.: “*Топчу, топчу ряст*”; “*Дай, Боже, потоптати и того року діждати*” та “*Нехай з Богом спочиває*” або з атрибутивом Божий: “*На Божій дорозі*”. Частіше подібні фразеологізми конотують біль, страх, відчай, подекуди надію на легку смерть. Пор.: “*Віддати Богу душу*”; “*Як не дасть Бог смерти, то чорти не візьмуть*”; “*Дай, Боже, вмерти, та не під плотом*”; “*Дай, Боже, з який час лежати, а не нагло помірати*” та “*Дай вам, Боже, легко лежати и Христа в очі видати*”; “*Боже, як прийде час умерти, не допускай довго лежати – кажи прийти смерти*”; “*Ему б жить та Бога хвалить*””. – Див. Вільчинська Т. Фразеологічні одиниці української мови... С. 87.

минаюча дорога”. Ростуть всьлякіи лѣвки, но на смерть ніякого: *“На смерть нема зеля”*; *“Смерть лести не знає”*³¹⁶.

Але у цьому загальному законі є три речі невідомі: коли помremo, як і де це станеться. *“Бог не трубить, коли чоловіка губить”*, тобто не попереджує людину, *“зсилає загибель несподівано”*. І. Франко пов’язує походження звороту *“Бог не трубить”* з відомою притчею про смертну трубу зі старозавітного оповідання про Варлаама і Йоасафа (Фр., т. 10, с. 70).

Раптова, *“нагла”* смерть вважається в народі великим нещастям або карою Божою, виняток становить, як щаслива в Бога, смерть від грому. Тому просили: *“Не дай, Боже, наглої смерти”* (Фр., т. 27, с. 126); *“Дай, Боже, з який час лежати, а не нагло помірати”* (Ном., № 8303). Проте тривале перебування між життям і смертю теж не є бажаним: *“Боже, як прийде час умерти, не допускай довго лежати – кажи прийти смерти!”* (Ном., № 8304).

Властивим людині є також боятися глибокої старості. *“Не дай, Боже, нікому дочекати великої старости”*, – кажуть зазвичай. Цікавим є зафіксоване під час польових розслідувань пояснення цього народнорозмовного вислову: *“Шоби не бути комусь в тягар. Навіть може бути і стан тяжкий в людини, але є в родині так, що ніхто тобою не тяжиться, ніхто на тебе не відказує, радіє. Навіть коли людина лежача, але родина ходить за тою людиною і задоволена, що вона жиє... Але часом аж потім приходить розуміння, що хворій людині треба уступати у всьому... Шоби людина не відчувала, що вона є комусь тягарем. Є багато напасливих старих, що вони собі нічого з того не роблять. Не залежить то від глибокої старости. Як людина не має коло кого бути і не дає сама собі ради зробити коло себе найпростіші речі – то вже трудно. Якщо ти не маєш нікого, хто би до тебе заглянув, запитався, чи ти нічого не потребуєш – *“не дай, Боже, такої глибокої старости”*”*³¹⁷.

Великим нещастям вважається й смерть на самоті, без присутності людей: *“Не дай, Боже, смерти без людей”*. Кожен волів би закінчити свою земну мандрівку спокійно й у своїй хаті, а не десь далеко поза рідною домівкою чи в чужому краю, тому бажали собі: *“Дай, Боже вмерти, та не під чужим*

³¹⁶ Там само. С. 26–27.

³¹⁷ Архів ІН НАНУ. Спр. 591. Арк. 49.

плотом!” (Фр., т. 27, с. 126, 237) або “Не дай, Боже, під чужим дахом умирати”. Таке бажання продиктоване гірким життєвим досвідом народу: “Не дай, Боже, якась біда, якась війна – і твої хати нема, твого даху... В своїй хаті, навіть як не маєш родини, то чужий ті щось допоможе... Навіть в лікарні вмирати – то є тяжко, – ділиться з нами своїми міркуваннями старенька жінка. – Шо є вдома, то вдома. Дехто не може вмерти в чужих стінах. То страшно – між чужими вмирати, ліпше нічо не пам’ятати. “Борони нас, Боже, від наглої, несподіваної смерті” – то всюди так пише. Людина живе і має бути готова, має бути висповідана і прийняти причастя”³¹⁸.

Час і спосіб смерті закрив перед нами Господь для того, згідно з християнським вченням, щоб ми завжди були готові до неї³¹⁹. “Пам’ятаю я, Господи, що коли післав Ти нас на світ, як слуг Своїх, то прийде час – і Ти покличеш нас знову до себе, – йдеться у молитві про щасливу смерть. – Але від очей наших закритою є Воля Твоя, для того, щоб ми не знали часу нашої смерті і тому кожної хвилини готувалися до Твого поклику”³²⁰.

Старі люди, коли їх питають про здоров’я, відповідають: “Держит нас Пан Біг до якогось чысу або Здоров, поки Бог подержит”; “Жию, доки Біг дасть” (Фр., т. 16, с. 543, т. 23, с. 174, 121). “Ріжних людий Пан Біг на щось держит”; “Всім нам Бог конець держить (призначив, що з нами має бути)”; “Всіх нас Пан Біг на щось держить”; (Фр., т. 24, с. 336; т. 23, с. 289; т. 16, с. 276), – переконані віруючі люди, які цілковито віддаючи своє життя в руки Вседержителя і Його проводів, покладають надію на Нього, що Він провадитиме їх відповідно до призначення й мети, до якої Він їх призначив, тобто до “вічного щастя з Ним і в Ньому в небі”³²¹. “Най мі Бог діє, де хоче”, – примовляють у значенні “нехай по смерті Бог робить зі мною, що хоче, а тут я не можу інакше” (Фр., т. 10, с. 82). Про людину, доля якої невідома, здогадуючись, що вона пішла і померла десь на чужині, кажуть: “Пішов та й го Господь прийняв” (Фр., т. 24, с. 547).

³¹⁸ Там само. Арк. 8.

³¹⁹ Основи Христової віри / упоряд. о. Микола Сенів. Дрогобич, 1997. С. 41.

³²⁰ Молитовник на всяку життєву потребу: 300 духовних перлин Сходу і Заходу. Львів, 2007–2008. С. 182.

³²¹ Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога. С. 11.

Відомо, що питання терпіння, смерті, сенсу життя мають визначальне значення для всього людського буття і викликають занепокоєння й тривогу. Релігійна пропозиція звільняє людину від екзистенційних страхів і сумнівів. Віра не знімає великої кількості питань, але “дає нам почуття впевненості, яке робить біль більш терпимим, невдачі більш відносними і дозволяє нам усвідомити наше земне існування як перехідний етап до Вічності”³²².

У формулі жебрацької молитви за покійника мовиться: “*Прийми го, Господи, де всі святі праведні спочивають*” (Фр., т. 16, с. 437). Про того, хто умер, образно кажуть: “*Спрятав го Бог з того світа*” (Фр., т. 27, с. 163). Людина є гостем у світі земному, прийшла з невідомого і повертається в невідоме. “*Аби го Бог уже раз із цього світа зібрав!*”, – говорять про невиліковно хворого, що не живе, а мучиться (Фр., т. 10, с. 79).

Чітке уявлення про людське життя як тимчасове перебування на цьому світі фіксують польові матеріали: “У кожної людини на Землі є своя місія, і коли ми її виконуємо, тоді Бог забирає нас до себе, – розповідає мешканка Жидачівського району Львівської області. – Раніше дуже дивувалася, чому Бог забирає від нас молодих, дорогих нам людей... і досі дивуюся. Але, напевно вони зробили на цьому світі те, що мали зробити, виконали Його волю”³²³.

Цікавим з цього погляду є народнорозмовне означення поняття смерті як “*дороги до Бога*” (Фр., т. 23, с. 35). Вислів “*Він на Божій дорозі*” значить “*ладиться вмирати, дуже хорує, конає вже*” (Фр., т. 10, с. 100). Смерть викрадає в людини життя, беззмістовність спонукає її шукати мету свого Творця, щоб таким чином знайти власний сенс. Стійкі звороти мови фіксують відгомін народних вірувань у загробне життя як продовження земного з усіма його заняттями, як-от: “*Пішов до Бога вівці пасти*” (Фр., т. 10, с. 200).

Людина помирає тілом, але не помирає душею: “*Душа не сусід: її не випреш*”; “*Душі не витряхнуть*”. “Помирає чоловік так, якь каждая звѣрина, – зазначає Є. Згарський, – але отличается отъ звѣрятъ своею душею: “*Здохъ якъ песь, кромѣ души святой*”. Душа оживляє, въ души духъ проживає: “*Духъ святой изъ нами*”³²⁴. За народними уявленнями, душа до того часу в нас, доки

³²² Мюллер Й. Бог – он иной / пер с нем. Є. Рерих. Москва, 1998. С. 92.

³²³ Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 14.

³²⁴ Народная русская философия ведля пословиць... С. 27.

Бог судив: *“Наша душа – Божя воля”* (Фр., т. 28, с. 434). Душа йде з тіла туди, куди їй Бог судить³²⁵. Про того, хто нікому нічого не винен, нікому не робить кривди кажуть, що *“Він лиш Богові душу винен”* (Фр., т. 23, с. 80), а побажання *“Нагрів би ти Бог душу”* слід розуміти так: *“щоб упокоїв її в раю”* (Фр., т. 24, с. 427). Тут доречно згадати, що у смислі, яким особа спрямовує себе до того, що є понад нею і що виходить за межі її смерті, Франкл, один із авторів в царині екзистенціальної філософії, вбачав осмисленість людського існування. Це світло, яке осяює її, тепло, яке дозволяє подолати страждання, смерть, нікчемність і страх існування³²⁶.

Пареміографічний фонд українців є невичерпним джерелом для вивчення традиційних уявлень про смерть, *“тамтой світ”*, *“Царство Небесне”* тощо, тому це питання потребує окремого розгляду. Зазначимо лише, що в народній приказковій прозі відображено розуміння земного життя як приготування до іншого, кращого життя; земля – то тільки тимчасове місце перебування людини, в якому немало страждань, болю і зла, а справжнього щастя на цій землі не знайти.

2. 5. 3. Уявлення про Божу силу і всемогутність.

У свідомості народу поняття необмеженої і неминучої Божої волі пов’язане з поняттям Божої влади і сили: *“Божя воля, Божя власть! – Божя воля, Божя сила! – ...що Бог схоче, те й зробить. – Божя власть, – що схоче, те й дасть”* (Ном., № 2434). “Богъ то истота, въ которой одно: воля и сила, – розмірковує Є. Згарський над семантикою приказки *“Божя воля – Божя й сила”*. – Такъ воля и сила въ одному, суть крайніи знамена Божой истоты. О такомъ Бозѣ учить свята церковь, такій Богъ есть христіанскіємъ Богомъ. Всемогущая Божая сила есть всемогущою Божою волею [...] Богъ, що найдокональша, найвысша истота, бо *“Що его воля, то и сила”*³²⁷.

Зміст низки паремій засвідчує народне розуміння Бога як безмірно вищої від людини особової істоти, яка втілює в собі незбагненну надприродну,

³²⁵ *“Бог ми душу дав, а ти не маєш права відбирати”*, – говорить чоловік, на якого інший кидається до бійки. Хворий, якому набридло вже лежати, просить: *“Боже, Боже, озми душу та дай здоров’я!”* (Фр., т. 23, с. 80). І досі зворот *“Віддати Богові душу”* побутує у нашому мовленні у значенні “умерти”. Старий дід, якого хтось привітав добродушно-жорстокою фразою “Діду, а ти ще жиєш?”, відповів: *“Живцем не полізу під землю, коли Бог душі не бере”* (Фр., т. 23, с. 105).

³²⁶ Іванчіч Т. Діягностика душі й агіотерапія / пер. О.Гладкий. Львів, 2010. С. 83.

³²⁷ Народная русская философия ведля пословиць... С. 5–6.

трансцендентну силу, що перебуває поза людським пізнанням: “*Божих сил не можна вгадати*” (Ном., № 31); “*Хто то годен Божу міць пізнати!*” – значить, “ніхто не годен дійти і зрозуміти всі тайники природи” (Фр., т. 16, с. 366). “*Сила Божжа, не наша*”; “*І найсильніші дістають силу від Бога*”; “*Де кінчається людська сила, там починається Божжа*” (чого не може зробити людина, те може зробити Бог). Таке розуміння незалежної Божої волі і сили відповідає старозавітньому образу Бога: “Страшний Господь, превеликий і влада Його – предивна!” (Сир. 43: 28).

Народне трактування всемогутньої і незалежної Божої сили фіксують й етнографічні матеріали, зібрані під час польових досліджень. “Як є зло, ненависть – то є на то Божий суд. То не геци, – застерігає вісімдесятилітній дідусь. – Во, скільки тепер є і стрешеніє землі, і потопи розмаїтії. То жеби-сьте знали, то воно до того йде, що земля сі простує: де гора, де низина – то всьо єднакове буде... Бачиш, які герої були: Гітлер, Сталін був. Той хотів чорного, а той хотів червоного... Бог давав їм розум: “Роби, як хочеш, я ті даю багато-багато...” Москалі хотіли християнство скасувати, Гітлер хотів Європу завоювати. Але Божжа сила перемогла”³²⁸.

Аналізовані пареміографічні зразки дають змогу прослідкувати зв’язок народної фразеологічної образності з етнокультурними пріоритетами наших предків. Цікавим з цього погляду є етнопсихологічний ідеал українського воїна-лицаря, оборонця віри християнської і Руської землі, характеристику якому дав М. Грушевський на прикладі “Слова о полку Ігоревім”. Наш видатний історик наголошує, зокрема, на готовності русича “у кожній хвили віддати себе на *волю Божу*, “стати на суд”, зарискувати життям, яка цінилася як прикмета мужа, “мужа” у властивому значенні”. Сила духу воїна мотивувалась його релігійними переживаннями, уявленнями і переконаннями. “Справжній муж повинен бути на все готовим, спокійно дивитися в очі смерті і не втікати від *суду Божого*. Мужньому князеві годилось на чолі полку розпочати битву і дати себе *Божій силі*”³²⁹. Покладання на Божу волю, силу, підтримку і допомогу впродовж століть становило сутнісний елемент ментальності українців: “*Як Бог*

³²⁸ Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 20.

³²⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1993. Т. 2–3. С. 224.

не допоможе, то й святі не оборонять"; *"З одним Богом на сто ворог"* (Ном., № 16, 12), – говорили вони.

У традиційних уявленнях народу ще одним атрибутом Божої волі є її всеомогутність. Коли хтось "оповідає якийсь неправдоподібний, страшний випадок або говорить про якісь дивні, невидані твори природи", то кажуть: *"У Бога все мога"* (Бог всемогущий) (Ном., № 20). І. Франко вказував на євангельське походження цієї приповідки (Фр., т. 10, с. 87). "Бо для Бога нема неможливої жодної речі!", – промовляв архангел Гавриїл до діви Марії (Лк. 1:37). Цими ж словами звертався Ісус до апостолів: "У людей це неможливе, – але не в Бога; *"у Бога все можливе"* (Мк. 10: 27).

Таке переконання сповнює надією, тому важливе як для окремої людини, так і для всього народу. Роздумуючи про ті терпіння, які випали на долю українців, про зміни, що сталися в їх суспільному й духовному житті, тривожно звертаючи погляд у майбутнє, кардинал М. Любачівський, через десятки років знову ступивши на рідну землю, сказав: "Великі надії ні на кого покладати не можемо, великої помочі від людей не можемо собі обіцяти. Мусимо просити Бога, а він запевняє: "Просіть і дасться вам, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам". Очевидно, у Нього нема жодної перепони, усе, що хоче може зробити, *у Бога усе можливе*, навіть у цих невідрадних обставинах [...]. Це все, що я міг би сказати до народу – не припиняти молитися. Помимо всіх труднощів, невідрадного становища – *"Господь Бог може все пермінити"*, що тільки захоче"³³⁰.

Подібні твердження, що змальовують Божу всеомогутність, зустрічаємо у народній приказковій прозі: *"Бог як схоче, так и из грязи поставитъ князі"* (Ном., № 1677); *"Як Бог годить, то й мокре згорит"* – значить, у щасливу годину доконається й таке, що чоловік міг би вважати неможливим (Фр., т. 16, с. 372); *"Як Божя воля, то вирнеш з моря"* (Ном., № 18); *"Як Бог годит, то й камінь уродит"* – значить: при відповідній погоді зродить і найменш плідюче поле, а в ширшому значенні: за сприятливих обставин удасться й найважча справа (Фр., т. 16, с. 372). Уявлення про Божу всеомогутність посідають важливе місце й у світоглядній традиції наших сучасників. Так жителька околиць

³³⁰ Лише Господь Бог може нам допомогти. *За Вільну Україну*. 1991. 30 березня. С. 1.

Львова, розповідаючи про себе, зауважує: “Бог все знає, все бачить. З погляду шістдесяти років, вже тепер, я зрозуміла, як мною опікувалися... В яких я ситуаціях життєвих була, що можна було пропасти – а мене ніби хтось витягнув, підтримав мене...”³³¹.

Та істина, що для Бога нема нічого неможливого, є “щоденним приспівом, який повторюють не думаючи про нього. Але віра, що для Бога все можливе, – наголошує данський теолог і філософ С. К’єркегор, – має вирішальне значення для людини, яка дійшла до краю, для якої не залишається жодної іншої людської можливості”. Адже “віруючі люди терплять, а невіруючі впадають у розпач [...]. Віруючий бачить й усвідомлює свою загибель, але він вірить. Власне це і рятує його від загибелі [...]. Ось так Бог і приходять на допомогу віруючому – дозволяючи йому вислизнути від жаху, або ж, наперекір усяким сподіванням, чудесним способом, божественно раптом виникає допомога. Чудесним способом, бо наскільки перебільшено несміливим було б думати, що людина не була врятована чудесним способом уже впродовж вісімнадцяти століть”³³².

Отже, в можливому віруючі зберігають вічний і надійний засіб супроти відчаю. Існує багато тверджень про те, що етику, подану в Євангелії, можна використовувати як психологічну терапію для того, щоб кожен міг знайти притаманний йому спосіб повернути втрачену рівновагу. “Волі Божій завжди коріться, – повчає св. Іван Золотоустий, – і тоді трудне стане легким, і неможливе – можливим. Тільки, щоб ми мали тверду віру в Нього, і дивлячись на велич Його сили, ставали вище понад усе людське”³³³. У цьому й полягає велика позитивна роль віри, що вирішує суперечності, підтримує дух українців, не дає їм упасти під тягарем життя, наповнює його змістом, метою і цінністю.

Паремійний матеріал, описаний у цьому підрозділі, розкриває тему народнорелігійних трансформацій поняття Божої волі і провидіння в українській культурній традиції. Запропоновані для розгляду приповідки виражають традиційні народні погляди й уявлення, основані на вірі в

³³¹ Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 1.

³³² К’єркегор С. Болезнь к смерти. Изложение христианской психологии ради наставления и пробуждения. *Этическая мысль*. Москва, 1990. С. 387–388.

³³³ Катрій Ю. Перлини Східних Отців. Львів. С. 46.

залежність людського життя від волі Всевишнього і Його любові, готовність прийняти волю Творця, віддатися під Його промисел, опіку і захист.

У народній релігійній свідомості, як і в богословсько-теологічній, Богові як верховній істоті й верховній причині світу властива всемогутність. Паремії з опорними поняттями Божої волі і провидіння Божого належать до вербальної форми народної побожності, яка становить собою сукупність вартостей, що відповідає на фундаментальні питання людського існування: у чому суть життя, смерті і страждання.

2. 6. Бог як найвищий суддя й абсолютна справедливість.

2. 6. 1. Поняття про Бога як законодавця морального світу.

У всі часи засобом формування моральних вартостей людей слугувала саме релігія, у ній сформовані перші моральні норми. Релігійна віра спонукає дивитися на свої моральні зобов'язання не просто як на вимоги морального обов'язку, а як на правила Божі. Упродовж віків однією з особливостей формування моральних рис українців було опертя на цінності християнської моралі, плекання абсолютних вічних вартостей, та згодом більшовицькі будівничі “царства свободи” доклали чимало зусиль, щоб зруйнувати усталений традиційний світогляд значної частини нашого народу і його християнські цінності як один із найвагоміших чинників, що впливали на творення й розвиток різних сфер суспільного й духовного життя, особливо національної культури.

Той факт, що українці вже у IX–X ст., за свідченням арабів і греків, мали високий рівень “морально-чесного життя”, І. Огієнко пояснює, зокрема, тим, що “християнство на землях України-Русі появилось дуже й дуже рано”. Прийняття християнства в Київській Русі було подією, яка закріпила багатовікову традицію морального життя великого народу. Нове віровчення було першим цілісним кодексом моралі, воно не відкидало й не заперечувало всього з того, чим жив до його прийняття народ, але доповнювало й освячувало його: закріпило єдинобожжя, тяжіння до якого є досить відчутним у

міфологічних уявленнях українського народу; зміцнило та освятило роль родинних стосунків; сприяло гуманізації суспільних відносин³³⁴.

На думку І. Огієнка, після прийняття християнства найбільше праці вимагала християнізація життя родини, яке віками йшло своєю уторованою дорогою. Родина є показником моральності суспільства і його фундаментальною цеглинкою. Здорова християнська родина здавна була і залишається скарбницею правдивих вартостей, носієм традицій та джерелом їх плекання. Саме завдяки їй “впродовж віків лихоліть і років мракобісся зберігалось національне обличчя народу, утверджувалися сімейні цінності”³³⁵.

Навіть у часи найбільшого переслідування українська родина зберігала свою культуру, терплячи різні утиски, презирство, наклепи і насміхання, бо збудована на здорових святих християнських принципах. У нашому народі з часу його хрещення постійно плекалася пошана до Божого закону і це тривало багато століть. “Християнство, – пише І. Огієнко, – вимагало зовсім іншого життя, життя морального й чесного, з основою взаємопошани і любови”³³⁶. Як слушно зауважив І. Мірчук, “українці приступні найглибшим відрухам любови, що грає провідну роль в їх духовному життю”, і власне “перевага почуттів і панівна роль любови творять перехід до дальшого основного елементу українського світогляду – глибокої релігійності”³³⁷.

В усній приказковій прозі знаходимо яскраве підтвердження традиціоналізму української родини, що, за словами В. Янева, виявився в моногамії, подружній вірності, заснованій на любові, взаємній пошані³³⁸. В основі одруження лежало почуття симпатії і кохання, бо “*Від Бога люб, а від попа шлюб*” (Пл., т. 1, с. 200); “*Вірному кохання й Бог не противник*”, – стверджує приповідка (Ном., № 8730). За народним переконанням, “*Люблящих і Бог любить*” (Фр., т. 28, с. 477).

В одній ліричній пісні парубок тужить, що у нього нема “приятеля”: “Жаль серцю моєму так жити самому”. Але скоро він відгадає, чого прагне: “Вздихає

³³⁴ Батичко Г. Національно-християнський ідеал як ядро виховної системи. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1998. С. 253.

³³⁵ Чепіль М. Християнська мораль у родинному вихованні українців. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1996. Кн. 2. С. 135.

³³⁶ Митрополит Іларіон. *Дохристиянські вірування*... С. 408.

³³⁷ Мірчук І. *Світогляд українського народу*. С. 18.

³³⁸ Янів В. *Українська духовність у поетичній візії Шевченка*. С. 22.

до неба, що йому дівчини треба” і молить Бога, щоб Він почув його з “високого неба” і дав йому “дівчину хорошу”. “Кому довірити заповітну думку? – коментує сюжет пісні М. Костомаров. – Вона приноситься тому, хто є істинний винуватець краси, джерело любові... Серце юнака звертається до Бога”: *“Боже! День добрий тобі! // Що вона руку дає мені, // Милим мене приймає, // Здоров’ям вітає”*³³⁹.

Факт віддання в нелюбе заміжжя образно означували висловом “Сина або дочку втопити”. Про таке подружжя говорили: “Силуване, а не милуване” (Фр., т. 27, с. 94, 92). Випадки насильного одруження молодих людей, без любові, осуджувалися в народі. Ініціаторів такого шлюбу уважали відповідальними за це перед Богом: *“Ой є в Бога – великая сила, // Ой подружив отець – без неволю сина... // ...Час тобі, Олексю, – час ти вже вмирати, // Бо треба йти та Богу – рахунок віддати”*³⁴⁰.

В Україні молоді люди, як правило, одружувалися за взаємною згодою, як кажуть приповідки, *“На милування нема силування”*; *“До любови і співу не присилуєш”*. Буває, що *“Гірша любов від болю, як не дає спокою”*. До любові ставилися серйозно: *“Коли любиш – люби дуже, а не любиш не жартуй же”* (Пл., т. 1, с. 189, 190, 191). Це створювало в родині атмосферу духовності й спонукало подружжя до вірності. Народна пісня “Ой їхали три козаки з возом...” розповідає, як козак, повернувшись з походу, потрапляє на весілля своєї коханої: *“Ой помай-Біг! мосьця панно, // Я давній коханий! // Ой вона ніч не казала, лише сплакала, // Ой побий мя, милий Боже, // Що-м ті не чекала”*³⁴¹. Як бачимо, зрада у коханні трактована народною свідомістю як переступ, гріх, який заслуговує на покарання від Бога.

Вислів *“Як не дають нам у купці жити, то не заборонять у гробі любити”* В. Плав’юк коментує як “розпучливу розмову закоханих. Смерть не уб’є нашої любови” (Пл., т. 1, с. 190). Для дівчини, яку розлучають з коханим, *“Розстане з милим смерти ся рівнає”* (Фр., т. 27, с. 37). Не лише насильно одружувати, але й розлучати молодих в народі уважається гріхом. “Ромкові мама не дала

³³⁹ Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии. *Слов’янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 158–159.

³⁴⁰ Фрагмент пісні “Ой є в Бога великая сила” – див.: Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30: Pokucie. Cz. 2. S. 274.

³⁴¹ Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии. С. 81.

женитисі з дівчиною, що він до неї ходив. А то є Божа справа. Так не можна, треба бути справедливим. Гріх переходить з покоління в покоління...”, – розповідає вісімдесятилітній чоловік про молоді літа свого брата³⁴². Проте, за народними уявленнями, закохані можуть розлучитися і з Божої волі: *“Ой Боже ж мій милосердний, // Що-м ті завинила, // Нащо ж мене з тим розлучив, // Кого я любила. // Розлучивесь, ой мій Боже, // Кого я любила, // Підуть літа марне з світа, // Все буду тужила”*³⁴³.

Слід зазначити, що християнство принесло в духовний світ українців ідеалізацію подружнього життя, звеличування жінки-матері, підхід до сім’ї як до надприродно санкціонованої співдружності³⁴⁴. Аналізуючи українські народні пісні, М. Костомаров наголосив на тому, що “за малоросійським поняттям” шлюб є актом життя священним, урочистим, а весільні пісні проникнуті релігійністю. Щасливий шлюб приносить благословення Боже і щастя земне: *“Де муж з женою у любові живе-проживає, // Там святий Миколай на радість уступає”*³⁴⁵.

Щаслива у шлюбі жінка молиться: *“Помилуй, Боже, милого мого і мене коло нього”* (Пл., т. 1, с. 261). У народі кажуть: *“Та поможи, Боже, на рушнику стати, тоді не розлучить ні батько, ні мати”*; *“Що від Бога суджене, то від людей не розлучене”*. “Розлучати – то великий гріх. Як Бог соїдинив тих людей – то не можна розлучати, – переконує наша інформаторка. – То пише в Біблії ясно: що Бог з’єднав – то людина розлучити не може: то великий гріх, то перелюбство. І жінка, яка сі розвела (чи мужчина), не має вийти заміж, хіба одно вмере. Як ти вдова – маєш право, як він вдовець, як жінка вмерла – то має право. А як я і він живий – ми не маємо права другий раз женитисі”³⁴⁶. Таким чином, фольклорні зразки та власні польові матеріали дають нам підстави констатувати, що у світоглядній традиції тією верховною силою, яка поєднує чоловіка і жінку любовними узами й, відповідно, сімейними, є саме Господь³⁴⁷.

³⁴² Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 19.

³⁴³ Фрагмент пісні “Ой як же я си пригадаю” – див.: Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30: *Pokucie*. Cz. 2. С. 138.

³⁴⁴ Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах: Монографія. Львів, 2005. С. 44.

³⁴⁵ Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии... С. 169–170.

³⁴⁶ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 38.

³⁴⁷ На цю тему маємо ще низку сталих висловів: *“Жінка призначена чоловікові, як і смерть, від Бога; Парохія і жєна, – то від Бога суджена”* (Пл., т. 1, с. 24, 125, 242, 284). *“Перша жінка від Бога, друга од людей, а третя од чорта”* (Ном., № 9032) або *“Перша жєна від Бога, другу люди втєраскають, а третє злий дух дає”*.

Ідея любові, найбільшої з усіх Божих чеснот, є основним постулатом християнської етичної концепції, а “хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов” (1 Ів. 4:8). Любов до ближніх представлена як сутність божественного і в біблійній, і в народній мудрості. За недотримання цього найвищого принципу міжлюдських стосунків Бог має право карати: “Скарай Боже хто з нас винен, хто не любить як повинен” (Пл., т. 1, с. 189).

Вірність в подружжі, освячена шлюбом, дозволяє одній людині присвятити себе іншій, тим самим зберігаючи її гідність. “Не топись, козаче, бо душу загубиш, ходім повінчаймось, коли вірно любиш”, – звертається дівчина до хлопця, якому не довіряла (Пл., т. 1, с. 189). Цей вислів, записаний В. Плав’юком, очевидно, походить із народної пісні, у якій дівчина просить парубка не топитись, бо його щирі почуття до неї насправді є взаємними: “А я тебе люблю, // Богу присягаю; // Тільки тая причинонька, // Шо грошей не маю”³⁴⁸. “Хто з любови вінчається, той в гаразді наживається” (Пл., т. 1, с. 191) і навпаки, – “Хто звінчыв си з примівки, тому ціле житє пеклом буде”, – кажуть у народі. “Мова про вінчанє при помочі чарів, яке ніколи не буває щасливе”, – читаємо в коментарі І. Франка до цього вислову (Фр., т. 24, с. 593). Той, хто має тверду віру в те, що “Де любов, там сам Бог перебуває” (Ном., № 9514), не відважиться застосовувати чари навіть у випадку потоптаної, зневаженої, зрадженої любові: “Давно би-м ті зчарувала, // З вітрами пустила, // Лиш тільки сі Бога бою, // Вірне-м ті любила”³⁴⁹.

Народнопісенна творчість українців засвідчує також їх упевненість у нездоланності Божої сили. Ліричний герой пісні не боїться сусідської недоброзичливості: “Чарами мене обливають, // А я сі не бою, // Мене чари не берут сі, // Я сі Богу молю”³⁵⁰.

Народне прислів’я “З ким вінчатися, з тим і кінчатись” підтверджує християнську мораль, вселяє розуміння того, що шлюб – це дуже серйозно, це –

Протиставлення у приказці “Добра жона від Бога, а лиха від чорта” І. Франко пояснює так: “Призначене жінки чоловікові займає одно з головних місць у функціях мітичних Судильниць; тут мітичне представлене прийняло дуалістичну закраску: добру жінку дає добра сила, а лиху – зла” (Фр., т. 23, с. 21). “Хоч би чорт сто пар ходаків сходив, то б такої пари не злучив”, – говориться про дуже лиху пару подружжя (Пл., т. 1, с. 241); “Де ти росла, де я зріс, докупи нас Господь зніс”, – звертається чоловік до любої жінки, яку взяв з далекої сторони (Пл., т. 1, с. 286).

³⁴⁸ Фрагмент пісні “Сиві очі маю...” – Ів.: Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30: Pokucie. Cz. 2. S. 135.

³⁴⁹ Коломийка – див.: Там само. S. 105.

³⁵⁰ Фрагмент пісні “Ой великий город маю” – див.: Там само. S. 105.

на все життя³⁵¹. У пісні “Їхав козак з України...” козак запевняє вдову у щирості і поважності своїх намірів щодо неї: *“Ой почекай, бідна вдово, // Господь Бог з тобою, // Як ся верну з України, // Возьму шлюб з тобою”*³⁵². *“Я ще шлюбу не брав”*, – каже хлопець, натякаючи на те, що він ще вільний і може покинути дівчину (Пл., т. 1, с. 349). *“Муж присягне, тай посягне”*, тобто візьме дівчину після шлюбної присяги (Фр., т. 24, с. 417). “Але, розумієте, присягу приносять перед вівтарьом. Значить – людина, яка іде до церкви, то щось повинна вірити, визнавати якісь хотя би моральні принципи, – каже про своє розуміння шлюбу львів’янин поважного віку. – Якщо я в якійсь общині є, то маю щось робити: приходити до церкви в наказані дні і свята, до сповіді. І якщо я хочу женитися, то повинен наречену завести до церкви”³⁵³. Ламання шлюбної присяги, за народним переконанням, неодмінно призводить до Божої кари: *“На одним ми рушничку стояли, // Й одному ж ми Богу присегали. // А хто буде присегу ломати, // Того буде Син Божий карати”*. В іншому варіанті: *“А хто буде присегу ломити, // Том(у) так буде Син Божий платити!”*³⁵⁴. Якщо ж між подружжям немає любові, то такий шлюб може стати справжньою неволею, як-от для героїні роману У. Самчука “Марія”, яка просить свого чоловіка: *“...Господи Боже мій!.. Ти мучиш мене, Гнате! Ти силою забрав мене... Сім літ терпіла тяжку каторгу. Сім довгих літ. Сам Бог не хоче, щоб ми жили разом. Пусти мене, дай мені розвід, не муч себе і мене... – Ніхто не знає, чого хоче Бог... А ти ж все-таки присягнула мені... в церкві ж присягнула... Марія з відчаєм відійшла. Що має далі робити?”*³⁵⁵.

“І ми не на гною шлюб брали”, – виправдовується жінка або чоловік, коли хтось їхніх дітей називає байстрюками. *“На гною шлюб брати”* – значить, “жити з жінкою без шлюбу, на віру”, – тлумачить І. Франко (Фр., т. 16, с. 350). Про таких, що живуть без церковного шлюбу ще зневажливо кажуть: *“На жидівським сьмітю шлюб брали”* (Фр., т. 23, с. 116); *“В кропиві шлюб брали”*; *“Коні на толоці без шлюбу живуть, спокійно пасуться і до церкви не йдуть”* (Пл., т. 1,

³⁵¹ Черуха З. Українська етнопедагогіка і християнська мораль. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 1998. С. 263.

³⁵² Kolberg O. Dzieła wszystkie... T. 30: Pokucie. Cz. 2. S. 162.

³⁵³ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 32.

³⁵⁴ Фрагмент пісні “Не гуди, голубе, на хаті” – див.: Kolberg O. Dzieła wszystkie... T. 30: Pokucie. Cz. 2. S. 127.

³⁵⁵ Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: роман. Київ, 1991. С. 65.

с. 349). Із нешлюбної пари, що має малих дітей, кепкують: *“Тато сіли на лупату, мама на кацюбу й поїхали до слюбу”* (Фр., т. 27, с. 199).

Весілля і шлюб у церкві уважаються в народі благословенням Божим, такий погляд на шлюб формує повагу до законів вірності, до обов’язків доглядати свого чоловіка і свою дружину у випадках хвороби, до піклування про потомство. Слід зазначити, що релігійна необхідність вінчання витворювалася серед нашого народу дуже поволі. “Він уперто дивився й далі на весільні обряди, як на єдині правомочні для супружого співжиття”, – писав І. Огієнко. Зрештою, й наші стародавні слова “вінок”, “вінчати”, “вінчання” не були замінені грецькими термінами – “прийняли нове значення і створили одне ціле”³⁵⁶. Національно-християнській ідеал слід розуміти як своєрідне “перехрестя” загальнолюдського та національно-самобутнього, тобто як спробу “наблизитися до загальнолюдських вартостей, не втрачаючи національної унікальності”³⁵⁷.

У розумінні українців заслуговує на повагу й уважається господарем перш за все той чоловік, який має свою сім’ю і свою хату: *“Аби ніхто не був без жінки і без своєї хати!”* (Фр., т. 23, с. 124), тому що *“Никому єдному ни варто жьвити”* (Фр., т. 24, с. 453). Про те, що “двом ліпше, ніж одному” (Проп. 4:9), зауважено ще у старозавітніх книгах.

Подружнє життя є великою цінністю як у біблійній, так і в народній мудрості. Адже, “хто жінку здобуде, той щастя починає: помічницю – з ним споріднену, стовп для опертя. Де немає огорожі, там майно грабують, де жінки немає – чоловік стогне, блукаючи” (Сир. 36: 24–25). Подібні думки висловлює й народ: *“Жінка – тепла пола чоловіка”*; *“Жона добра пола”*; *“Без жінки, як без рук”*; *“Біда з жінкою, а без жінки ще гірша”*, бо *“Жінка держить дім за три угли, а мужза четвертий”* (Фр., т. 23, с. 124, 127, 134).

Чоловік, що оженився з бідною, але вродливою і любою дівчиною, говорить: *“Хоть нема що їсти, аби коло кого сісти”* (Фр., т. 23, с. 227). Парубкові може стати коханою й невродлива дівчина: *“Най буде й кривоклуба, аби була серцю люба”* (Фр., т. 24, с. 309). Нестатки і біда теж не є перешкодою для любові: *“Що раз борзику хлисну, то любка до серця тисну”*; *“Любиш губи як солодкі, люби і*

³⁵⁶ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування... С. 324.

³⁵⁷ Кухарський В. Ідеологія, ідеали особистості в контексті Святого Письма. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1996. Кн. 2. С. 165.

гіркі” (Пл., т. 1, с. 189, 190). Своєрідною молитвою про те, що споконвіку було справжньою цінністю для українців – про родинне тепло і затишок – є ось цей фрагмент пісні: *“Та не дай ми Господочку, // Великого статку, // Але дай ми трошки дітей, // Та й маленьку хатку. // Та як мені що не стане, // Та я собі куплю, // Лиш дай того, Господочку, // Та що я го люблю”*³⁵⁸.

І. Франко зауважував, що приказка *“Ліпше в згоді і любови голодному, як у сварни і ненависти ситому”*, виявляє книжне походження і має форму афоризму, дуже мало уживану простим народом (Фр., т. 23, с. 170). Хлопець “чорнобровий” просить у Бога не нареченої з багатим посагом, а сімейного щастя з коханою: *“Допоможи, милий Боже, // Тую дівчину узяти, // Хоть худоби не діждусі, // Най хороше нажиюсі”*³⁵⁹.

“Коли в неї на язиці доброта і скромність, – йдеться про добру жінку у Святому Письмі, – то й чоловік її інакший, ніж звичайні люди” (Сир. 36:23). У цьому переконує і життєвий досвід українців: *“Добра жінка і лихого чоловіка направит”* (Фр., т. 23, с. 125). Про такий приклад із життя своєї родини розповів нам один з наших інформаторів. “Вуйко Владик з цьоцьою Ганею так добре жите прожили... То була но православна церква, а вони підпільно відправлєли... Він приходив, а ми сі сміяли, бо він казав до Стаха: “То тебе нечистий тримає – ти горівку п’єш”. Наскільки має вплив те, де людина є! Вуйко був такий побожний від цьотки Ганки. Може, і вуйко Владик мав якусь свою підвалину”³⁶⁰.

Стосунки в сім’ї повинні ґрунтуватися на згоді, взаєморозумінні та пошані, бо *“З ким жити, того не гнівити”* і *“Кого люблю, того не згублю”* (Пл., т. 1, с. 189). “Ці приповідки вживаються у розмові про подружнє життя, – пояснює учениця десятого класу. – Подружжя створюється на подібі Святої Трійці, де чоловік є образом Бога-Отця, дружина – Св. Духа. Саме тому в подружжі мають панувати не гнів та сварки, а мир і злагода, як у Св. Трійці. Особливо любов повинна відчуватися у майбутньому, коли у подружжя з’явиться дитина – образ Сина Божого”³⁶¹. Маємо у приказках також пораду сімейні конфлікти не

³⁵⁸ Фрагмент пісні “Та не дай ми, Господочку...” – див.: Kolberg O. Dzieła wszystkie... Т. 30. Cz. 2. S. 162.

³⁵⁹ Фрагмент пісні “Межи двома гороньками...” – див.: Kolberg O. Dzieła wszystkie... Т. 30. Cz. 2. S. 71.

³⁶⁰ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 20.

³⁶¹ Там само. Арк. 5.

виставляти на суд людей: *“Що меже вами зайшло, най меже вами буде”* (Фр., т. 23, с. 149).

Функції чоловіка і жінки визначені з давніх давен: *“Жінка на роздаток, а чоловік на придаток”*, – значить “жінка в домі шафарка, – розшифровує зміст народного вислову І. Франко, – всім мусить видавати з нагромаджених засобів; річ чоловіка збирати і поповняти засоби, щоб стало для сім’ї та на громадські тягарі” (Фр., т. 23, с. 173). Навіть маючи різні погляди, подружжя приходить до згоди у щоденних побутових справах і турботах, тому *“Найліпша спілка – муж і жінка”* (Фр., т. 27, с. 159).

З давніх часів жінка підлягала чоловікові й корилася йому, відповідно до біблійного припису *“Дружини, – коріться своїм чоловікам, – бо чоловік голова дружини, як і Христос – Голова Церкви...”* (Еф. 5:22). Жінка мусить слухати чоловіка: *“Що татуньо зарідили, то мамуні мусит”* (Фр., т. 27, с. 200). *“Муж жоні закон”*, – таку приказку записав І. Франко і пояснив: “він має право розказувати їй” (Фр., т. 24, с. 417). Тлумачення вдалося знайти й під час власних польових пошуків: *“Це закон Божий. Чоловік – голова в родині, як Бог. Але якщо закон – то є сваволя, то ліпше без такої голови. Так в Св. Письмі пише, що Христос – голова церкви, а чоловік – голова жінці. Хай жінка, говориться, кориться чоловікові, слухає мудрого чоловіка”*³⁶².

Якщо у сімейному житті чоловіка вважають головою, то жінку – хвостом: *“Де хвіст перед веде, там голова позаду йде”* (Фр., т. 27, с. 259). Життєвий досвід народу свідчить, що родина, у якій домінує жінка, часто буває нещасливою. Жінка не повинна верховодити над чоловіком: *“Як жінка хоче своїм конем їхати, то вже братчику, беда”*; *“Зле ся там в домі діє, де когут мовчит, а курка піє”* (Фр., т. 23, с. 130, 227); *“Беда тому дворові, де корова розказує воліві”* (Пл., т. 1, с. 15). Подібне застереження знаходимо у книгах Старого Заповіту: *“Не віддавайся в руки жінці, бо коверзуватиме над тобою”* (Сир. 9:2)³⁶³.

³⁶² Там само. Арк. 23.

³⁶³ Старими народними правилами домашньої дисципліни є *“Жінці попусту не давай”*; *“Жінці огроза мусить бути”*; *“Жінку як бистру шкапу все в вісках держи”* (Фр., т. 23, с. 128, 129). А коли жінка б’є чоловіка, то це вже великий сором для нього: *“Чи то не стид, не публіка – біла жінка чоловіка”* (Пл., т. 1, с. 323); *“Давнійше баба хлопа боялася, нині хлоп баби боїтсь”* (Фр., т. 28, с. 377). Інформацію з уст народу щодо страху жінки перед чоловіком і про походження такої настанови вдалося зафіксувати під час польових розслідувань. *“Як я була молода, хотіла трохи сі пошкодувати до батьків. Я приїхала... Мама була дуже проти, щоб я виходила заміж за Стаха, а тато був такий спокійніший. Він каже так-во до мене: “Жінка чоловіка маєсі бояти. Так записано в Біблії”. Я чуть не вмерла: вже-м сі вирадила – ніхто за мною не обстав, ніхто мене не пожалів. І я з тим поїхала,*

Приповідки фіксують також давній погляд на жінку як на домашню невільницю: *“Я свою жінку люблю, але іно в ночі, а в день робю не як конем”* (Фр., т. 23, с. 131). Загалом же дослідники підкреслюють, що становище української жінки в суспільстві було високе й шановане, на відміну від невідрадного становища жінки в Росії. Не було в нас і релігійного обмеження жіночих прав. У господарському й родинному житті права жінки усталені старими звичаями: *“Жінки мають своє право”*, – мовиться у приказці. Чоловікові, що бив і поневіряв свою жінку, говорили в громадському суді так: *“Она ся здає на тебе, а ти ї сьвіта дімаш”*, тобто вона сподівається на твою підтримку, а ти їй не даєш жити (Фр., т. 23, с. 127, 128).

У народній фразеології побутує також песимістичний погляд на жінку як на ворога чоловікові: *“Моя жінка – мій перший ворог”*. І. Франко припускає, що цей погляд нав'язаний відомою казкою про того царя, що велів прийти чоловікові до себе і привести зі собою свого найліпшого приятеля і найгіршого ворога, чоловік привів пса й жінку і представив пса як приятеля, а жінку як ворога (Фр., т. 23, с. 129). Подібне розуміння жінки висловлено у найпесимістичнішій книзі Старого Заповіту – Проповідника: *“І я дізнався, що жінка гірша від смерти, що її серце – тенета й петлі, а її руки – пута”* (Проп. 7:26).

Жіночої злості боялися чоловіки, очевидно, споконвіку, бо *“мала всяка злоба супроти злоби жіночої”* (Сир. 25:19). Про те, що зла жінка для чоловіка є великою бідою, засвідчено у низці приповідок: *“Отак мені Бог дав: любив дівчину, а чорта взяв”*, – нарікає чоловік на лиху жінку, яку пізнав аж по шлюбі (Пл., т. 1, с. 100). Пожежа, повінь і лиха жінка уважалися великим нещастям: *“Від вогня, води і лихої жінки сохрани мене, Господи”*, – молилися чоловіки (Пл., т. 1, с. 51).

що жінка чоловіка має боятися... Бо я до тата мала повагу”, – пригадує сувору батьківську науку вже немолода жінка (Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 16). Те, що паном у домі має бути чоловік, а не жінка, підкреслював стародавній звичай у нашому весільному ритуалі, про який згадував І. Огієнко: “перед першою подружньою постілью молода роззуває молодого, а він її б’є халявою, – таке роззування відоме й іншим народам. Перед тим, як поїзд з молодою вирушає з своєї хати до молодого, молодий тричі б’є свою молоду батогом, промовляючи: “Кидай батькові норови, а бери мої!” – це також звичай, відомий багатьом іншим народам [...]. Биття жінки чоловіком, – зауважує вчений, – відоме з давнього часу, але в формі науки, бо час тоді був такий. Чоловік, що любить свою жінку, часом може й побити її, а звідси пішли й наші поговірки: *Б’є, бо любить, бо Жінка небита, як коса неклепана, чи Жінка небита, як хата некрита* [...]. Основою цього було біблійне: “Кого Господь любить, того і карає!” (Пр. 3:12)” (Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування... С. 355.). Проте бити вагітну жінку вважається тяжким гріхом. *“Коби-с ми не тівна, то бим ти дав”*, – каже чоловік до вагітної жінки, тобто набив би її, якби не була “при дитині”. І. Франко зауважив, що підчас селянських повстань селяни іноді проти війська, висланого проти них – якщо це військо складалося з руських вояків – виставляли попереду вагітних жінок, будучи впевненими в тому, що жоден жовнір не наважиться стріляти по них (Фр., т. 27, с. 209).

Життя з лихою жінкою розуміли як покуту за великі гріхи: “Відпусти, Боже, гріха в кого жінка лиха” (Пл., т. 1, с. 124). Отже, в народному розумінні, те, яку вдачу матиме дружина, залежить від Божої волі.

Християнська мораль вважає великим гріхом подружню зраду. “Хто перелюбствує, тому ума бракує; сам себе губить, хто це чинить” (Прип. 6:32). Такі ж застереження дають українські приповідки: “Хто за задом ходит, в голові розум губит” (Фр., т. 23, с. 146); “Той сам себе згубить, що чужу жінку любить” (Пл., т. 2, с. 164). Власні польові пошуки свідчать, що такі переконання у свідомості українців пов’язані з їхніми релігійними уявленнями: “Приповідка нагадує нам про дев’яту Заповідь Божу: “Не пожадай жони ближнього твого”. Тобто любов до чужої жінки є сама по собі гріхом, бо служить спокусою для цієї жінки. Гріх, як відомо, веде лише у пекло, до загибелі душі, а душа – це найбільша цінність кожної людини, тому її потрібно берегти. Ми мусимо усвідомлювати, що подружжя – це одне ціле і хтось третій ніяк не може претендувати на поєднання у шлюбі з однією з його половин. Треба шукати свою половину, вона є ще десь у світі, але не в чужому шлюбі. Якщо будемо пам’ятати про це, то наша душа не заблукає”³⁶⁴.

Традиційні морально-етичні уявлення українців про необхідність дотримання вірності, зокрема в коханні, і відповідальність перед Богом за зраду знайшли своє відображення й у приповідці “Не зрадь нікого, Бог ти не скарає” (Фр., т. 23), і в народній пісні “Ой закувала сива зозуленька”: “Ой, не бий, сину, коня в головоньку, // Не буде сі спотикав, // Ой, не зрадь, сину, людської дитини, // Не буде ти Бог карав”³⁶⁵. Народнопедагогічні засоби – казки, прислів’я, приказки, пісні висміюють тих, хто порушує подружню вірність: “Не заглядай до чужих жінок, бо свою загубиш”; “Кожна пташка свою пісню співає і своє гніздечко має”; “Чужа жінка все ліпша як своя” (Фр., т. 23, с. 130). У народних пареміях знайшов своє відображення і гіркий життєвий досвід. “Нема нічого лекшого, як накликати на себе ворожнечу мужчин, зачіпаючи їх жінок”, – коментує І. Франко приповідку “Не зачінай баб в селі, бо дістанеш по чолі” (Фр., т. 23, с. 162). Про те, що чекає на перелюбника, Біблія розповідає дещо

³⁶⁴ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 7.

³⁶⁵ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1979. Т. 57/2: Ruś czerwona. Cz. 2. Z. 2. S. 805.

детальніше: “Він стусанів і ганьби набереться, сором його не зітреться ніколи. Бо ревності запалють лютість у серці мужа, і він не пощадить у день помсти” (Прип. 6: 33–34). “Відвертай від красуні очі й на вродуна чужу не споглядай”, – наказує Святе Письмо (Сир. 8: 9), про це ж говорить і народна мудрість: “*На чужий коровай очей не зривай, а о собі дбай*” (Фр., т. 23, с. 295), тобто шукай собі своїй жінки. Як виявилось у польових дослідженнях, наші сучасники у своїх міркуваннях на цю тему пов’язують таку моральну настанову із Декалогом: “Божа заповідь голосить: не пожадай нічого, що є в ближнього твого. Око людське має властивість споглядати, а розум обдумувати, і якщо ми бачимо, що у ближнього є щось краще і більше, то думка миттєво нам каже: “Хочу... Хочу його дружину, бо вона гарна; хочу його машину, бо вона дорога; хочу його дім, бо він добротний”³⁶⁶.

Слід враховувати, що народна мораль спирається не лише на релігійні переконання, а й на силу суспільної думки, авторитет старшого покоління, вплив традицій і звичаїв. Над цим застановляються наші співвітчизники, молодість яких припала на радянські часи, коли культура виходила з-під контролю церкви, а мораль набувала світського характеру³⁶⁷. Так згадувала свої молоді літа одна із наших інформаторок із Яворівського району Львівської області³⁶⁸.

У приповідках маємо пораду не позичати нікому жінку і ще декілька речей, які легко попсувати: “*Люльки та жінки нікому не позичай*”; “*Не позичай скрипки, бритви і жінки*” (Фр., т. 24, с. 562). Проте І. Франко записав вислів, який натякає, що “між гуцулами був колись, чи може й досі є звичай мінятися жінками по кількох роках пожиття”, а саме: “*Помінеймо си жінками, брачіку!*”

³⁶⁶ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 2.

³⁶⁷ “Знаєш, життя таке велике і довге, здаєсі, тяжко прожити його з одним чоловіком і так безгрішно, щоб навіть і не подивитися на другого... Може, то я така була, але так було. Але настільки треба мати силу волі, чи жінці, чи чоловікові, щоби не скочити в гречку... Дуже мусить мати жінка велику силу волі. І жінка в той час навіть не може стриматися і думати, що то є гріх, бо молода. А от що саме стримує в такі моменти – навіть не можу тобі пояснити. Навіть не стримує то, що ти сі боїш чоловіка. Просто щось тебе стримує від тої лихої думки, від лихого поступку... Я так собі думаю, що то стримує виховання з самого малку, як закладено батьками. Не йшла розмова на такі теми між батьками. Але ота мораль моєї мами, що в мене мозок впитував ті думки, ті вислови, як вони там говорили чи з сестрами, чи з сусідами і яка була в них реакція на такі поступки – в мене то заложилось з самого малку. Рахуй, що я закінчила восьмий клас і пішла з дому. Я ще замолода була до розуміння, що то є гріх... чи аборт зробити. Но в молодості то так дуже не доходить. І ше був такий час тоді, що ти ховалася не дуже при церкві, був і комсомол. В комуністичній моралі такі гріхи не дуже бралися до уваги. Я тобі не можу пояснити, чи то людська думка – я дуже боялася людського осуду, що мене хтось, розумієш, може обмовляти, насміятися...”

³⁶⁸ Там само. Арк. 18.

(Фр., т. 23, с. 130). Все ж життєвий досвід народу свідчить, що до своєї першої жінки чоловік завжди має сильніше почуття, ніж до другої: *“Друга жінка вже не те, що перша”*; *Друга жінка – то так як ключ дороблений до колодки*” (Фр., т. 23, с. 125). Може, тому й чоловіки не бажали собі повторного одруження: *“Не дай Боже два рази женитися, а три рази селитися”* (Пл., т. 1, с. 93).

У народній фразеології та Біблії бачимо схожі господарські повчання, наприклад, про ставлення до жінки, слуги і скотини. *“Не цурайся мудрої жінки: ласка її понад золото. Не кривдь слугу, що працює чесно, ані наймита, що віддано служить. Розумного слугу нехай душа твоя злюбить: свободи його не позбав. Маєш скотину? Пильнуй її. Корисна тобі? Тримай її”* (Сир. 7: 19–22). Народний афоризм висловлює цю ж настанову більш стисло: *“Коня не бий, слуги не проклинай, жінки не дразни, коли хоч, щоб статкували”* (Фр., т. 23, с. 260). До моральних повчань “в старім стилі” І. Франко відносить також стійкий вислів *“З конем не грай, невісті не улгай, грошей сам не ховай, коли не хочеш шкоди мати”* (Фр., т. 23, с. 258).

В основі народного ідеалу справжньої сім’ї лежить евідемонізм – прагнення створити сім’ю щасливу, здорову, наповнену дитячим багатоголоссям, міцну, дружну. Давні українські родини, як правило, багатодітні, – по шестеро-восьмеро і більше дітей (родини видатних людей теж були багатодітні й релігійні: Коцюбинські, Шевченка, Шептицькі та ін.). Для християн діти є Божим даром. Коли ж у сім’ї помирала дитина, батьків потішали: *“Бог дав, Бог і взяв”* (Ном., № 1561). Одна із наших респонденток розповідає про своє материнське горе: *“Я часом плачу за сином. А в Біблії написано, що то не можна. Бог забрав його, але я не повинна плакати. Люди живуть і тішутся, а мені дитина вмерла... Я нераз сама до себе і кричу, і падаю, і товчу – і потім сі опам’ятаю, і Бога перепрошую. То не можна так... То можна було з розуму зійти, то вже трошки минуло. А потім, як мені розказали, скільки жінок таке горе мають, скільки дітей повмирало – і ще молодші повмирали... Старші люди до мене говорять: “Подивісі, скільки молодих людей лежить на цвинтарі! Та твій син був дуже добрий, його Бог мусів взяти: Йому треба добрих людей. Та що буде брав того пияка! Знайома моя колись-то каже до мене: “Та не плачте, не переживайте”, – а сама плаче... Ще ввечері ми всі сиділи, сміялися. І я кажу, що я стара, але ще*

не хочу вмирати. А син каже: “Мамо, коли кому смерть призначена”³⁶⁹. Як бачимо, сприйняття, ставлення до своїх дітей не як до своєї власності, а як до дару від Бога, який перш за все належить саме Всевишньому, допомагає змиритися, пережити матері чи батькові втрату найріднішої людини, тривалість життя якої, як і будь-якої іншої, визначає Господь. У цьому, зокрема, полягає велика сила агіотерапії, зцілення душі тим, що є святе.

У контексті теми щодо кількості дітей у сім’ї, треба вказати, що загальне народне судження про одинаків, змалку розпещених, є негативним: “Що єдинак, то або злодій, або піяк”; “Єдиначка буде або курва або піячка” (Фр., т. 23, с. 92). “Одна дитина – як одне око в людини. Вся увага до неї прикута, але нічого путнього не виходить”, – розмірковує один з наших інформаторів³⁷⁰. Родина – це спільнота, в якій батьки дбають про примноження членів родини і відповідають за дітей перед Богом, Церквою і Батьківщиною. Народна мудрість вчить: “Перша дитина для Бога, друга – для церкви, третя – для народу, а четверта – для себе”³⁷¹.

Хочемо зауважити, що у вихованні дітей батьки надавали важливого значення морально-етичним засадам, що ґрунтувалися на християнському світогляді, у якому сама ідея Бога має, у порівнянні з іншими світовими релігіями, найбільше моральне наповнення. Всюдисутній, всемогутній, всезнаючий, Бог разом з тим і всеблагий, всемилостивий. Як Бог-отець Він виступає в ролі турботливого захисника, покровителя, хранителя³⁷². Народна пісня “Ой, в лузі калина...” розповідає, як мати настановляє свого сина: “А хоть будеш, синку, // В далекій дорозі, // Не забувай же ти, синку, // Ніколи о Бозі. // Бо як будеш, синку, // О Бозі забувати, // Не буде ти Пан небесний // Та допомагати...”³⁷³

³⁶⁹ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 38.

³⁷⁰ Там само. Арк. 2.

³⁷¹ Один із респондентів, що належить до молодого покоління українців, не погодився із цим приповідковим твердженням: “Я уважаю, що це не правильно, бо дитина не може бути чиеюсь власністю. Батьки мають усвідомлювати, що вони народжують дитину не для себе, але для того, щоб одного дня вона їх покинула і пішла у світ і жила самостійним життям. Батьки повинні давати дітям релігійне виховання, бо Бог казав: “Пустіть дітей! Не бороніть їм приходити до мене, бо таких є Царство Небесне” (Мт. 19:14). Навчити дитину ходити до церкви і вона буде мати найкращий приклад – самого Бога. І так в одній дитині можна поєднати Бога, церкву, народ і себе” (Архів ІН НАНУ, Спр. 589. Арк. 7).

³⁷² Релігія в истории и культуре. Пермь, 1995. С. 34.

³⁷³ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań, 1963. T. 30: Pokucie. Cz. 2. S. 218.

Важливими засобами виховання в українській сім'ї були спільна молитва, святкування християнських свят, відвідування церкви, яка для віруючих є не лише храмом богослуження, а й закладом моральності, вогнищем і школою моралі. Вони сповідаються в церкві у своїх провинах й отримують відпущення гріхів, сповнюються силою в готовності уникати їх надалі. У народній пісні “Ой, найшли ж ми вівці...” Божа Мати просить свого Сина відпустити гріхи грішній душі, перед якою замкнулися двері до неба, на що Він відповідає: *“Не відпущу, моя Мати, // Бо в п'ятницю танцювала, // В суботу ся не вмивала, // А в неділю поснідала, // Та й до церкви не ходила, // Та й Богу ся не молила”*³⁷⁴.

З покоління у покоління народ плекав пошану до Божих законів. В одній із історичних повістей Б.Лепкого стара няня повчає Мотрю: *“...Вам, молодим, лиш усякі менуети та контраданси в голові, а давні дівоцькі звичаї забуваєте. То недобре. Давно в нас тільки “горлиці” та “козака” гуляли, а жили, як Бог приказав, а як любилися, Боже ти мій!...”*³⁷⁵.

Обов'язок дітей – шанувати, любити, слухати своїх батьків, а на старість їх доглядати. Побутує народний афоризм, що за змістом відповідає одразу двом заповідям Декалогу: *“Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога”* (Пл., т. 1, с. 348), а також *“Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько”* (Пл., т. 2, с. 289). “Ця приповідка перевірена вже тисячоліттями, – стверджує жінка середнього віку. – Люди, що шанують своїх батьків, не знають біди і довго живуть на землі. Так пообіцяв Господь”³⁷⁶. Добро і довголіття, згідно з п'ятою заповіддю, залежить від самих людей, від дотримання ними цієї заповіді. Дуже важливо, щоб у дітей виховати хороші риси, зокрема повагу до батьків, адже *“Хто свою матір забуває, того Бог карає”* (Пл., т. 1, с.196). Фольклорну основу має Шевченкове твердження у посланні “І мертвим, і живим...”: *“Бо хто матір забуває, // Того Бог карає, // Того діти цураються, // В хату не пускають. // Чужі люди проганяють...”*³⁷⁷.

У народній педагогічній практиці широко використовувалося попередження негативних вчинків через “гріх”. Матеріали етнографічної комісії у двадцяті

³⁷⁴ Там само. С. 1015.

³⁷⁵ Лепкий Б. Мотря. *Дзвін*. 1991. № 2. С. 65.

³⁷⁶ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 3.

³⁷⁷ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів... Т. 1. С. 254.

роки минулого століття констатують: “Діти шанували, поважали й боялися своїх родичів, бо боялися гріха...”³⁷⁸. У першій частині трилогії У. Самчука “Волинь” читаємо про те, як священник на сповіді допомагає малому Володькові, питаючи його: “Не слухав батька, матері? Заздростив? Не молився перед сном чи рано Богу? Не постив у середу та п’ятницю, лаявся поганими словами?” – “Ах, він пропав! Він згинув. Він великий грішник”³⁷⁹.

“Як я би сі вирік тата-мами, то мене би сі Бог вирік”, – каже народна приповідка, яку І. Франко коментує так: “Виректися, занедбати батька-матір’ – найтяжчий гріх, за який Бог неминуче покарає” (Фр., т. 16, с. 186). Цікаві судження на цю тему висловлюють наші інформатори. “Ніколи не можна забувати про те, що є найдорожче у житті, – розмірковує молода дівчина. – Мати для кожної дитинки, як ясне сонечко, веде її, пестить, освічує своєю любов’ю. Треба пам’ятати, що мати тебе тяжко виношувала, у страшенних муках народила, а потім тебе виховувала. І взагалі, я думаю, що про матір не можна забути, бо її відчуває серце, до неї воно тягнеться. Сам Бог дав заповідь: “Шануй матір і батька, щоб тобі було добре і ти довго прожив на землі”. Сам Бог нас вчить любити матір, а хто не любить, той насамперед зневажає і ображає Бога”³⁸⁰.

Водночас, добре дбати про своїх дітей – це обов’язок, покладений на батьків також самим Богом: “Мене би Бог покарав і земля не прийняла, аби я від малих дітей пішла на великі”, – говорила жінка, яка мала свої малі діти й не хотіла йти заміж за вдівця з дорослими дітьми (Фр., т. 24, с. 563). Страшним злочином, великим гріхом є дітовбивство. У поемі “Гайдамаки” І. Гонти, зарізавши своїх малолітніх дітей, промовляє до них, усвідомлюючи всю жахливість свого вчинку: “...Без васильків і без рути // Спочивайте, діти, // Та благайте, просіть Бога, // Нехай на сім світі // Мене за вас покарає, // За гріх сей великий. // Просіть, сину!”³⁸¹.

Відповідно до традиційного світогляду українців, рідну маму не можна замінити ніким іншим: “Мама від Бога, а мачуха від людей” (Пл., т. 1, с. 195);

³⁷⁸ Чепіль М. Християнська мораль у родинному вихованні українців. С. 137.

³⁷⁹ Самчук І. О. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 33.

³⁸⁰ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 7.

³⁸¹ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів... Т. 1. С. 108.

“*Матірть ні купити, ні заслужити*” (Фр., т. 24, с. 381). Народ переконаний, що “*Матірня любов сягає аж поза гріб*” (Пл., т. 1, с. 195). У чарівній весільній пісні, яку співають сироті, над нареченою розкривається небо, душа померлої матері стоїть перед престолом Христа і просить, щоб Він дозволив їй зійти на землю, подивитись на своє “дитя”: “*Чи хороше наряджене, // Чи в час посажене?*”. “Ось вільна душа злетить на землю, – переказує зміст цієї пісні М. Костомаров, – погляне на дівчину і знову повертається на небо з радісним почуттям, що дочка її вступила у священний союз, але й зі сумним, тому що бачить, як усе на землі є нікчемним перед життям небесним”³⁸².

Утрата матері для дітей – то завжди болюча травма і велике горе. “*Чоловікові жінка не вмере, лише дітям мама*”; “*Мала щербина, як умре дитина, а як умре мама, то велика яма*” (Фр., т. 28, с. 315, 353), – переконує народний досвід. Пісня “*Бо померла мати...*” оповідає про поневіряння сирітки, яка йде “*мамці шукати*”, просить на маминому гробі прийняти її до себе. Сироту здибав сам Господь, який дає їй прихисток у своїй небесній оселі: “*Взела сі серітка А вислухай, Боже, // Так Богу молити, Так молитви мої, // До Господа Бога Прийми тіло й душу // Молитви творити. Та до хати свої*”³⁸³.

З розповіді одного чоловіка похилого віку дізнаємося про його дитячі роки і переживання з приводу втрати мами, подібні до тих, що змальовані у пісні. “Я був такий непослушний. А чо я був непослушний? Бо я мав десять років, як мама померла, – згадує дідусь своє сирітське дитинство. – А брати були старші – вони вже були мудріші. Вони поїхали до Львова по маму, казали, що привезут маму. А вони привезли мені маму мертву. Я так плакав, я так бігав на цвинтар на могилу! Я такий був злий на Бога, що Він мені забрав маму! Я дуже довго не міг того простити і такий сі зробив нездалий, непослушний”³⁸⁴. Ці спогади відображають світоглядні уявлення про Бога як верховного управителя людським життям і про смерть як дорогу, повернення до Бога.

У народі уважалося, що велике значення для дітей мають батьківське благословення і молитва, які додають їм сили побороти усі перешкоди: “*Матірня молитва із моря витягає*” (Пл., т. 1, с. 195); “*Батькове й матірне*

³⁸² Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии... С. 169–170.

³⁸³ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30. Cz. 2. S. 195.

³⁸⁴ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 20.

благословення зо дна моря витягає” (Пл., т. 1, с. 20). Про це говориться й у Писанні: “Бо батьківське благословення доми дітей укріплює; прокляття матері руйнує їх основи” (Сир. 3:9). Для дітей важливим є, зокрема, батьківське благословення на щасливе подружнє життя, про що йдеться, наприклад, у цій пісні: “Добре, діти, добре, // Жийте собі добре; // Жийте собі гоже, // Заховай вас Боже!”³⁸⁵ І. Огієнко зауважив, що звичай благословення дітей батьками, який “позостався за ними ще й дотепер, як бачимо і в інших народів”, вказує на те, що колись в родині старший, тобто батько або мати, був своїм жерцем. “Благословення дуже старий звичай, – пише дослідник, – визначає “висловлення блага” (добра) чи “благє (добре) словлення”, побажання добра з вірою, що так і збудеться. При різних ритуальних обрядах, наприклад весільних, у батька-матері молоді просять благословення, і вони його дають: “Благослови, Боже, і отець та мати”.

Стародавні вірування й обряди перейшли й до часу християнського, і міцно тримаються в народі ще й тепер. І тепер батько в родині є виконавцем усіх святкових обрядів у хаті, йому належить перша роль. Від цієї ролі батька, як релігійного домового голови, перейшла назва й на Священика – “Батюшка”, стародавнє наше слово, замінене чужим “Піп”³⁸⁶.

Для утвердження “морального і чеснотного” життя, “з основою взаємопошани й любови”, на думку І. Огієнка, надзвичайно багато зробила православна церква: “... і це була реальна праця Церкви, що поставила поруч священика й вірного батька-матір, творців родини, основ української народної культури”³⁸⁷. Як бачимо з аналізу народних приповідок, у духовному світі моральної особи релігійні і нерелігійні начала перебувають у гармонії. Зібрані зі середини ХІХ до середини ХХ ст. і вміщені у пареміографічних працях М. Номиса, І. Франка, В. Плав’юка приказки і прислів’я, більшість яких уже вийшла з активного вжитку, цікаві тим, що відбивають певний тип світобачення, подекуди дуже відмінний від сучасного. Українська народна творчість малює нам образ душі народу, який, кажучи словами Я. Яреми, “без вищих у своєму серці претенсій мати силу й значіння у світі, відданий більш

³⁸⁵ Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 30. Cz. 2. S. 151.

³⁸⁶ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування... С. 177.

³⁸⁷ Там само. С. 408.

нутрішнім переживанням, ніж діяльності назовні, з думкою, спрямованою на ідеали моральної краси і щастя у світі вічності”³⁸⁸.

Дослідження усного афористичного мовлення дає змогу переконатися: в основі народної моралі лежить релігійна віра, в якій Бог є головною моральною цінністю; українці не мали жодного сумніву в божественному походженні тих моральних вимог, що ними користувалися в щоденному житті. Релігійні переконання й надалі служать моральною опорою для нашого народу. Християнські ідеали, прийняті на віру і розумом, через узагальнення життєвого досвіду, поступово стали пластом свідомості, культурним надбанням етносу. “Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась Закону Божого, – писав М. Костомаров у “Книзі буття українського народу”, – і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів”³⁸⁹. Погляди учених, які займаються проблемами духовного відродження України, сходяться у тому, що яким важким економічно не було б становище християнської родини, однак, коли в ній панує “дух Божої присутності, коли християнські моральні якості стають основою життя родини, то такий родині не загрожує ніяка небезпека”, бо така родина “творить нову культуру, зберігає минуле і ніколи не стане перекотиполем, вона є знаряддям процвітання суспільства в Божих руках”³⁹⁰.

2. 6. 2. Народні уявлення про справедливу Божу кару.

У всі часи церква відігравала велику роль у підтриманні належного рівня моральності народу, вона “намагалась формувати людину, як теж виплекувати в ній та удосконалювати богоподібність”, яка є “підставою високого розуміння людської гідності”³⁹¹. Святе Письмо закликає: “Будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий” (Мт. 5:48).

За християнським віровченням, заповіді Божі встановлені виключно для блага людини. Вони є шляхом до щастя людини, і дотримування їх є надійним

³⁸⁸ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. С. 33.

³⁸⁹ Костомаров М. І. Закон Божий: Книга буття українського народу. Київ, 1991. С. 15, 19.

³⁹⁰ Литвин М. Втілення основ християнської моралі особистості і впровадження її в повсякденне життя суспільства через родину. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1996. Кн. 2. С. 207.

³⁹¹ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. С. 194.

гарантом успіху³⁹². Релігійні моральні норми як веління Боже є освяченими і безумовними. Тому віруючі усі події і явища, випадки і нещастя розглядали, витлумачували у світлі віри. Якщо від людей вимагається бути праведними, тобто “навчіться робити добро, шукайте правди, захищайте пригноблених, обороняйте сироту, заступайтеся за вдову” (Іс. 1:17), то це тому, що сам Бог є справедливим. Такий Бог, святий і справедливий, образ якого люди повинні мати за моральний зразок, є неподібним до жодного іншого стародавнього поняття про божество.

Спільними рисами уявлень про Бога в різних релігіях є визнання Бога (богів) істотою, потужнішою від людини і всього, що її оточує; від якої людина і все інше залежить; часто – батьком, до доброти якого людина може звертатися, а також істотою, яка вирішує посмертну долю людини або з якою людина поєднується після фізичної смерті³⁹³. Вірування в суд “живих і мертвих” згадується ще у давніх релігіях Греції та Єгипту. У різний час переконання про посмертну заплату праведним і грішним утверджуються також в індусів, іранців, іудеїв, римлян та інших народів стародавнього світу, а згодом стають невід’ємною складовою світових релігій, зокрема й християнської³⁹⁴. Про Боже правосуддя говориться в усіх книгах Старого Заповіту. Про те, що всі люди здадуть рахунки за вчинене зло і беззаконня, за брак любові і милосердя, читаємо у Євангеліях.

У наш час віра у вічну нагороду значно послабла. На думку о. Т. Олійника, причиною цього є пануючий матеріалістичний світогляд. “Людина сьогодні оцінює лише дочасне й то хоче зараз платні, тож її не цікавить обіцяне вічне життя. Дуже мало хто нині вірить у кару Божу й то тому, бо не мають належного поняття, що таке Бог, не звертають уваги, що Бог наш особистий і справедливий, який винагороджає, а й карає, бо любить всіх людей і хоче, щоб усі прийшли до Нього й жили”³⁹⁵. Є. Сверстюк у своєму виступі з нагоди тисячоліття хрещення Руси-України сформулював низку злободенних питань: “Стоїмо біля уламків знеціненого слова, відносної істини, осоромленого добра і фарбованої краси – як

³⁹² Християнська етика: Методичний посібник. С. 84.

³⁹³ Słownik teologiczny / podred. ks. A. Zuberbiera. Katowice, 1998. S. 68.

³⁹⁴ Гузій Р. Християнський постулат посмертної заплати та його вплив на народні вірування про загробне життя. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5–6. С. 739.

³⁹⁵ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. С. 279.

рибалка біля розбитого корита. І гадаємо: чи не почати казку спочатку... Але де наш початок? Де загубилася нитка традиції, за якою дитина змалечку знала те, що нині має відкрити для себе вже після отримання диплома? І чи можна чимось замінити посів любови і страху Божого? Ідеальних поривань і віри? Самопошани і поваги до кожного, хто має образ і подобу Божу?”³⁹⁶. Комуністична ідеологія, матеріалізована на теренах Східної Європи, розділила суспільство на дві частини, одну з яких фізично знищила, і лишила по собі жахливу духовну руїну. “Здавалося б, новий Нюрнберзький процес, тепер уже над комунізмом, неунікнений. Однак обома своїми книгами Біблія висуває перед нами нелегку альтернативу. Вона зупиняє нас відомими словами: “Мені належить помста, я відплачу” (Рм. 12:19) і накладає пряму заборону на суд над Каїном...”³⁹⁷.

Саме такий альтернативний тип світобачення, часто дуже відмінний від сучасного, відбито в народних пареміях, значна частина яких уже вийшла з активного вжитку. На матеріалі приказок і прислів'їв спробуємо проілюструвати народне розуміння Божої справедливості, спосіб засвоєння українцями однієї з правд християнського віровчення про Бога як справедливого суддю, який за добро винагороджує, а за зло карає. Уявлення українців про справедливого Бога закарбовані у приповідках з опорними поняттями гріха, кривди, совісті (сумління), Божого допусту, Божої кари, гніву Божого, Страшного (Божого) суду, покути, нагороди, спасіння, страху тощо. Такі зразки усної народної творчості іноді близькі за змістом до деяких Божих заповідей або виражають інші, близькі до них за змістом, моральні перестороги.

У приказках і прислів'ях виражено народне розуміння християнських чеснот: “*Не зрадь нікого, Бог ти не скарає*” (Фр., т. 23); “*Праведного (справедливого) чоловіка й Бог оправда*”; “*Щирому й Бог помагає*” (Ном., № 6693, 4436); “*Хто любить спокій, той служить Богу*” (Пл., т. 1, с. 320); застерігають: “*Сирітським добром не доробишся*” (Пл., т. 1, с. 303). Побутує народний афоризм, що за змістом відповідає одразу двом заповідям Декалогу: “*Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога*” (Пл., т. 1, с. 348), а також “*Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько*” (Пл., т. 2, с. 289).

³⁹⁶ Сверстюк Є. Виступ на громадському святкуванні в Києві тисячоліття хрещення Руси-України. *Сучасність*. 1988. Ч. 78. С. 241.

³⁹⁷ Маринович М. Україна на полях Святого Письма: Вірші, проза, есе, публіцистика, листи. С. 102.

Добро і довголіття, згідно з п'ятою заповіддю, залежить від самих людей, від дотримання ними цієї заповіді. Дуже важливо, щоб у дітей виховати хороші риси, зокрема повагу до батьків, адже *“Хто свою матір забуває, того Бог карає”* (Пл., т. 1, с. 196). У народній педагогічній практиці широко використовувалося попередження негативних вчинків через поняття “гріх”. Діти шанували, поважали й боялися своїх родичів, бо боялися гріха. *“Як я би сі вирік тата-мами, то мене би сі Бог вирік”*, – каже народна приповідка, яку І. Франко коментує так: “Виректися, занедбати батька-матір – найтяжчий гріх, за який Бог неминуче покарає” (Фр., т. 16, с. 186).

Прикметним є те, що у цілій низці приказок відображено народне трактування Божої заповіді “Не вкради”. Про завзятого злодія з осудом кажуть: *“Він би й в Бога украв”* (Пл., т. 1, с. 336). Згідно з традиційним світорозумінням українців, людина повинна користатися з плодів лише своєї праці: *“Не зарікайся робити, тільки красти”* (Фр., т. 23, с. 156)³⁹⁸. Приповідку *“Лихий добиток не йде в пожиток”* І.Франко тлумачить так: “Злими способами набуте добро не приносить своєму власникови задоволення”, порівнює з латино-польським *“Male partai dq do czarta”* (Фр., т. 23, с. 6). Можемо також порівняти ці народні вислови з подібними до них біблійними пересторогами “Скарби, неправдою набуті, не дають користи” (Прип. 10:2) і “Не звірайсь на багатства, несправедливо набуті: не допоможуть тобі в день нещастя” (Сир. 5:8). Одна із паремій попереджує про те, що кривду комусь легко зробити, та важко треба відпокутувати: *“Не штука чуже їсти, але перед Богом відповісти”* (Пл., т. 1, с. 350). Народне ж переконання в тому, *“Що добре, то й Бог благословит”* (Фр., т. 10) співзвучне з твердженням зі Святого Письма про “благословення Його над головою праведника” (Прип. 10:6).

Слід зауважити, що у центрі християнського світогляду стоїть людина, вона становить “джерело й мету спільноти”³⁹⁹. Тому й власність людини, створену

³⁹⁸ Приповідки спонукають не чинити злочину супроти чужої власності – не переступати через заповіді “Не кради”, “Не пожадай того, що є власністю ближнього твого” (Вих. 20:15, 17): *“На чужий труд ласий не будь”*; *“Чужа кривда не зіріє”* (Пл., т. 1, с. 348); *“Кривда людська (чужа праця) боком вилазить”*; *“Людськов кривдов не доробиш”*; *“Гірше красти, як розбивати”*; *“Що крадене, то зразу солодке, а потім гірке”*; *“Крадене розсизне сі, ще й твоє власне забере”*; *“Краденим певне сі не доробиш”*; *“Лихий набуток не спірний”*; *“Злий набуток не йде на пожиток”* (Фр., т. 24, с. 249, 301, 305, 308, 423); *“Чужий кожух не гріє”*; *“Чужа кривда не вийде на добре”* (Фр., т. 23, с. 278; т. 28, с. 327).

³⁹⁹ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. С.194.

чесною працею, як бачимо, оберігає сам Бог і визнає її недоторканою. Разом з тим, у розумінні народу, той, хто кривдить громаду, той кривдить не одного, а цілий гурт людей, а тому *“За громадське Бог дубельт (подвійно) карає”*; *“Громадської кривди Бог не подарує”* (Фр., т. 16, с. 467).

Християнство добачає етичний бік не лише у вчинку, але й у слові. На це вказують й народні афоризми: *“Здорова думка – то розмова з Богом”* (Пл., т. 2, с. 49); *“Коли зле гадаєш, чому ж Бога благаєш”* (Ном., № 87). Приказки виражають переконання людей у тому, що Бог не слухає брехні, вона до Нього не доходить: *“Собачі голоси не йдуть попід небеса”* (Пл., т. 1, с. 315) і навпаки – *“За Богом молитва, за царем служба не пропаде”*, за все є винагорода (Фр., т. 10, с. 77). Подібно аналізує емоційні стани й В. Сліпецька⁴⁰⁰.

Коли хтось клене, то з нього насміхаються: *“Або Бог дитина слухати дурного Мартина”* (Пл., т. 1, с. 20), бо *“Хто кине, той сі дідькови молит”* (Фр., т. 23, с. 272). За народними переконаннями, слід уникати також абсолютних обіцянок, присяги: *“Як ложно побожиси, то головою положиши”*, – попереджують, що за неправдиву присягу Бог покарає смертю (Пл., т. 1, с. 256). Той, хто не хоче забожитися, каже: *“Забожив бим сі, як бим сі гріха не бояв”* (Фр., т. 23, с. 141), адже відомо, що *“Бог правду видить, але не скаже”* (Пл., т. 1, с. 256), *“Бог на небі всьо видит”* (Фр., т. 28, с. 388). У цих двох приповідках відображені уявлення про Бога як про верховну всезнаючу і всевидящу особу⁴⁰¹. Проте українці присягу використовували за різних життєвих обставин. Так, наприклад, приказка нагадує про те, що перед судовим зізнанням свідок мусить присягнути в тому, що скаже правду: *“Хто хоче свідком бути, мусить хрест лизнути”* (Пл., т. 1, с. 293). А чоловік, який присягав не пити більше, каже: *“Я шлюбав, та й не рушаю”*, тобто й до рук не беру (Пл., т. 1, с. 349)⁴⁰².

⁴⁰⁰ Сліпецька В. Способи відображення емоцій. С. 84.

⁴⁰¹ Подібне застереження проти присяги і брехні знаходимо у біблійній книзі: „Уст не призвичаюй твоїх до клятви, не звикай бо клястись ім'ям Святого. Бо як слуга, допитуваний стало, пругів при тому не уникає, так і той, хто кленеться ім'ям Господа постійно, чистим від гріха не залишиться. Хто на клятви щедрий, сповниться беззаконням, і ніколи бич його дому не покине. Неширо поклянеться – не буде виправданий, а й хата його сповниться злиднів” (Сир. 23: 9–11).

⁴⁰² Звичайні формули забожнення *“Бігме! Бігме ж то ну! Бігме Боже!”* – це скорочені формули присяги *“Біг мене покарай!”* або *“Біг мені свідок!”* Маємо також перекручені формули, вживані тоді, коли хтось збрехав і хоче забожитися жартома: *“Біг – не – боже!”* та *“Пігне ж то ну!”* (Фр., т. 10, с. 36; т. 24, с. 537). Для запевнення в правдивості слів просять *“Ану забігмай сі!”* або *“Ану забожися сі, та ще й заскари сі!”* Уважають, що заскаритися, тобто заклятися словами *“Скари жто мі Боже!”* страшніше, ніж забожитися, тобто сказати

Варто зазначити, що уявлення про Бога як справедливого суддю, який нагороджує за праведне життя, а карає за грішне, є однією з найголовніших правд християнського віровчення. Цей морально-етичний постулат глибоко закорінений в релігійній традиції українців. Він відображений, зокрема, у народній паремії *“Найліпший гандель з Богом”*, до якої І. Франко додав такий короткий, але вичерпний коментар: *“Бог, по церковному віруванню, платить за всяке добре діло і нічого не забуває”* (Фр., т. 16, с. 313).

Бідний чоловік, який не має чим віддячити за одержане добродійство, говорить: *“Виплатит вам Пан Біг ласков свойов”* (Фр., т. 10, с. 181). Народна мудрість повчає: *“Як будеш угоден Богу, то не будеш і голоден”* (Ном., № 12129). Божа справедливість щодо людей полягає у тому, що *“Як люди Богу, так Бог людям”*; *“Як ми Богові, так Бог нам”* (Пл., т. 1, с. 24, 192). Так говорять переважно під час якоїсь загальної біди, мовляв, за наші гріхи спадає на нас ось яка кара. Подібний вислів побутує у поляків: *“Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie”* (Фр., т. 16, с. 437).

“Коли щастя нас покинуло, то знак, що Бог проти нас”, – так розуміє В. Плав'юк приказку *“На кого Бог, на того й люди”* (Пл., т. 1, с. 23). Народ стверджує, що *“Хто против Бога, то и Бог против нему”* (Ном., № 92). Проти Нього всі ті, які перейняті богозневагою, жорстокістю, гнівом, неправдивістю та ін. Таким особам *“Перед Богом гріх, а перед людьми сміх”* (Пл., т. 1, с. 23). Народний життєвий досвід свідчить, що *“Злий чоловік ні Бога ся не боїть, ні людей ся не соромить”* і *“Хто ламає слово, той віру ламає, той душу ламає, той Бога ламає”* (Ном., № 2858, 7423), *“Не дбає ні на людий, ні на Бога”* (Фр., т. 16, с. 529). *“Діяти безсовісно, безсоромно чи жорстоко”* у живому народному мовленні прийнято означати стійким висловом *“не боятися гріха або не побоятися Бога”* (ФС, с. 47).

“Бігме Боже!” (Фр., т. 10, с. 36, т. 23, с. 141). Якщо людина не може підтвердити присягою, що її слова є правдою, то каже *“Я сі на то не забожу”* (Фр., т. 23, с. 141), а якщо готова присягнути, то – *“Можу на те побожити”* (Пл., т. 1, с. 256); *“Я то побожу”*; *“Можу тото побожити”* (Фр., т. 24, с. 555) або *“Забігмаю сі сто раз не раз”* (Фр., т. 10, с. 36). Того, хто часто присягає Богу, зловживаючи цим, характеризують так: *“В него „присягай-бо”, як у жида „ай вай”* (Фр., т. 24, с. 597). І. Франко записав вислів цигана, якого зловили на крадіжці: *“Клину ся милим богом, що я не винен”* (Фр., т. 23, с. 272). Звинувачуваному в крадіжці, коли він починає клястися, іронічно відповідають: *“Бодай, бодай! Що-с узьив, то віддай!”*, тобто не клянися, а віддай (Фр., т. 16, с. 99).

Народна мудрість стисло і влучно характеризує такий стан, коли люди забувають про Бога і, за словами І. Франка, “живуть у п’янстві та сварах та бійках”: *“Жиють люде, як би Бога дома не було”* (Фр., т. 24, с. 364). Виразом розпачу, коли хтось бачить довкола себе різні лиходійства, є вигук *“І як ти сі має добре діяти на світі!”* “Хиба ж може Бог давати добро таким людям?” – запитує упорядник паремій у коментарі до цього вокативного вислову (Фр., т. 23, с. 2).

Як бачимо, паремії цієї тематичної групи відображають розуміння Бога як законодавця моралі, який спостерігає, наглядає за поведінкою людей, контролює їх учинки. Так, коли діється щось погане та грішне, то кажуть: *“Глянь, Боже, та й відвернися!”* (Фр., т. 16, с. 345) або *“Господи, злізь та подивися, та й не протився”* (Пл., т. 1, с. 79). Тут доречно провести паралель з біблійним твердженням про те, що “нікому не велів Він бути нечестивим, нікому не давав Він дозволу грішити” (Сир. 15: 20).

У приказках закарбовано переконання народу в тому, що прощення гріхів можна отримати лише від Бога: *“Чоловік може грішити, а тільки Бог може простити”*. Буває, людина не має сили опертися спокусі і каже: *“Хай Бог простить, коли кортить”* (Пл., т. 1, с. 83). “Чоловік живе в гріхах, а так жити, щоб не наразитися ні доброму, ні злому й зовсім не можна”, – розмірковує І. Франко про слабкість людської натури, коментуючи приповідку *“Чи годен так хто жити, аби Бога не гнівити і чорта не дразнити?”* (Фр., т. 23, с. 123).

В українському селі на запитання “Як ся маєте?” прийнято було відповідати словами: *“Гаразд, коби Бога не прогнівити”* або *“Нема що Бога гнівити”*. “Добре поведженє, – зазначає І. Франко, – се особлива ласка для чоловіка. Досить чоловікови прогнівити Бога свідомо або несвідомо, а його гараздові може бути кінець” (Фр., т. 16, с. 316, 348).

За постулатами християнської науки, Бог дав людині свободу вибору добра чи зла. “Це Він, від первоначала створив чоловіка – і лишив його в руці свого власного рішення, – читаємо в Писанні. – Якщо тільки побажаєш – заповіді збережеш, і дотримати вірність – у твоїй добрій волі” (Сир. 15: 14–15). Цим християнство підняло людину на якісно вищий рівень – до царства духу, яке людина спроможна вільно обрати і вистраждати в собі.

Відповідно до християнського віровчення, у душі людини є голос Божий, який називаємо совістю чи сумлінням. Цей внутрішній голос нагадує людині про те, що вона належить не тільки цьому емпіричному світу, а й вічності, що за свої добрі і злі вчинки вона мусить одержати посмертну заплату. У народному мовленні *“Без сумління чоловік”* – значить байдужий на чуже горе й кривду, а *“Взяти когось на своє сумління”* – це скривдити чи убити і відповісти перед Богом (Пл., т. 1, с. 323). Про немилосердного говорять: *“Затвердло му сумління”* (Фр., т. 23, с. 159). Заслуговують на повагу лише чесні люди, бо *“Яка совість, така й честь”* (Пл., т. 2, с. 255).

В народі також кажуть: *“Обрахуйся зо своїм сумлінням”* (Пл., т. 1, с. 326) або *“Хто згрішив, нехай кається”* (Пл., т. 1, с. 155), адже *“Водою що хочеш, лиш сумління не сполочиш”* і *“Нема нічого тяжчого, як тяжке сумління”* (Пл., т. 1, с. 326). Воно мучить людину за заподіяні нею провини: *“Совість гризе без зубів”* чи *“Совість хоч без зубів, а гризе”* (Пл., т. 2, с. 255), тому й *“Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає”* (Пл., т. 1, с. 326). Подібну думку дещо іншими словами виражено у тексті Святого Письма: *“Щасливий, кого не винуватить власне сумління”* (Сир. 14:2).

Примітним є те, що досвід морального обов’язку, голос нашого сумління неможливо відділити від усвідомлення якогось абсолюту⁴⁰³. *“За лихі діла кара прийти мусить”*, – коментує В. Плав’юк прислів’я *“Хто пливає у гріхах, той утопить у смутку”* (Пл., т. 1, с. 83). Таким чином, сумління людини і її відчуття провини, своєї гріховності пов’язано у свідомості народу з поняттям Бога, який є найвищим моральним законодавцем, найвищим суддею за переступлення Його заповідей⁴⁰⁴.

Такі погляди у релігійному світорозумінні українців утвердилися, без сумніву, під впливом християнської моральної концепції, відповідно до якої *“...щоденно на злого Бог гнівається, коли хто не навернеться, буде гострити меч свого...”* (Пс. 7:12). *“В почуттю своєї гріховности, – пише І. Франко в*

⁴⁰³ Гільдебранд Д. Етика. Львів, 2002. С. 437.

⁴⁰⁴ Народна мудрість нагадує про неминуче покарання винного: *“Хто чуже бере, того Бог поб’є”*; *“Гордим Бог позбиває рог”*; *“Бог довго жде, та й кріпко карає”* (Ном., № 9687, 2457, 47); *“Гордим Бог роги поцибає”*; *“Гордому Бог сі противит”*; *“Пан Біг гріхи відпустит, але не подарує”*; *“Бог до часу чекає, але свого не дарує”* (Фр., т. 16, с. 415, 460; т. 28, с. 387); *“Хто проти волі Божої виступає, того сам Бог карає”* (Пл., т. 2, с. 50); *“Бог відкладає, але не забуває”*; *“Хоч Бог боргує, але не дарує”* (Пл., т. 1, с. 20, 24).

примітці до приказки *“Терпить Бог нашим гріхам, доки терпить”*, – чоловік (певно, під впливом церковної моралізації) все живе в побоюванні божої кари, яка буцім то належить ся йому, а не приходить лише тому, що Бог до якогось часу терпить, ждучи його поправи” (Фр., т. 16, с. 460).

Народ стверджує, що всюдиприсутній *“Бог все бачить, та не скаже, а вже разом покарає на тім світі”*; *“Виноватого Бог найде”* (Ном., № 52, 143). Можемо зіставити ці судження з рядками зі Святого Письма: *“...їхні путі перед Ним завжди – від Його очей скритись не можуть. Не сховались від Нього їхні кривди, і всі гріхи їхні – перед Господом”* (Сир. 17:15, 20). Уявлення про всевидячого, всезнаючого Бога посідають важливе місце й у релігійно-світоглядній традиції наших сучасників. Світогляд християнина, відображений у народних пареміях, – це уявлення про світ, у якому панує встановлений Богом моральний лад. Кожен одержує по своїх заслугах, кожен злий вчинок буде покараний. Ідея нагороди і кари пов’язана з усвідомленням тимчасовості земного життя й очікуванням життя вічного.

Хоча християни вірять у Бога, який вимагає від них дотримання заповідей (Він сказав людям: *“Бережіться всякої несправедливості!”* – і дав кожному з них заповіді щодо ближнього” (Сир. 17: 14)), проте людина створена Ним як вільна істота, яка може на підставі власного рішення виявляти послух Його волі або непокору. Народ знає, що *“Бог душі не губить, сама ся судить”* (Пл., т. 1, с. 21); *“Чоловік крутить, а Бог розкручує”* (Пл., т. 2, с. 50).

У народній свідомості Божа справедливість є абсолютною: *“Бог і цар – це вершки справедливості”*, – пише В. Плав’юк в коментарі до вислову-нарікання бідного хлібороба, що його всі кривдили, – *“Бог високо, а цар далеко, та й тому бідний бідує”* (Пл., т. 1, с. 20). Але Божий суд *“потім розсудить всіх”*: *“Бог не так судить, як люди”* (Пл., т. 2, с. 47).

Цікаво, що у низці приказок можемо натрапити на судження про те, ким Бог не є: Він не є обмеженим і залежним у своєму вирокі, на відміну від людей. *“Бог не все вибачає людям, а пам’ятає до Божого суду”*, – додає В. Плав’юк свій коментар до приказки *“Не все Бог дарує, про що люд міркує”* (Пл., т. 2, с. 49). Батько, син якого виграв процес тільки завдяки здібності адвоката, картав свого сина так: *“Перед Богом адвоката не наймеш”*, тобто “по

смерті перед Богом адвокат не зможе оборонити” (Пл., т. 1, с. 2). Стійкими були переконання у тому, що *“За гроші хйба неба не купиши”*, що слід розуміти: “Пан Біг судить по справедливості і не дасть підкупити себе” (Фр., т. 16, с. 472).

Народ вважає, що справедливість Божа полягає у рівності людей перед ним: *“Станемо на єдній виплаті, ци бідні, ци багаті”* – значить “станемо однаково на Божім суді, де всякому буде віддано по справедливості”, *“Вирівнає ще Пан Біг гори з долинами”* (Фр., т. 10, с. 181, 186). “На страснім суді буде справедливість, бо Бог не дивиться на лице і стан”, – однозгідний з І. Франком В. Плав’юк у поясненні фразеологізму *“Всі будуть на одній виплаті: і бідні, і багаті”* (Пл., т. 1, с. 58).

Досліджуючи прислівні поняття про смерть і потойбічне життя, П. Іващенко зауважив, що для язичників той світ – це далека невідома дорога, у кінці якої відпочинок. Але після проникнення християнського вчення у свідомість народу цей інший світ став “місцем відплати і помсти”, місцем для нагород і покарань, помилування і кари від божества, яке і раніше все бачило і знало, та кінцевий свій вирок приурочувало до часу перебування людей в іншому світі, на тім світі. Коментуючи низку приказок (*“Бог з ним! На тім світі оддасть пирожками”*; *“Оддасть на тім світі уголям”*; *“Бог з тобою! Розчитаємось на тім світі”* (Ном., № 4131, 10637, 10644)), дослідник зазначає, що в них божеству приписується якесь злостиве таємне бажання якнайсуворіше покарати, коли його змушують усе знати і бачити, але утримують від застережень, озброюючи його терпеливим мовчанням з тією метою, щоб вже разом *“сплатити тут усілякі рахунки то вуглем, то пирогами”*⁴⁰⁵.

Дозволимо собі припустити, що таке тлумачення П. Іващенко народного розуміння Божої справедливості не є цілком відповідним, оскільки в аналізованих ученим стійких висловах йдеться, скоріше за все, не про помсту Бога на тім світі, а про дарування боргу людиною, якій заборгував хтось інший. “Неоплатний довжник, коли віритель допоминався в нього сплати боргу”, оправдовувався так: *“Всі ми в Пана Бога довжники і він нам терпит”*. Разом з

⁴⁰⁵ Иващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах. С. 90.

тим навмисне затягання боргів народ вважає тяжким гріхом: *“Хто ся довгів не боїт, тот ся Бога не боїт”* (Фр., т. 23, с. 20, 21)⁴⁰⁶.

У релігійному світогляді українців, сформованому значною мірою під впливом праць святих отців церкви, утвердилися поняття царства небесного і приготованого вічного вогню, що чекають на людей по їх смерті. Так, до прикладу, серед паремій побутував вислів, що служив відповіддю моралізаторові, який дорікає гріхами і грозить пекельним огнем, а саме: *“Кому там горіти, то ще лиш Бог знає”* (Фр., т. 16, с. 419).

За християнською етикою, покарання, застосоване людям Божою справедливістю, конечно і необхідне як засіб впливу на свободну волю людини, яка гріхом свідомо й добровільно відступає від Бога й вибирає злодіяння – грішить. *“Без кари нема й поправи”* (Фр., т. 23, с. 243), – казали колись люди. Життєвий досвід народу показує, що *“Бог радо прощає молодим, та карає старих”*, тобто молодих ще можна навчити, а старих – ні (Пл., т. 2, с. 48). Отці церкви також вважають, що Бог, караючи відступника, впливає на нього, а своєю довготерпеливістю й милосердям приводить грішника до навернення, тому що Бог хоче, *“щоб усі люди спаслися і прийшли до розуміння правди”* (1 Тм. 2:4).

Бувало, що у сварці просили всякого лиха на противника такими словами: *“Вислухає ще Господь мою молитву”*; *“Випрошу я в Бога на тебе тьижке безголов’ї”*; *“Аби сі на тебе вже раз люде Божої кари допросили!”* (Фр., т. 10, с. 183, 188; т. 23, с. 343); *“Скарай, Боже, хто з нас винен, хто не робить, як повинен”* (Пл., т. 1, с. 40). Побожні бажання іноді могли переходити в прокляття, як-от: *“Щоб тебе Біг покарав!”* (Ном., № 3697); *“Кара Божя на те!”*; *“Бодай ті кара Божя з цілого світа обгорнула!”*; *“А син би тебе Божий*

⁴⁰⁶ Скривджений нагадує своєму кривдникові: *“То все тобі карбується”*, тобто лихо, що ти робиш, пам’ятається і ти за нього відпокутуєш, або *“Сльози мої марне не підуть”*, – значить за мою кривду Бог тебе тяжко покарає (Пл., т. 1, с. 155, 311). І. Франко зафіксував ще такі вислови віри в Божу справедливість: *“Буде колись виплата межже нами!”*; *“Пан Біг сі моєї кривди впімне”* (Фр., т. 10, с. 181; т. 24, с. 308); *“Допустит Бог на тебе цудо та покаянїє”*; *“Дочекаєш ти сі ще тьижкої кари”*; *“Нема на вас кари Божєї та покаянїи”* (Фр., т. 23, с. 32, 243, 252). Несправедливо покривджений знаходить заспокоєння у тому, що, мовляв, *“Бачить Бог мою кривду”* (Ном., № 4047), тобто Він не залишить її невідплатеною. Про тих людей, які завдають шкоди іншим, у приповідках говориться: *“Скоро їх Бог скарає на гладкій дорозі”*; *“Нехай тобі Бог звидить і заплатить”*; *“Нехай Госпідь скарає того, хто довів до того”*; *“Чия кривда, нехай того Бог скарає”*; *“Нехай Бог скарає того, хто насідаєш на кого”* (Ном., № 4107, 4129, 4109, 2293, 1084). Очевидним є те, що саме такі нагадування кривдникові про Божу відплату за скоєне служили у народі спонукою до праведного життя і засобом утримання людини від гріха.

тийжко покарав за мою кривду!"; "Кара Божя би на вас упала!" (Фр., т. 23, с. 243; т. 24, с. 308).

Серед таких висловів зустрічаємо й жартівливі прокляття і закляття, наприклад, такі: *"Бодай тя Пан Біг скарав, але я ти не зичу"; "Аби його Бог скарав, коли я то зробив!"* (Фр., т. 23, с. 244). У збірці приповідок, зібраних І. Франком, зафіксовано понад п'ятдесят подібних виразів-побажань кари Божої, як-от: *"Суд Божий би на тебе впав!"*; *"А випер би сі тебе Пан Біг на Страшнім суді!"*; *"Бодай тя Бог не простив (скарав)!"*; *"А допуст Божий би на тебе впав"* та ін.

Такі звороти мови більшість дослідників відносять до одного із жанрових різновидів магічної поезії, проте їх не можна вважати частиною обрядового життя. Українська традиція не знає ритуалу прокляття. Прокляття й до сьогодні, як і наприкінці ХІХ ст., швидше за все, є виявом вербальної поведінки людини, своєрідною формою емоційної розрядки⁴⁰⁷. Лінгвісти, які досліджують цей матеріал, вважають, що "первісно прокляття були засобами вербальної магії і використовувались з метою завдати реальної шкоди адресатові (про що свідчить їх внутрішня форма). З часом, під впливом християнських світоглядних настанов, магічна функція таких фразеологізмів поступилася емоційно-виражальній, і в мовленні сучасників вони є саме афективами, а не прокляттями, замовляннями тощо⁴⁰⁸.

Аналізовані паремії – побажання кривдникові суду Божого та кари за заподіяну шкоду – відображають не лише давню віру наших предків у магічну силу слова, а й віру у справедливість Бога, який за добро і страждання винагороджує, як мовиться у приказці, *"За потерпіння дасть Бог спасіння"* (Ном., № 2428) або *"Хто терпен, той спасен"* (Пл., т. 1, с. 329). Аналогії до таких народних стійких висловів містять і біблійні тексти: *"А хто витерпить аж до кінця, той буде спасений!"* (Мт. 24:13).

Цікавою у цьому контексті є приповідка, яка акцентує на тому, що у житті кожної людини *"Лопата заплата, а Бог – нагорода"*. Цю приказку слід

⁴⁰⁷ Лабашук О. В. Українська примовка: Особливості побутування та функціонування: дисертація на здобуття вч. ступ. канд. філол. наук. Львів, 2001. С. 54.

⁴⁰⁸ Кузь Г. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: автореферат дисертації...канд. філол. наук. Ів.-Франківськ, 2000. С. 14.

розуміти, за словами В. Плав'юка, так: “матеріальна заплата за життя – це гріб, а нагороду або кару дасть Бог” (Пл., т. 1, с. 131). Народна мудрість знову ж таки узгоджується з біблійною: “А праведні повіки будуть жити, і в Господі їхня нагорода...” (Мудр. 5:15).

Наважимося стверджувати, що ця міцно закорінена у свідомості народу істина – за злі вчинки Бог карає, від Нього не приховати жодної кривди – впродовж століть рятувала українців від розпуки, додавала їм витривалості у життєвих випробуваннях, допомагала зберігати рівновагу духу⁴⁰⁹. На сторінках одного з часописів початку ХХ ст. натрапляємо на такі слова: “Хто з нас Русинів, спитаюсь, не бачив моря сліз, витиснених народними кривдами? Та прав природи не нищиться безкарно. Натура вже сама страшно мститься на нелюдських кривдниках. Но над природою є ще володар, є справедливий Суддя, котрий відомстить ще справедливійше всю неправду!”⁴¹⁰.

Коли людина не може дошукатися причини тяжкого нещастя, що впало на неї, то каже: “*За якийсь тьижкий гріх мене Пан Біг покарав*”; “*То якийсь допуст Божий на мене!*”; “*З Божого допусту таке на мене впало*” (Фр., т. 16, с. 459; т. 23, с. 31; т. 10, с. 100), а в часи граду, сухоліття – “*Бог на нас дивиться*” (Ном., № 13647). Аналізуючи уявлення про надприродне в українській культурі XVI–XVIII століть, Р. Голик зауважує, що появу сарани, ураганного вітру, “трясіння землі” та інших стихійних лих у народі завжди пояснювали одним – Божим гнівом⁴¹¹. М. Грушевський стверджував, що саме християнські ідеї моральної відплати і спокути мали найбільший вплив на українську суспільність⁴¹². Ці поняття у народних уявленнях завжди тісно пов’язані з усвідомленням гріха: “*Як є гріхи, то мусит бути й покута*”; “*Які*

⁴⁰⁹ Народ не мав жодного сумніву у невідворотності Божого правосуддя, у тому, що “*Бог довго жде, та й кріпко карає*” (Ном., № 47); “*То всьо прийде до виплати*”; “*За вицьвари Пан Біг каре*” (Фр., т. 10, с. 181, 196); “*Кожен гріх закінчиться карою*”; “*Бог не трубить, коли грішника губить*” (Пл., т. 2, с. 48, 141); “*Карає Бог кости за гріхи молодости*”; “*Бог знає, чим карати має*”; “*Бог не прийде буком бити, а трутить*”; “*Бог карає чоловіка нуждою, аби дати духові науку*”; “*Бог буком не карає, Кого Бог хоче вкарати, тому розум відбирає*” (Пл., т. 1, с. 21, 22, 47, 154); “*Бог не карає прутом*” (Фр., т. 23, с. 244). А той, кого “постигла якась несподівана напасть”, зажурено зітхає: “*Чи не кара Божя на мене?*” (Фр., т. 23, с. 244).

⁴¹⁰ Михайло Д. Фільозофія і християнство о народности: відчит. Нива. 1908. Р. 5. Ч. 2. С. 52.

⁴¹¹ Голик Р. Уявлення про надприродне в українській культурі X–XVIII ст.: автореферат дисертації... канд. іст. наук. Львів, 2005. С. 8–9.

⁴¹² Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: авт. дис... к.філос. н. Київ, 1999. С. 13.

гріхи, така покута"; *"Як не прийме Бог гріхи за жарт, то буде шелесту багато"* (Фр., т. 16, с. 461).

У низці влучних висловів фігурує поняття Божого (Страшного) суду: *"На страшнім суді сам Бог нас розсудить"*, – говорить покривджений своєму противникові, який *"виграв неправно справу"* (Пл., т. 1, с. 325). *"Ми ще на кривді, а він уже на правді"*, – кажуть про померлого, мовляв, ми ще живемо у світі, у якому діється кривда, а він уже перед Божим судом (Пл., т. 1, с. 171).

За твердженням І. Огієнка, церква внесла зовсім нові поняття, *"і то в християнському розумінні"*, в основу державного життя, в суд. На думку дослідника, *"розуміння "суду", як Правди Божої, глибоко держиться в українській народній культурі ще й тепер"*⁴¹³. Розглядаючи релігійні елементи *"Слова о полку Ігоревім"*, С.Ярмусь у своїй монографії *"Духовість українського народу"* зауважує, що поняття Божественного суду, а особливо таке поняття в людини Київської Русі XII ст. – це виразно християнське поняття"⁴¹⁴.

Важливо наголосити, що переконаність у тому, що *"Кождий на тім світі буде мав свою кару"* (Фр., т. 23, с. 243), стримує несправедливо ображеного чи покривдженого від особистої помсти. Вислови *"Бог тобі суддя"* (уживається на знак невтручання в щось, поблажливого ставлення до кого-небудь); *"Бог /Господь би тебе/його, її скарав"*; *"Хай /нехай тебе /його, її Бог /Господь поб'є /покарає"* (ФС, с. 36, 40) виражають не тільки обурення, незадоволення, побажання комусь невдачі, лиха, чогось недоброго, але й розуміння того, що, за християнським віровченням, лише сам Бог має право зрівноважувати на терезах добро і зло, а людський вирок не може бути кінцевим. *"Не мститься самі, улюблені, – навчає апостол, – але дайте місце гніву Божому, бо написано: "Мені помста належить. Я відплачу, говорить Господь"* (Рм. 12:19). Можливо, пам'ятаючи саме про це, покривджений каже: *"Бог би ті тьиженько покарав за мою кривду"*; *"Боже милосердний, ти видиш мою кривду"* (Фр., т. 10, с. 67, 72).

Такі звернення людини до Бога, коли вона гостро відчуває несправедливе ставлення до неї з боку інших, допомагає їй легше переживати стресові ситуації, подолати їх. І загалом, звернення у важкі моменти життя до релігії

⁴¹³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування... С. 408.

⁴¹⁴ Ярмусь С. Духовість українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 76.

можна розглядати як пошук реального розв'язку, що його дає Бог⁴¹⁵. “*Ще Бог над нами!*”, – мовлять люди, тобто “ще ми не пропащі, ще є кому впінутися за нашу кривду, ще зло вийде на верх” (Фр., т. 10, с. 88).

Г. Ващенко уважає, що здоровою основою християнського оптимізму є, власне, євангельське вчення про Боже Провидіння, про праведний суд Божий і хресні страждання Христа. “Справжній християнин ні в яких обставинах не губить надії й бадьорости, – пише вчений. – Він терпляче зносить невдачі й нещастя, бо знає, коли він буде ходити по стопах Господніх, Бог не оставить його. Він зносить мужньо навіть несправедливі страждання, бо знає, що Господь воздасть йому, коли не в цьому житті, то в майбутньому. В душі справжнього християнина завжди царює спокій душевний і радість... Він радіє, відчуючи, що Бог близький йому”⁴¹⁶. Віра у Божу справедливість дає велику свободу духу. Той, хто вірить у справедливу відплату всевидючого Бога, той вільний від людських судів, від особистої помсти. Народна мудрість, перейнята гуманним духом релігійного вчення, вимагає того, щоб бути поблажливим до чужих гріхів: “*Закрий чужий гріх, Бог два простит*” (Фр., т. 28, с. 441).

Серед сталих народних висловів маємо одне цікаве побажання негативного змісту: “*Щоб вас Господь побив праведним громом!*” Особливість його в тому, що у погляді на Бога як на управителя небесними явищами і силами природи, помітно проявляються язичницькі поняття: грім ототожнюється з гнівом Божим. Таке уявлення про божество-управителя, на переконання П. Іващенка, є той, підновлений християнством, язичницький погляд, за яким Бог керував усіма явищами природи як частинами власного єства⁴¹⁷. Релігійному світогляду українців відповідає розуміння сили Божої як такої, яка іманентна світові і благодатно виявляє себе на кожному місці в природі і взагалі в докiллі. Тому в Україні в церковній традиції є багато своєрідних звичаїв і відправ для освячення різних моментів із повсякденного життя, побуту. Цього від Церкви вимагав народний світогляд⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Психологія. З викладом основ психології релігії. Львів, 1998. С. 151–153.

⁴¹⁶ Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава, 1994. Т. 1. С. 78.

⁴¹⁷ Іващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах. С. 77.

⁴¹⁸ Колодний А. Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів, 2005. С. 83.

Як бачимо, приказковий матеріал яскраво відображає народне розуміння Божої справедливості, засвоєння українцями однієї з правд християнського віровчення про Бога як справедливого Суддю, який за добро винагороджує, а за зло карає. У свідомості народу Бог є не тільки найвищим законодавцем моралі, але й найвищим застерігачем проти недотримання моральних норм, найвищим Суддею за їх порушення. Приповідки, що виражають застереження перед карою Божою, пов'язані з етичними принципами, уявленнями, які регламентують поведінку людини.

2. 6. 3. Поняття Страху Божого в народній свідомості.

Ще з княжого періоду в основі морального виховання лежав страх перед Богом. Володимир Мономах в “Повчанні дітям” пише: “Передусім для Бога й душі своєї страх Божий майте”⁴¹⁹. Але страх Божий, що про нього пишуть письменники княжих часів, – це не є страх рабський, навіть це не є той страх, що його відчують до Аллаха магометани. Це є, за словами Г. Ващенка, “благовіння перед Всемогутністю й Величністю Божою. Він поєднується з надією на милосердя Боже й вірою в Його Провидіння”⁴²⁰.

Мотивом моральної діяльності виступала повага й любов до Бога і ближніх, досягнення надприродної віковичної нагороди. І. Огієнко на підтвердження своїх думок про велику побожність та моральність українців наводить свідчення архидиякона Павла Алепського, який “добре й глибоко приглянувся до українського народу” ще в 1654-му році і закріпив у “козацькому благословенному народі” крім побожності й благочестя, “що приводять розум до здивування”, ще таку рису як богобоязність⁴²¹. Цю рису народного характеру українці зберегли впродовж віків. У поезії “Чигирине, Чигирине...” Кобзар висловлює сподівання на те, що його “слово тихо-сумне, Богобоязливе, згадається...”⁴²².

Отже, як формула внутрішньої заборони, стримуючого чинника в житті людини біблійний вислів “*страх Божий*” давно увійшов у нашу мову. В одному з псалмів є такі слова: “Заповідь Господа чиста, – вона очі просвітлює.

⁴¹⁹ Мировпольський С. Нариси по історії церковно-приходських шкіл. СПб., 1894. С. 51.

⁴²⁰ Ващенко Г. Виховний ідеал. С. 110.

⁴²¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування... С. 403

⁴²² Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. Київ, 1989. Т. 1. С. 172.

Страх Господа чистий, – він навіки стоїть. Присуди Господа – правда...” (Пс., 18: 9-10). Є. Сверстюк писав, що в англійській це слово перекладається як повага. “Це те велике почуття, яке ставило людину на своє місце, і чим більше було в ній смиренності, тим більше наповнювалася вся істота повагою і самоповагою”, – зауважував він⁴²³. Поняття страху Божого в релігійному світогляді українців має життєствердне наповнення. Так у філософії Г. Сковороди “страх Божий боїться Бога, віра у Христа вірує в нього-таки. Страх – боячись Бога, любить його, віра – віруючи, сподівається і любить...”⁴²⁴. За Г. Сковородою, страх – не жахання в очікуванні зовнішньої кари. Він невіддільний від індивідуально-особистісного переживання надії, прагнення до її зреалізування через спасіння⁴²⁵.

У народній свідомості пов’язаними між собою є поняття Бога, страху і кари: “*Де страх, там і Бог*” (Ном., № 3885). “*Без кари би й страху не було*”, тобто “кождий лихий чоловік міг би пакостити безкарно”, – додає І. Франко (Фр., т. 23, с. 243). “*Страх Бога видіти!*”, – вставляють у розповідь про щось страшне (Фр., т. 27, с. 180). Відомий етнопсихолог О. Кульчицький пише про “цей почуттєвий стан у створіння – абсолютної залежності”, що виражається передусім у почутті “*Mysterium tremendum*”, складовою частиною якого є “тремор”, острах, лячність, спричинені “відчуттям потужности нумінозного, маєстатом трансцендентної, позасвітової сили”⁴²⁶. Під час польових розслідувань нам доводилося спостерігати такий факт, що одні люди радо діляться своїми думками про місце і значення релігійної віри і присутність Бога в їхньому житті, а для інших – ця тема пов’язана з глибоко особистими, сокровенними переживаннями й почуттями і через це не може бути обговорювана. Один із наших респондентів, відповідаючи на питання “Ким є для Вас Бог? Які Його риси? Чи відчуваєте Його дію, вплив?”, написав на аркуші паперу лише одне слово: “страх”. Згодом у розмові чоловік пояснив, що коли він сидів і намагався

⁴²³ Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ, 2001. С. 111.

⁴²⁴ Сковорода Г. Книжечка, що називається *Silenus Alciviadis*, тобто Ікона Алківіадська (Ізраїльський змій). *Сковорода Г. Повне зібр. тв.* Київ, 1973. Т. 2. С. 372.

⁴²⁵ Поліщук Н. Християнські моральні підвалини ідеї “внутрішньої людини” в українській філософії. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1998. С. 41.

⁴²⁶ Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська й етнопсихологічна синтеза. Мюнхен, 1985. С. 138.

зосередити свої думки на особі Бога, то його огорнуло дивне почуття, він не на жарт злякався. Мовляв, як це я, маленький і нікчемний, смертний чоловічок, смію щось фантазувати про великого й всемогутнього Бога і писати, яким Він є, обговорювати, оцінювати Його?

Розмірковуючи про духовні потреби сучасної віруючої людини о. Т. Олійник у своїй книжці “Сила Хрищення” наголошує на тому, що не страх, ані не відвага, але острах і довірлива сміливість – побожне, релігійне відношення людини до Бога Отця і спонука набувати чесноти, дбати про праведність. Автор, зокрема, звертає увагу на чимало “крилатих слів” в українській мові, які “виражають здорову, розумну, побожну психіку”, й аналізує деякі з них: “*Він Бога не боїться й людей не встидається*”, – означає зовсім морально зіпсуту людину, злочинця. “*Бійся Бога!*”; “*Бійтесь Бога!*” – дуже сильний мовний вираз, що вживається як останнє застереження, прохання не робити того; не казати сяке-таке слово, бо воно велике зло, пересторога не робити так! Так не можна! Подібний вираз: “*Борони Боже!*” “*Не дай Боже*”; “*Нехай Пан-Біг боронить!*” Такі вискази наш побожний народ уживає для вираження небажаності, – це молитва, аби чогось прикрого не сталося. “*Ради Бога*” – дуже, дуже прошу, будь ласка...”⁴²⁷. Один із наших інформаторів виявив добре знання катехизму християнської віри. За його словами, боятися Бога – значить, що “потрібно боятися семи головних гріхів – гордості, ненаситності, нечистоти, ненависті, обжерливості і пиятики, гніву, лінивства... це значить попередження про виконання Заповідей Божих, дарів Святого Духа...Вираз “Бійся Бога” повинен завжди бути в душі, поведінці, думках...”⁴²⁸. Такі моральні застереження фігурують і в пісенному фольклорі українців, як-от: “*Ти, дівчино, дівчинонько, // Не боїш сі Бога, // Відправилась добрих людей // Від свого порога*”⁴²⁹. В іншому фрагменті парубок дорікає дівчині: “*Та ци ти сі, Одокійко, // Бога не бояла, // Та ци сь зілім, ци корінім // Мене зчарувала?*”⁴³⁰ Таким чином, стійкий вислів *не побоятися Бога* (або *не боятися гріха*) означає “діяти безсовісно, безсоромно чи жорстоко” (ФС, с. 47).

⁴²⁷ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. С. 286.

⁴²⁸ Архів ІН НАНУ. Спр. 566. Арк. 34.

⁴²⁹ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań, 1963. T. 31. Cz. 3. S. 43.

⁴³⁰ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań, 1963. T. 30. Cz. 2. S. 44.

“Злий чоловік ні Бога ся не боїть, ні людей ся не соромить”, – кажуть в народі (Ном., № 2858)⁴³¹.

Страх перед Богом виступає як доказ правдивості, слухності, доцільності чогось. Мовні конструкції, що супроводжують щоденне спілкування віруючої людини і які передають поклоніння найвищій Небесній Силі та застереження від кари Божої, розглядає у своїй статті О. Максим'юк. Авторка наводить уривки з творів буковинських письменників кінця XIX – початку XX ст., у яких пряме застереження, адресоване співрозмовникові, щоб він не накликав гніву Божого, виражено за допомогою цілої низки стійких висловів: “*Не гніви Бога милосердного!*”; “*Бійтеся Бога!*”; “*Боже борони!*”; “*Най Господь боронить!*”; “*Не дай Боже (Господи)!*”; “*Крий, милий Боже!*”; “*На милість Божу!*”⁴³². Такі традиційні мотиви можна простежити і в сюжетних моделях народних пісень: “...Війшов деді до хори, // Плеснув у долоні: // *Шо ти, сину мій, наробив, // Боже мні борони!*”⁴³³. Інколи подібні вокативні речення вживаються у мовленні для увиразнення, підсилення опису фізичного чи внутрішнього, емоційного стану людини: “*Прийшов з церкви (Ілько Ганущак), // До жінки говорить: // Щось ми от так, жінко, гірко, // Що най Бог боронит!*”⁴³⁴

Народна мудрість говорить про страх Божий як про чесноту, що близька до шанобливості і спонукає адорувати, визнати надприродність і схилитись перед недосяжним і найвищим Суддею, відповідно до заклику псалмоспівця: “Хай боїться Господа вся земля, хай дрижать перед Ним всі, що живуть на світі” (Пс. 32: 8): “*Як би люде всьо знали, то би ся Бога не бояли*” (Фр., т. 24, с. 367); “*Правду мовивши, одного Бога бійся*”; “*Хто людей не слуха, той Бога не боїться*”; “*Треба ж таки Бога побоятся*” (Ном., № 6732, 10750). Ці і подібні до них стійкі вислови є своєрідним застереженням від гріха. Адже, за словами св. Єфрема Сирійського, “хто боїться Бога, той не може грішити”. Інакше

⁴³¹ Того, хто скаржиться на свою біду, хоч йому ще не дуже зле поводитьсь, остерігають словами “*На Бога не дуже гримай*”; “*До Бога з ким не підеш*” (Ном., № 37, 39); “*Не гніви Бога*” (Фр., т. 16, с. 348), а такому, що робить іншому кривду, кажуть: “*Вважсьий, чоловіче, бо небо на тебе впаде*”; “*Годі Пана Бога дуриати*”; “*Будуть з тебе люди, як лише Бог не довідаєт сі*” (Фр., т. 28, с. 312, 477; т. 16, с. 374), “*Бог на тебе дивиться*”; “*Бога пошануйте!*”; “*Глянь на Бога!*”; “*Бога ради*” (Ном., № 13647, 2949, 2950, 4506); “*Впадайте на Бога!*” – змилюється, згадайте про Бога, пам’ятайте Його заповідь (Фр., т. 16, с. 269). “*Просит го під милий Біг*” – значить “Богом закликає, просит умильно” (Фр., т. 24, с. 392).

⁴³² Максим'юк О. Християнська мораль та релігійно-християнська етика буковинців у мовному аспекті (на матеріалі творів письменників Буковини). *Біблія і культура: Зб. наук. ст.* Чернівці, 2000. Вип. 2. С. 165–169.

⁴³³ Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30. Cz. 2. S. 12.

⁴³⁴ Там само. S. 10.

кажучи, “ми грішимо через відсутність у нас Божого страху”, як писав св. Василій Великий⁴³⁵. Він радив: “Коли втягуєшся до якогось гріха, уяви собі Страшний Суд і Суддю й цим страхом стримує душу від злих пожадань”⁴³⁶. Очевидно, народна свідомість добре закарбувала такі настанови. Як співається в коломийці: *“Давно би-м ті зчарувала, // З вітрами пустила, // Лиш тільки сі Бога бою, // Вірне-м ті любила”*⁴³⁷.

Окличний зворот *Бій ся Бога!* може виражати заклик до дії чи прохання про допомогу: *“Прибіг же він до лікаре, // Злегонька говорить: // Бій сі Бога, лікарчику, // Жінку з світа згонит!”*⁴³⁸ Коли хтось остерігає іншого цією фразою, жартома відповідають: *“Бійся Бога та й мене трошки”*. І. Франко наводить польський відповідник, що не має жартівливого відтінку: *“Bój się Boga, a po Bogu tylko tego, kto się Boga nie boi”* (Фр., т. 10, с. 65). Маємо також народний вислів *“Бійтеся Бога та не йдіть до церкви!”*, що свідчить про добре розвинуте в українців почуття гумору. Слово “боятися” вжито тут у прямому значенні фізичного страху, а не у значенні пошани, в якому звичайно вживається у фразі *“Бійся Бога”* (Фр., т. 10, с. 65). А таке жартівливе звертання селянина – *“Пане війте, Бога сі бійте!”* – могло бути викликаним цілком поважними обставинами – несправедливими діями війте (Фр., т. 16, с. 214).

Неподатливого чоловіка, переконаного у праведності свого діла, характеризують такі його слова: *“Я в тім як стою, так стою, та й сі хиба Бога бою”* (Фр., т. 10, с. 89). Це твердження співзвучне біблійному “Господь – мого життя твердиня: кого маю страхатися” (Пс. 27: 1) і повчанню св. Василя Великого: “Не треба нікого іншого боятися, ані нічим іншим керуватися, як тільки Божим страхом”⁴³⁹. Близькими до біблійного права є окремі закони і положення пам’яток українського права. Так принцип використання трансцендентних доказів активно застосовувався у Литовському Статуті. У тексті присяги, яку повинен був виголошувати підкоморій, йдеться про те, що суддя присягається завжди керуватися “єдиною святою справедливістю і не діяти в інтересах дружби чи ворожнечі або через подарунки, не зважаючи ні на

⁴³⁵ Катрій Ю. Перлини Східних Отців. С. 294, 297.

⁴³⁶ Архистратиг: Душпастирський вісник храму св. архистратига Михаїла. 2006. Ч. 9. С. 3.

⁴³⁷ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań, 1963. Т. 30. Cz. 2. S. 105.

⁴³⁸ Там само. S. 106.

⁴³⁹ Катрій Ю. Перлини Східних Отців. С. 293.

які погрози, не боючись нікого окрім Господь Бога, пам'ятаючи про його святу справедливість”⁴⁴⁰. Проте в щоденному житті людині, що має лиху вдачу, страх перед Богом не гарантує її порядності. “*І чорт Бога боїться, а зло творить*”, – кепкують із богобоязного, але водночас злочинного або нелюдяного чоловіка (Фр., т. 28, с. 321).

Сучасна література про засади духовного життя тлумачить відмінність між страхом перед людьми й острахом Божим. Страх – це недуга, тож шкідливий, тому людина не сміє боятися нікого. Острах – “тімор” – це чеснота й дар Святого Духа. Острах – шанобливість, поважання, почуття священності – викликає сміливість перед Богом і дитинне довір’я⁴⁴¹. Митрополит Андрей ставив це почуття поруч з іншими найбільшими християнськими чеснотами. “Дай мені мудрість терпеливості, мудрість покори, мудрість Божого страху, мудрість правдомовності і добрих діл”, – писав він⁴⁴².

Відомий великою силою духу о. В. Вороновський, звертаючись до нас, запевняє, що віруюча людина повинна боятися тільки Бога, точніше гріха, через який вона “може втратити право на небо, тобто спадкоємство дітей Божих”. Не треба боятися недуги, ні нестатків, ані самої смерті, а дивитися на все “очима віри, добачаючи у всьому цьому знаряддя у руках доброго Батька, який хоче повернути на шлях спасіння усіх своїх заблуканих дітей”⁴⁴³. Народна фразеологія виявляє (як ми могли у цьому переконатися) саме такий погляд на світ “очима віри”. Г. Сковорода, який був носієм і виразником народного світогляду, розмірковував про засади суспільного порядку так: “А знаємо ж, що всіх наук голова, око й душа – це навчитися жити порядним життям, заснованим на законі віри й Божого страху, як на відправному пункті, це і є основа й джерело, що породжує струмки цивільних законів. І є воно каменем для стін тим, хто бажає благословенне житло. Цього каменя твердість мають у собі для користі всі посади й науки, а вони тримають суспільство в гаразді”⁴⁴⁴.

⁴⁴⁰ Гримич М. Християнство і звичаєве право українців. *Народознавчі Зошити*. 2003. № 1–2. С. 134.

⁴⁴¹ Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. С. 284.

⁴⁴² Молитва про Божу мудрість митрополита Андрея. *Київська церква*. 1999. № 6. С. 1.

⁴⁴³ Не бійся, тільки вір: Життя і служіння ієромонаха Студійського Уставу Володимира Василя Вороновського. Львів, 2003. С. 87.

⁴⁴⁴ Сковорода Г. Книжечка, що називається *Silenus Alciviadis*... С. 26.

Підсумовуючи відзначимо, що богобоязність як одну з рис народного характеру українці зберігали впродовж віків. Вона є чеснотою, близькою до любові і пошани до Бога-Отця, спонукою дбати про праведність. Можливо, саме завдяки страхові перед Богом та міцній вірі у торжество Його справедливості, тій вірі, що має властивість переривати ланцюг зла на землі, український дух, як у реальній політиці, так і в теорії, ніколи не виявляв потягу до насилля і до нівечення.

Приповідки закарбували в собі вироблене народною свідомістю християнське розуміння етичного життя, морально-релігійний підхід до норм, на які людина має можливість відповісти позитивним вільним рішенням. Поняття про Бога в релігійній свідомості українців адекватне біблійному світоглядному поняттю Бога як єдиного, святого, справедливого і правосудного. Народні паремії відображають життєствердне наповнення поняття страху Божого у релігійній свідомості українців. Страх перед Богом спонукає дотримуватись встановлених Ним законів.

Підсумовуючи виклад, можемо констатувати: аналіз приповідкового матеріалу, пов'язаного з темою Бога і віри в українських пареміографічних збірках, свідчить, що, виникнувши на ґрунті християнського віровчення, життєвої мудрості і моралі, паремії виражають певний світогляд, філософію народу, хоч інколи у формі протилежних за значенням і суперечливих тверджень. Прислів'ям і приказкам не притаманне догматичне питання про істоту Бога, вони не містять згадок про троїчність Бога. У приповідках досліджуваної групи домінує образ Бога як єдиного і неподільного, цілісного. В основі народних уявлень про Бога, відображених у приповідках, лежать послідовні переконання у всесильності Бога та підпорядкованості людини волі Божій, а також судження, що виражають упевненість у доцільності Божої волі й покори цій волі.

РОЗДІЛ 3.

РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ТРАДИЦІЙНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

3. 1. Надія як релігійна категорія духовності народу.

Переживши винятково багато розчарувань і страждань, жахи штучного голоду 1932–1933 рр., врешті опинившись, за словами С. Ярмуса, “в ситуації повної безнадійності в поліційній системі СРСР”, воюючий атеїзм якої ідеологічно й програмно знищував усе духовне, український народ ХХ ст. мав єдиний вихід – надію на Бога і на припинення Ним “цього безвихідного пекельного стану”.⁴⁴⁵ В одному із львівських часописів того часу (“Мета”, 1938 р.) читаємо про те, що “віра наша, свята, християнська” – це слава святих князів наших, що “двигнули могутню будову нашої Держави”, це відродження наше і запорука “доброї нашої будучности”, це сила нашого життя, “можність виробити собі таке моральне почуття, що дає силу видержати на прудких хвилях життя, які б’ють нас зі всіх сторін і намагаються затопити у своїх брудних водах. Доки буде в нас тліти життя віри, т. є життя наших святих предків, – додає автор статті, доти матимемо завжди запоруку, що не станемо ніколи погноєм для других”⁴⁴⁶.

Про те, що віра є найпотужнішим засобом зміцнення сили духу народу, пишуть й сучасні дослідники процесу формування і становлення української нації. “Віра найбільше скріплює сили душі, – стверджує С. Жижко. – Через правдиву й глибоку віру в Бога, спасителя, кожна людина й цілий народ мають змогу безупинно черпати з вічно живого джерела стільки сили, скільки їхня душа спроможна сприйняти”⁴⁴⁷. Упродовж своєї багатовікової історії наш народ демонстрував оту закорінену у вірі “якусь особливу внутрішню силу”, що уможливлювала виживання і збереження його як нації⁴⁴⁸.

У цьому підрозділі ставимо собі за мету описати та проаналізувати народну інтерпретацію релігійної категорії надії на основі приповідок, що

⁴⁴⁵ Ярмусь С. Духовність українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 193.

⁴⁴⁶ О. Ч. Я. Наша ідеологія. *Мета*. Львів, 1938. 31 липня (Ч. 29). С. 2.

⁴⁴⁷ Жижко С. Нація як спільнота. Київ, 2008. С. 62.

⁴⁴⁸ Колодний А. Україна в її релігійних виявах: моногр. С. 210.

функціонували у мовленні українців у їхньому щоденному релігійному житті і виражають почуття та переживання, які відповідають християнським етичним імперативам. Ці стійкі вислови супроводжували емоційні стани віруючої людини, що полягають в її відчутті свого душевного зв'язку з Богом.

3. 1. 1. Різновиди надії в народній філософії.

Та діяльність, активність людського духу, що веде й підносить людину до ідеалу добра, до того, що її ушляхетнює, що нормує й заспокоює її вроджений потяг і прагнення до “вищого ідеалу, у світ божественний”, “жива і дійсно активна” свідомість людини про свою Віру, її обсяг та про її вимоги⁴⁴⁹, належить до сфери релігійної духовності.

Духовність випливає із мотивів віри, надії і любові, що становлять собою різні аспекти складної, але єдиної духовної категорії. Християнська надія тісно переплітається з вірою, оскільки “віра є запорукою того, чого сподіваємось – доказ речей невидимих” (Євр. 11: 1). Якщо віра стосується минулого і теперішнього, то надія спрямована на майбутнє. Водночас, християнська надія за своєю суттю є “не що інше, як полум'яне бажання любові, прагнення присутності Господа”⁴⁵⁰. Чеснота надії є внутрішньою силою християнського життя, запевненням та підтвердженням всього того, що ґрунтується на вірі та виконується в любові⁴⁵¹.

Спробу класифікувати деякі аспекти духовності зробив С. Ярмусь. Зокрема, до категорії надії учений зараховував упевненість, довірливість, безжурність, життєрадісність, вдячність, працьовитість, мужність та ін⁴⁵². Ці та низку пов'язаних з ними понять маємо намір розглянути далі.

Кожна людина носить у собі якусь природну здатність мати надію, що у майбутньому дає можливість розвитку, вдосконалення і щастя. “Щастя скоро покидає, а надія ніколи”, – каже народ, тобто щастя можна втратити дуже швидко, а людина надіється, поки живе (Пл., т. 2, с. 282). Там, де в родині хтось небезпечно хворий, свояків підбадьорюють словами: “Де є життя, там є й надія” (Пл., т. 1, с. 123). Людина не може жити без надії: “Хто надію

⁴⁴⁹ Ярмусь С. Духовність українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 148.

⁴⁵⁰ Теологический энциклопедический словарь / под ред. Уолтера Элвела. Москва, 2003. С. 720, 457.

⁴⁵¹ Життя у Христі: моральна катехиза. Львів, 2004. С. 52.

⁴⁵² Ярмусь С. Духовність українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. С. 30.

стратить, той жити не вартий” (Пл., т. 1, с. 180) “...той усе тратить”, бо не має на що спуститися (Фр., т. 24, с. 427).

Висвітлюючи народну філософію, відображену в приповідках, Є. Згарський зазначав, що тільки не маючи духу людина живе без надії. “Безнадійному нет будущности, ему только *с нині на завтра*. Тож, надія золота, дорога каждой людині, – писав учений. – Надія спасає чоловіка в страданіях от розпуки: *терпи горе, добро буде; буде добре, як мине зло*”⁴⁵³. “Без надії нема людини, – стверджує подібне переконання о. І. Ортинський. – Чим кисень є для легенів, тим є надія для людського життя. Відбереться кисень – наступає смерть через задушення. Відбереться надія – приходить задуха, яка зветься розпачем”⁴⁵⁴.

У поняття надії входить “очікування, сподівання чогось бажаного, поєднане із впевненістю у можливості його здійснення”⁴⁵⁵. “*Хто густо сіє, в того є надія*”, тобто є сподівання, що зародить багато і не виляже посіяне густо зерно (Пл., т. 1, с. 305). “Хозяїн засіває ниву в той вірі, що зерно брошенное в святую землю зродит сторицею; ставит кто новий дом в той вірі, що в его стінахъ проживут здорово, да щастливо внуки, правнуки. Так сильная віра спонукує чоловіка ділати добро в далекую будущность”, – зауважував Є. Згарський, уважаючи надію животворною силою, пов’язаною із присутністю духу і вірою. На думку етнографа, з дня на день живе невіруючий, “бо где нет доверія, там нетъ надежди”⁴⁵⁶.

Надії людини залежать від обставин життя і часто змінюються: “*Надія міняється, як і місяць*” (Пл., т. 2, с. 180). Якщо в молодості надія додає сил і бажання досягнути певну мету, то на старість, з браком здоров’я і часу, надія вже так не підбадьорить: “*Надія є добре снідання, та лиха вечеря*” (Пл., т. 1, с. 213). Чим старшою стає людина, тим вищою стає гора похованих надій.

Надію як велику духовну силу, що є впевненістю у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного, слід відрізнити від наївного оптимізму, який змушує людину жити так, наче завтра усе обернеться на ліпше.

⁴⁵³ Народная русская философия ведля пословиць... С. 28.

⁴⁵⁴ Ортинський І. З погляду благовісти. Фрайбург–Рим, 1992. С. 137.

⁴⁵⁵ Тлумачний словник-мінімум української мови. Київ, 2000. С. 257.

⁴⁵⁶ Народная русская философия ведля пословиць... С. 9.

Надія звільняє від необхідності передбачати майбутнє і дає змогу жити теперішнім. *“Надійсь кращого, та будь приготованим до гіршого”*. Про того, хто сподівався чогось кращого, та утратив і те, що мав, кажуть: *“Надіявся дід на мід, та й утратив обід”* (Пл., т. 1, с. 213, 214).

Існує тісний взаємний зв’язок між надією і радістю, яка є плодом надії. Їх неможливо розділити. *“Я ще ніколи не бачив похмурої людини, – пише о. Г. Ноуен, – яка б жила сподіваннями на ліпше, або когось, хто радісно повідомляв би про те, що втратив надію”*⁴⁵⁷. Проте іноді надія – це щось інше, ніж бажання, а радість – не те саме, що щастя. Бажання і щастя, як правило, стосуються певних речей чи подій. А радість і надію людина може пізнавати у такі хвилини життя, що сповнені неабияких емоційних та фізичних страждань. *“Не убивай нікому надії, бо це одинока радість його, – коментує В. Плав’юк приповідку “Хай радіє, поки надія серце гріє”* (Пл., т. 1, с. 299)⁴⁵⁸.

Надія – це набагато більше, ніж марнословне бажання досягнути успіху, здобути винагороду. У таких ситуаціях, коли людина не може більше поклатися на те, на що завжди звикла була покладатися, раптом з’ясовує, що *“справжня опора й істинна безпека виходять далеко за межі наших буденних уявлень”*⁴⁵⁹. Людина шукає когось, хто би їй допоміг. *“Вся моя надія в Бозі”*, – говорить бідний чоловік, який не має нічого, на що міг би надіятися (Фр., т. 24, с. 427). Це надія на абсолютну любов, яка ототожнює себе зі стражданням і зі страждальцями у світі.

Якщо в універсальній ситуації страждання і бідування взагалі можлива надія, якщо людина не повинна втратити своєї гідності перед кричущою несправедливістю, то тільки тоді, якщо можливе нове начало, що впливає не з умов нашої ситуації, якщо існує інстанція, яка, перебуваючи понад усією несправедливістю, в кінці історії скаже останнє слово⁴⁶⁰. *“Ще й йому Бог ни відповів”*, – значить: ще й він може чогось надіятися, над ним ще не було остаточного присуду (Фр., т. 10, с. 88).

⁴⁵⁷ Ноуен Г. Тут і тепер / пер. з англ. А. Маслюха. Львів, 2002. С. 26.

⁴⁵⁸ Слід зазначити, що у християнському віровченні надія – богословська чеснота, один з великих дарів, потрібна сила долати труднощі й суперечності на життєвому шляху. Вона підтримує людину, дає віраду і опору у складних обставинах. Християни повинні жити *“веселі в надії, в горі терпеливі”* (Рм. 12: 12).

⁴⁵⁹ Ноуен Г. Тут і тепер. С. 26.

⁴⁶⁰ Каспер В. Бог Іисуса Христа / пер. с нем. А. Петрова. Москва, 2005. С. 213.

Хоча Бог ніколи не був чимось само собою зрозумілим, проте для релігійної людини Він становив правдиву дійсність. Звичайною порадою дурневі в народі служив вислів *“Краще уповати на Бога, чим на свій розум”* (Пл., т. 2, с. 274). Тут можемо зауважити змістову близькість до одного з правил і норм чеснотливого життя, зібраних у старозавітній книзі Приповідок: *“Звірся на Господа всім твоїм серцем, не покладайся на власний розум”* (Прип. 3: 5). Важко передбачити те, що не завжди залежить від волі людини і її зусиль⁴⁶¹. *“Бивають всілякі роки, погодливі і слотні. Знає хазяїн, скільки посіял, як та на якій землі, но ніяк знати єму, скільки сбере”*, – писав етнограф Є. Згарський, пояснюючи зміст приказки *“Як жито в оборозі, то надія в Бозі”*⁴⁶².

У традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття. Маніфестацією духовності українського народу є творчість Т. Шевченка. Він, будучи людиною глибокої віри, 14 липня 1857 р. вписав у свій щоденник, що лише *“милосердний Бог – моя нетлінна надія!”*⁴⁶³.

Отже, психоемотивне почуття надії як довірливого очікування будь-якого добра в майбутньому⁴⁶⁴ слід відрізнити від релігійної чесноти надії, яка означає насамперед покладання на Бога, терпеливість та витривалість в очікуванні (*“А коли сподіваємося, чого не бачимо, то очікуємо того з терпеливістю”* (Рим. 8: 25)), повну довіру до Бога як в очікуванні майбутніх благ, так і в пошуках допомоги перед лицем незгод⁴⁶⁵.

У свідомості народу релігійна надія пов'язана з поняттям про Бога-Вседержителя. За народним переконанням, від Бога залежить доля кожної людини. *“Всі ми в Божих руках”* – *“Так потішають чоловіка в горю, – коментує приказку І. Франко, – значить: що тобі трапилося, може трапитися кожному з нас”* (Фр., т. 10, с. 100). Людині властиве прагнення до безпеки. Коли ж вона

⁴⁶¹ Саме у Бозі народ бачить істинне джерело усілякої допомоги в потребі: *“У (на) Бога надія!”* (Ном., № 4861). Той, кого в якійсь прикрій пригоді покинули всі знайомі та свояки, каже: *“На Господа вся надія або Господь (Бог) – надія наша”*, – на нього людина надіється у тяжкому становищі (Фр., т. 16, с. 436, 434). Так говорять селяни і про те, що є можливим для здійснення, але залежним від, “елементарних” обставин, наприклад, про майбутні жнива чи погоду (Фр., т. 10, с. 69). *“Козак в дорозі, а надія в Бозі”*: у дорозі буває багато пригод, та Бог допоможе побороти їх (Пл., т. 1., с. 213).

⁴⁶² Народная русская философия ведля пословиць... С. 80.

⁴⁶³ Ярмусь С. Духовність українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 173.

⁴⁶⁴ Життя у Христі: моральна катехиза. С. 51.

⁴⁶⁵ Принципи морального життя. Львів, 1996. С. 60.

опиняється перед необґрунтованістю буття, її охоплює страх, їй нема за що зачепитися. Людині залишається тільки прийняти необґрунтовану основу. У ситуації краху кінцевих величин та ідолів тільки Бог як абсолют здатний виявитися підтримкою і змістом життя⁴⁶⁶.

На думку Тертуліана, одного з найвідоміших отців церкви, слова навіть невіруючих людей, що в непростих ситуаціях говорять: *“Все в руках божих”*; *“Надіюся на Бога”*; *“Бог нас розсудить”* – свідчать про те, що в природі людини закладена релігійна свідомість, що відбиває в собі основні істини, які душа згадує навіть серед найбільшого потьмарення гріхом.⁴⁶⁷ Співстраждаюча любов Бога приймає й виправдовує грішника, ідентифікується з ним, викриває нікчемність зла і долає його, знищує гріх зі середини добром. Цим в модусі надії висвітлюється *“відповідь на проблему зла і страждання, яка сприймає серйозно грішну і страждаючу людину і цим викупляє гріх і страждання більшою любов’ю”*⁴⁶⁸.

Аналізуючи прояви характерних рис української ментальності в культурі та історії народу, Я. Ярема зауважив, що виявом українського егоцентризму є життєвий песимізм, який впливає із свідомості марності індивідуального існування⁴⁶⁹. Песимістичне ставлення до світу відображене, зокрема, у народній мудрості. *“Вкінці християнство витворило багато пословиць, – пише М. Пачовський, – в котрих народ висказує свій погляд на світ та на Бога, і ту вже поступає згідно з наукою церкви: “Усе тінь минула – одна річ живуща: світ з Богом!”*”⁴⁷⁰. Ця приповідка, зафіксована у словнику М. Номиса (№ 395), виражає народне переконання у тому, що речі, слава, земні утіхи, а навіть здоров’я, є матеріальним, тлінним, а отже, змінним і непостійним, і тому справжнього щастя людині дати не може. Це усвідомлення людиною безсильності й кінечності свого існування. Подібний висновок зробив Еклезіаст, автор найбільш песимістичної книги Святого Письма. *“Я бачив усе, що діється під сонцем, і що ж? Усе марнота й гонитва за вітром”*, – пише він,

⁴⁶⁶ Там само. С. 139.

⁴⁶⁷ Християнська етика: посібник для учнів 7 кл. Тернопіль, 2000. С. 18.

⁴⁶⁸ Каспер В. Бог Ісуса Христа. С. 215.

⁴⁶⁹ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. С. 57.

⁴⁷⁰ Пачовський М. Про вплив християнства на устну словесність русинів. *Учитель*. Львів, 1893. Ч. 3. С. 35.

уважаючи, що весь глузд людського існування на землі в тому, що людина повинна шанувати Божу волю й виконувати її (Еклес. 1: 14).

Г. Сковорода, який був утіленням і виразником традиційної української духовності, у підручнику етики дав свій рецепт щастя: “Як хочеш бути щасливим, не шукай свого щастя за морями, не волочись по палацах, не мандруй по Єрусалимах! За гроші купиш село, щастя ж дається всюди і завжди дармо. *Це – Бог, а все інше – твар, тіло. Він наше щастя.* Царство Боже в самих нас. Щастя в серці, серце в любові, любов у законі вічного. Дяка блаженному Богові, що потрібне зробив нетяжким, а тяжке непотрібним!”⁴⁷¹ Як бачимо, й українська філософська думка, й народна мудрість відкривають насправді легкий і простий шлях до щастя, спосіб входження людини в життя динамічної, творчої сили.

Наш мислитель, Г. Сковорода, який, за словами М. Сумцова, “своєю величезною постаттю та своїми думками цілком належить до українського народу, до його світогляду і школи”⁴⁷², уважав, що “ми повинні, залишивши всі звичайні і низькі дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби мудрості і який один лише, ставши нашим другом, може усолоджувати всі прикrostі цього життя, говорячи: Я з вами і ніхто проти вас”⁴⁷³. У народнорозмовній сфері побутує подібне твердження про те, що Бог не забуває про людей, які на нього надіються: “*Хто з Богом, Бог з ним*” (Пл., т. 1, с. 24).

Аналізований вище паремійний матеріал дає підстави зробити висновок: народній релігійності властиве таке визнання Бога, що передбачає “деміфологізацію й деідеологізацію всіх абсолютизованих кінцевих величин”⁴⁷⁴. Завдяки цьому людина набуває свободу від світу; вона не повинна поневолюватися нічим і ніким; вона відкрита для більшого. Таке визнання виняткової божественності Бога дозволяло нашому народові й за найнесприятливіших умов вести гідне людському родові існування.

⁴⁷¹ Ярмусь С. Духовність українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 176.

⁴⁷² Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. С. 32.

⁴⁷³ Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ, 1983. С. 426.

⁴⁷⁴ Каспер В. Бог Іисуса Христа. С. 140.

3. 1. 2. Надія на Бога як спосіб позитивного виходу з кризи.

Для дослідників людської поведінки характерною є впевненість, що людина народжується для страждань й що, принаймні, в межах відомої нам історії людська природа мало в чому змінилась. Усі західні демократії нараховують мільйони людей найрізноманітніших переконань – від запеклих позитивістів та антиклерикалів до людей, що цілком поглинуті земним життям і в загальному байдужих до духовних запитів. Чи знайдуть ці мільйони людей, що перестали бути християнами, “потрібні їм духовні засоби для того, щоби дати раду з труднощами, розчаруваннями, боротьбою і горем?” Таке актуальне питання ставить К. Бринтон у своїй праці про витоки західного способу мислення⁴⁷⁵.

Ще одним питанням сучасної людини є визволення її від тривоги, яка стала ознакою нашого часу і набирає все численніші форми, “приймає все більш незліченні обличчя”⁴⁷⁶. Глибока тривога – це одна зі сторін людського життя, вона не піддається викоріненню, оскільки не є неврозом і позбавитися від неї психотерапевтичними засобами неможливо. Ми “постійно боїмося втратити найдорожче і, спостерігаючи за неухильним і незворотнім розпадом власного тіла, відчуваємо жах перед неминучою смертю”⁴⁷⁷.

Важкі й викликаючі фрустрацію обставини сприяють зверненню до релігії; саме в такі хвилини людина найчастіше зацікавлюється нею. Віра як тяжіння до ідеалу існує на дні душі будь-якої людини, і ця віра, приспана щоденною суєтою, будиться, коли смуток чи тривога стискає серце, коли самотність або трагедії змушують замислитись над смыслом буття, коли зворушує живе слово чи коли смерть заглядає у вічі, долягають тілесні недуги. “До найрозповсюдженіших суджень про походження релігійності, – читаємо в підручнику з психології, – належить твердження, що людська слабкість, страх і відчуття загрози призводять до її виникнення. Існує навіть прислів’я: “Як тривога – то до Бога”⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Бринтон К. Истоки западного образа мысли. Москва, 2003. С. 402.

⁴⁷⁶ Ортинський І. З погляду благовісти. С. 133.

⁴⁷⁷ Амстронг К. История Бога. Тысячелетние изыскания в иудаизме, христианстве и исламе. К., 2004. С. 443.

⁴⁷⁸ Психологія. З викладом основ психології релігії. Львів, 1998. С. 251.

Ця загальнопоширена приказка, у якій ідеться про релігійність як пов'язану з природою людини готовність переступити через себе в напрямку трансцендентної дійсності, як присутню в людині схильність до релігійності, побутує в усно-розмовній народній сфері в різних варіантах, як-от: *“Як лихо, то й (Коли не змога) до Бога, а як лихо минуло, тоді й Бога забуло”* (Ном., № 2332); *“Коли сіно у стозі, то забув о Бозі”* (Пл., т. 1, с. 305); *“Хто – коли тревога, то до Бога, а по тревозі забуде о Бозі – горе тому”* (Ном., № 86). Це, властиво, перевірене життєвим досвідом багатьох поколінь народне знання про особливе значення релігійної віри у пережитті стресових ситуацій⁴⁷⁹. Вона є немовби природнім засобом їх подолання.

Отже, страх є одним із характерних для людини факторів, що допускають її релігійну поведінку. Покладанням на Бога можна усунути страх, довіра і віра зростають серед страхів⁴⁸⁰. Той, хто, за образним висловом о. І. Ортинського, *“довіряє Безконечній Доброті, ставлячись під милосердні крила Відвічної Одваги”*, знаходить лік на тривогу й може здобути *“ощасливлюючу певність”*⁴⁸¹.

Доки у людини все складається добре і немає жодних проблем, доти вона залишається *“літеплим християнином”*. Тоді вона сама дає собі раду, й Бог їй не потрібен – це стан *“практичного атеїзму”*⁴⁸². *“Що б то й було, як би всі багатії, то б и на Бога забули”*, – каже народ (Ном., № 1448). *“Багацтво затемнює пам'ять про Бога”*, що значить: достаток робить людину гордою, зарозумілою та впевненою у своїх силах (Пл., т. 1, с. 7). Подібне пояснення до приказки *“Та як би добре було, то би ми Бога забули”* подає І. Франко:

⁴⁷⁹ Страх провокує акт віри. “В тревозі чоловік звичайно молиться до Бога, а коли мине страх, перестає молитися”, – коментує І. Франко приповідку *“Коли тривога, тогди до Бога, а як по трівозі, забув о Бозі”* (Фр., т. 27, с. 223). Подібне тлумачення цього вислову подає у своїй збірці й В. Плав'юк: “В нещастю просимо Бога о поміч, а як нещастя минеться, забуваємо о поміч” (Пл., т. 1, с. 333). Аналізована паремія відома у ще одному варіанті: *“Як тривога, то до Бога, а як біда, то до жиди”*. Так кепкують з того, хто в разі потреби шукає не сусідської, а жидівської допомоги (Фр., т. 27, с. 223). На прикладі цього стійкого виразу можемо прослідкувати зв'язок народної фразеологічної образності з архетипами української фольклорної прози. В одній із казок про жидів знаходимо ще ось такий цікавий інваріант: *“...а старійши сгорнули ся до школи, замкнули ся, та взяли ся молити – бо “коли тревога, то и жидь до Бога”*. – Але найдуть козаки ихъ и въ школь...” (Вінок русинам на обжинки... С. 359).

⁴⁸⁰ *“Мусит нам Бог дати”*, – жартівливо каже чоловік, який чогось дуже прагне і намагається переконати себе та інших, що так воно і станеться (Фр., т. 10, с. 81). *“Кому Біг допоможе, той все переможе”*, – переконливо запевняє той, хто не зі своєї провини потрапив у нещастя і надіється “при Божій помочи вийти з него”. Загальне значення цього народнорозмовного вислову: “при Божій помочи ніщо чоловікові не страшне” (Фр., т. 10, с. 80).

⁴⁸¹ Ортинський І. З погляду благовісти. С. 133.

⁴⁸² Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовності. С. 99.

“Ненастанне добре поведженє деморалізує чоловіка, робить його самолюбним і зарозумілим” (Фр., т. 23, с. 9). *“Добре дядькові, та й Бога забув”*. “Як був бідний, то молився, а як забогатів, то перестав”, – тлумачить В. Плав’юк (Пл., т. 1, с. 103).

Коли ж людина не може спиратися на жодну зі систем захисту, тоді змушена шукати опори тільки у Бозі. Той, хто позбавлений сили й могутности, потребує Бога, наближається до Нього⁴⁸³. Віра поглиблюється через пониження, через втрату всіх систем безпеки, усього, що дає людині відчуття сили, впевненості, значимості. Внаслідок пониження “в нас вивільняється місце для віри, яка вимагає смирення”⁴⁸⁴. Той, хто в недостатку, в біді, той мимоволі починає згадувати Боже ім’я: *“Святий Боже, святий кріпкий! Нема хліба ані дрібки”* – молитовно зітхає людина приповідкою у віршованій формі (Фр., т. 10, с. 86). Через випробування і позбавлення всього віра стає динамічнішою.

Коли людина перебуває у безвихідному становищі, коли не знає, до кого вдатися та втратила всі надії – тоді звертається за допомогою до Бога, “пробує останньої дошки порятунку”⁴⁸⁵. Чоловікові, що даремно шукав помічі у людей, у народі дають пораду: *“До Бога з просьбою”* (Фр., т. 10, с. 76). Той, кого ніхто в житті не милує, відчайдушно волає: *“Помилуй ні, Боже, коли ніхто другий не може!”* (Фр., т. 24, с. 571). Тоді, коли на світі люди нас “за ніщо не мають і не довіряють нам, тим щиріше ми звертаємося до Бога, свідка нашого серця”⁴⁸⁶. Отака молитва, що просить бажаної допомоги, є звертанням людини, яка з вірою визнає свою немічність, а Бога вважає за того, хто керує її долею та може її врятувати⁴⁸⁷.

Призначення ресурсів релігійної духовності полягає у підтримці людей, які борються з труднощами і небезпеками, що трапляються в долі віруючих в усі часи й епохи⁴⁸⁸. Люди, на яких звалилось нещастя, які нічого самі не можуть

⁴⁸³ “Нужда веде до Бога – чоловік, притиснений бідною, починає молитися” (Фр., т. 28, с. 500). *“Нужда веде до Бога і до порога”*, – таке життєве переконання має народ, тобто у нещасті, у злиднях люди шукають помічі в Бога і у людей (Пл., т. 1, с. 228). “Стиснута вода піднімається вгору, – образно порівнював І. Ліствичник, – а біда піднімає людину до Бога”.

⁴⁸⁴ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов’я духовности. С. 129.

⁴⁸⁵ Ортінський І. З погляду благовісти. С. 102.

⁴⁸⁶ Кемпійський Т. Наслідкування Христа. Львів, 1994. С. 24.

⁴⁸⁷ У таких обставинах, де людина бачить когось іншого в небезпеці, з якої не може його врятувати, розпачливо вигукує: *“Най ті Бог ратує!”* або *“Боже ті ратуй!”* (Фр., т. 10, с. 82, 73). Бідному, тяжко хворому або нещасливому теж кажуть: *“Господи ті ратуй!”* (Фр., т. 16, с. 433).

⁴⁸⁸ Янг Дж. Християнство / пер. с англ. К. Савельєва. Москва, 2004. С. 370.

вдіяти, у своїй слабкості і безпорадності починають краще розуміти, що потребують Божої допомоги. Тут існує взаємна залежність, про яку влучно висловився Т. Дайчер: “Сила Бога потребує людської слабкості. Людська слабкість робить місце для Божої сили”⁴⁸⁹. Українці, власне, і є таким народом, що впродовж віків перемагав несприятливі обставини, зовнішні невігоди, переслідування, голод... не своєю силою, а силою Бога, силою віри, силою надії. “*Чень то нас іще вийме Пан Біг із того нещастя*”; “*Чень ще нас Пан Біг із сего вінесе*”, – казали вони, як правило, будучи в тяжкій пригоді, що означало: “Бог вирятусь, дасть перебути те нещастя” (Фр., т. 10, с. 170, 88).

Важкі ситуації, коли руйнується стабільність нашого життя, вимагають нашого навернення, оживляють наше припадання до Бога, бажання покластися на Нього, довірити себе Йому й чекати всього від Нього. За словами Є. Згарського, здаючись на Бога у всьому, людина “дознає великої помочи на души въ бѣдѣ да клопотахъ. “*Богъ дасть нуждочку, Богъ дасть що и оздоровить*”. Нема бѣды вѣчної на свѣтѣ, бо “*Каравиш Богъ та змилується*”. У народі побутувало переконання в тому, що коли й “прискіпається” інколи лихо, то і минеться, по злиднях настають погідні дні: “*Кого Бог засмутить, того і потішить*”, а страждання полегшують совість людини: “*Бог покорить, Бог і простить*”⁴⁹⁰.

Усвідомлення власної немічності поглиблює нашу тугу за Богом. “Навіть саме пересвідчення про існування назверхнього світу, – писав український етнопсихолог О. Кульчицький, – здобувається з допомогою не інтелектуальних функцій, – як згодом доказав Н. Гартман, – але в почуттєвих і вольових, активних і рецептивних актах зазнавання, перенесення чогось, наприклад, горя, переживання, – в перемогах опору, – “твердості дійсності”, що з нею маємо до діла”⁴⁹¹. Так відомий історик релігії К. Амстронг у своєму дослідженні, присвяченому історії єдинобожжя, пов’язує зародження іудаїзму з тим, що для ізраїльтян у вигнанні язичництво втратило свою привабливість. У той момент, коли культ Яхве, здавалось би, ось-ось повинен був назавжди

⁴⁸⁹ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов’я духовності. С. 39.

⁴⁹⁰ Народная русская философия ведля пословиць... С. 31.

⁴⁹¹ Кульчицький О. Постаті і джерела атеїзму. Церква і релігія в Україні. 50 літ після жовтневої революції (1917–1967). Мюнхен, 1984. С. 125.

щезнути, цей Бог став “головним джерелом надій на близький кінець випробувань” народу, що бідував і поневірявся. Яхве став Богом єдиним, а нове богослов’я, “як завжди, отримало верх не силою раціональних доказів, а своєю практичною дією: воно визволяло від відчаю і сповнювало надією”⁴⁹². Таким чином, віра в Бога є основним і першопочатковим актом духу, в якому задіяні не тільки глузд і воля, а вся людина. Вона шукає знаки, в яких їй відкривається абсолютна таємниця безумовної свободи⁴⁹³.

Українці, пам’ятаючи про свою силу у власній немочі, “вдягають зброю віри, як щит і меч за воскресіння зі щоденних упадків”⁴⁹⁴. “Дай, Боже, впасти і щасливо встати!” – це своєрідна народна позиція визнання факту наявності різноманітних обмежень людської природи. Про цю акцептацію пише І. Франко у коментарі до приповідки: “Без упадку, без гріха чоловік не проживе, та по кождім упадку важно те, щоб назад устати та поправитися” (Фр., т. 16, с. 270).

Конфронтація з власною й чужою обмеженістю може викликати відчай – “стан безнадії, безвихідності, викликаний горем, неприємностями і т. ін.”. На думку К. Амстронг, для людини необхідним є відчуття чуда і наповненості життя, тому вона у всі часи сама створювала те, у що вірила. Дослідниця світових релігій вважає, що усі характерні ознаки сучасності – втрата змісту і цілі, відчуження, крах устоїв, насилля – свідчать, що тепер, коли ми вже не намагаємось зумисне створити для себе ні віри в “Бога” ні щось інше, усе більша кількість людей впадає в повний відчай⁴⁹⁵.

Цей стан (відчаю) у нашій мові окреслюємо також словом “розпач”, у яке вкладаємо значення “почуття безнадії, упадок духу внаслідок горя”⁴⁹⁶. Коли залишають когось, за висловом В. Плав’юка, “у розпучливім положенні”, то дещо жартівливо кажуть: “*Не тратьте, куме, надії, спускайтеся на дно*” (Пл., т. 1, с. 214). Так у паремії образно відбито взаємозв’язок між втратою надії та розпукою, “дном”. “*Без надії чоловік дуріє*”: хто втратив надію, “той сам страчений” (Фр., т. 24, с. 427), той у розпуці і розум тратить (Пл., т. 1, с. 213).

⁴⁹² Амстронг К. История Бога. С. 77.

⁴⁹³ Каспер В. Бог Иисуса Христа. С. 156.

⁴⁹⁴ Воробець Я. Віра і воскресіння. *Пізнай правду*. 2007. № 2. С. 8.

⁴⁹⁵ Амстронг К. История Бога. С. 462.

⁴⁹⁶ Тлумачний словник-мінімум української мови. С. 60, 419.

У релігійному світлі (як теологічне поняття) під розпачем розуміємо добровільну втрату надії, яка серед усього лихоліття утримується на вірності, допомозі і милосерді Божому і в той спосіб підтримує сенс існування. Розпач виникає тоді, коли людина в пихатості своїй не хоче визнати Бога за більшого, ніж її власна сила, що проявилась неміччю, і тоді, коли людина ототожнює можливості виходу з важкої ситуації виключно через себе саму, а не через Бога⁴⁹⁷. Можемо стверджувати, що стан відчаю настає в результаті нерелігійної акцептації факту обмеженості людини, втрати ілюзії всевладності і винятковості. За словами о. М. Марисюка, хто не має віри, той серед терпінь “ломиться, впадає у розпуку, а в найліпшому випадку тягне своє ярмо болю без ніякої потіхи, серед стонів і нарікань. А нерідко буває, що така людина відбирає собі життя...”⁴⁹⁸. *“Бог відай за мене забув”*: так розмірковує не тільки “старий чоловік, що жиє довгі літа в біді і рад би вмерти”, але й чоловік у розпуці, який готовий “наложити на себе руки”, бо не бачить виходу зі свого “положення” (Фр., т. 10, с. 67).

Проте відчуття віри в єдиного Бога – не якийсь специфічний стан, який різко відрізняється від інших наших емоційних й інтелектуальних переживань. Не можемо сказати, що в раптом у нас виникли особливі, “релігійні” переживання: Бог “передусь будь-якому сприйняттю і лежить в основі всіх почуттів, пов’язаних з відвагою, надією або відчаєм”⁴⁹⁹. Цей стан не є самоціллю і пронизує всі звичайні людські переживання. За Фейєрбахом, Бог невіддільний від повсякденної людської психології.

У людській свідомості Господь є тим абсолютним, за відсутності якого не було б жодних причин стримувати злість на когось або надавати перевагу мирові, а не війні. Релігія є перш за все внутрішнє відчуття, що Бог є. Туга за справедливістю – один з найбільш ранніх людських ідеалів. За образним висловлюванням К. Амстронг, релігія – це “написана незкінченною низкою людей повість про всезагальні сподівання перед лицем страждань та образ”⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002. С. 256.

⁴⁹⁸ Марисюк М. Вірити чи не вірити? Жовква, 1935. С. 15.

⁴⁹⁹ Амстронг К. История Бога. С. 444.

⁵⁰⁰ Там само. С. 452.

Релігія допомагає нам усвідомлювати обмеженість власної природи; усім хочеться вірити, що наш світ не буде несправедливим до закінчення віків.

І. Франком зафіксований жартівливий вислів “Божої всемогучости” і водночас “тої злосливости людської долі”, що нерідко несподівано “скидає чоловікови на голову всяке лихо”: *“Пан-Біг високо, кому схоче, тому на голову нас-е”* (Фр., т. 10, с. 84). Ця приповідка фіксує народне розуміння Бога, який є джерелом важких “хрестів” і випробувань, що їх людині, часом здається, не під силу нести. *“Біг біду дав тай на плечі завдав”* – значить, на чоловіка звалилось таке лихо, якого він не може спекатись. Завдати комусь на плечі тягар – це примусити його нести, “влекшити йому на першу хвилю, щоб далі ніс” (Фр., т. 10, с. 64).

Дослідження пареміографічного фонду українців, безперечно, дає нам змогу “побачити” ті сфери людської психіки, де наштовхуємося на основи релігійного самовияву і збагнути, які умови сприяють їх появі.

Інколи вияви звернення у важких ситуаціях до релігії, відображені у народно-мовленнєвих ідіомах, можна розглядати як захисну поведінку. У таких випадках релігійність заспокоює психічну потребу відчуття безпеки. Український вчений О. Потебня, якого по праву можна вважати родоначальником лінгвістичного релігієзнавства чи лінгвістики релігії і якому належить особлива заслуга у з’ясуванні ролі мовних факторів у розвитку релігійності, практичну користь віри вбачав у тому, що вона приносить людині глибоке заспокоєння⁵⁰¹.

Коли виникає небезпека, людина пробуджує в собі акти віри, у кожній ситуації “падає, як дитя, в обійми свого люблячого Отця”⁵⁰². *“Бог – батько, господарь – дядько”* (Ном., № 59); *“Бог – батько! ...а ми його діти”*. Цими словами чоловік додає собі “надії в противностях”, мовляв, ще не все пропало, ще Бог дбає про мене (Фр., т. 10, с. 66). Віруюча людина врятована від самотності, бо знає, що є Бог, який її любить. Віра породжує надію, дає почуття безпеки, якого ми прагнемо, будучи ще немовлятами. Переживання кризових ситуацій є індикатором “дитячої віри”, якої вимагає від людини Бог.

⁵⁰¹ Колодний А. Україна в її релігійних виявах: моногр. С. 284.

⁵⁰² Дайчер.Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовности. С. 46.

Слід зазначити, що уявлення про божество як отця світу і людей сягає глибокої давнини. Звертання до божества під іменем отця належить до первісних й основних явищ історії релігії. Воно присутнє як у простих і ще не розвинутих релігіях, так і в народів з більш високою культурою, як у жителів Середземномор'я, так і в асирійців і вавилонян. Усюди божество вважається всезагальним отцем, від якого все походить і який керує усім⁵⁰³.

Під час “штормів і бур людина почувається беззахисною дитиною, яка надіється і повністю довіряє своїм батькам”⁵⁰⁴. *“Біг батько і Пречиста мати не дасть загинати”*, так потішає себе чоловік, “переходячи від зневіри до бодрійшого духового настрою” (Фр., т. 10, с. 64). Очевидним є те, що за вживанням імені отця (батька) для позначення божества у народній свідомості, як і в історії релігії, криється апофеоз і сакральна легітимація становища отця сімейства як пана і жреця в домі. “Батько” в давньому світі був символом і втіленням всього давнього і поважного, авторитету, сили, яка не тільки дарує життя, але й підтримує його. У цьому сенсі в понятті “отець” мотиви суворості і поваги перетинались з мотивами доброти і турботи. Відношення “батько – дитина” являє собою символ людського становища; воно виражає ідею, що свобода людини є відносна і кінечна свобода⁵⁰⁵.

Розглядаючи релігійність як оборонну реакцію, доречно буде згадати концепцію З. Фрейда, який притримувався думки, що Бог є лише піднесеним образом власного батька, а туга за ним і пошук підтримки в складних ситуаціях приводить до релігії, яка є лише колективним неврозом. Проте релігійність, описана З. Фрейдом (характерна для пацієнтів у його психіатричній практиці) аж ніяк не вичерпує всієї повноти дуже складного явища релігійності. Так, зокрема, принциповою ознакою неврозу є відчуття самотності, а “правдива релігійність надає змогу відчути зв’язок”⁵⁰⁶. Відношення “батько – дитина” є необхідною властивістю людини і не може бути заміненим жодним іншим відношенням, а слово “отець” є первинне й основне слово історії людства і релігії. Надія людини сповнюється лише в безумовному і цілковитому

⁵⁰³ Каспер В. Бог Иисуса Христа. С. 182.

⁵⁰⁴ Мартинюк О. Психологічні особливості прояву віри в кризових станах особистостей. С. 4–5.

⁵⁰⁵ Каспер В. Бог Иисуса Христа. С. 183.

⁵⁰⁶ Психологія. З викладом основ психології релігії. С. 252.

прийнятті любові, а смисл усієї дійсності людина може досягнути лише у вірі – “не тому, що Бог далекий, а саме тому, що Він близький в любові...”⁵⁰⁷.

Віра дає силу людині зазирнути “в середину власного серця, пізнати свою неміч та завжди пам’ятати про Бога – Люблячого Батька, що не дасть нам потонути в житейському морі”⁵⁰⁸. “*Ни плач, старий, чей Бог тебе ни погубит*”, – потішали старого чоловіка, що нарікав на свою долю (Фр., т. 44, с. 550). Християнська надія допомагає людині витримувати тяжкі життєві ситуації, протистоїть спокусі впасти у розпач, безнадію і знеохочення, хоча вона “зовсім не означає поверхового оптимізму чи легковажності”⁵⁰⁹. Віра не ліквідовує труднощів, а допомагає пережити їх і не зламатися, надаючи сенс стражданню, життю і смерті. “*Дай Боже витримати!*” – так українці потішають себе в біді, жартуючи з неї (Фр., т. 10, с. 193).

Відомо, що питання терпіння, смерті, сенсу життя мають визначальне значення для всього людського буття і викликають занепокоєння й тривогу. Релігійна пропозиція звільняє людину від екзистенційних страхів і сумнівів. Віра не знімає великої кількості питань, але “дає нам почуття впевненості, яке робить біль більш терпимим, невдачі більш відносними і дозволяє нам усвідомити наше земне існування як перехідний етап до Вічності”⁵¹⁰.

Цікавим з цього погляду є народнорозмовне означення поняття смерті як “*дороги до Бога*” (Фр., т. 23, с. 35). Вислів “*Він на Божій дорозі*” значить “ладиться вмирати, дуже хорує, конає вже” (Фр., т. 10, с. 100). Людина є гостем у світі земному, прийшла з невідомого і повертається в невідоме. Смерть викрадає в людини життя, беззмістовність спонукає її шукати мету свого Творця, щоб таким чином знайти власний сенс.

За народним віруванням, душа йде з тіла туди, куди їй Бог судить. І досі зворот “*Віддати Богові душу*” побутує у нашому мовленні у значенні “умерти”. Про того, хто нікому нічого не винен, кажуть, що “*Він лиш Богові душу винен*” (Фр., т. 23, с. 80), а побажання “*Нагрів би ти Бог душу*” слід розуміти так: “щоб упокоїв її в раю”. (Фр., т. 24, с. 427).

⁵⁰⁷ Каспер В. Бог Иисуса Христа. С. 189.

⁵⁰⁸ Воробець Я. Віра і воскресіння. *Пізнай правду*. 2007. № 2. С. 8.

⁵⁰⁹ Принципи морального життя / пер. з пол. А. Шкраб’юка. Львів, 1996. С. 62.

⁵¹⁰ Мюллер Й. Бог – он иной / пер с нем. С. Рерих. Москва, 1998. С. 92.

Народна мудрість, закарбована в приповідках, сповнена такого “духовного реалізму”, в якому “надія реальніша за розпач, віра реальніша за зневіру, а любов реальніша за страх”⁵¹¹. Так одним із усталених “побожних бажань” в народі було “*Боже вас потіш!*” (Фр., т. 24, с. 579). Людину у якомусь тяжкому нещасті потішали сповненими надії словами “*Ще дасть Бог і того забути*” (Фр., т. 23, с. 203).

3. 1. 3. Надія як вираз духовного убогства й внутрішньої свободи людини.

Пареміографічна спадщина народу надзвичайно багата на приповідки, що являють собою стереотипи мислення, у яких відображена здорова реакція людини на ситуації емоційного і розумового стресу, на такі ситуації, що змінюють траєкторію життєвого шляху. Навіть найтяжча криза залишає певну міру свободи – свободи ставлення до того, що трапилось, свободи налаштування так чи інакше.

Коли людина заглиблюється в почуття жалю до себе, впадає у журбу, гнеться під тиском страждань, хвилюється, втрачає рівновагу, терпець, то цим лише збільшує свої страждання. Важко дякувати долі за випробування. Але саме в цьому полягає головний елемент віри – довіра⁵¹². “*Що Господь дав, за то Богу дякуй*”, – каже народ, що значить: усе добро йде від Бога і за все треба дякувати Йому (Фр., т. 16, с. 437). Цього прагнув навчати Г. Сковорода. Про себе самого він писав одному другові так: “Учуся вдячності – це моє діло! Вчуся бути вдоволеним з усього, що Промислом Божим дане мені в житті”⁵¹³. Тільки віруюча людина і глибоко віруючий народ може мати життєву філософію вдячності за все.

Карпатський мудрець А. Ворон у своїх порадах, як жити довго в щасті і радості, настановляв: “Розпочинай і завершуй день з подяки. А перед відходом до сну довірливо вручай Господу свою душу до нового дня... Приймай радощі і негоди з подякою. Все це милість Божа. Навіть випробування Бог ніколи не посиляє більше, ніж ми можемо знести... Не нарікай на нужду, нещастя і

⁵¹¹ Ноуен Г. Тут і тепер / пер. з англ. А. Маслюха. Львів, 2002. С. 21.

⁵¹² Мартинюк О. Психологічні особливості прояву віри в кризових станах особистостей. С. 4.

⁵¹³ Ярмусь С. Духовність українського народу: короткий орієнтаційний нарис. С. 176.

невдачі. Це твої найкращі вчителі”. Мудрий старець помічав, що в таборах, де було голодно і холодно, молитовні люди чулися здоровими і міцними духом⁵¹⁴.

Нелегко примиритися з долею, беручи з гідністю та спокоєм те, що нам доля присудила. *“На Бога сі здаю”*, тобто *“в Бозі покладаю надію”* (Фр., т. 10, с. 81); *“Господи, твоя воля!”* – це вигук *“резигнації чоловіка, який у даній ситуації не може нічого порадити, чує себе безсильним, мовляв: нехай діється, що Бог дасть”* (Фр., т. 16, с. 433). Це значить віддатися на Божу волю, а такий акт людської волі поєднує у собі суперечність, суть якої у тому, що *“ми є діяльні, чинні так, наче б усе ми мали б досягти самі, але водночас ми є пасивні, бо цілком віддані Божій волі й кажемо: “Нічого, Боже, в Тебе не прошу: ні радості, ні терпіння, але беру від Тебе життя таке, яке Ти мені даси”*⁵¹⁵. *“Здай сі на Господа милосердного”*, – значить: спустися на Його волю, май у ньому своє довір’я (Фр., т. 16, с. 435). *“Всьо приймай, що Бог дав”* – цей народний вислів І. Франко вважав фаталістичним, таким, що дуже часто *“криє за собою матеріальну й моральну апатію”* (Фр., т. 16, с. 283).

Проте з погляду віри така настанова є виразом не слабкості, а сили духу людини: щоб визнати себе створінням, що залежить від Когось, треба відваги покори, відвага дає нам можливість *“прийняти наше існування і зберігатись у ньому”*. Відвага є джерелом нашої надії на щасливе майбутнє, яке нам хоче подарувати Той, на кого ми покладаємось із *“сміливістю довір’я та одчайдушністю любови”*⁵¹⁶. Саме така *“відвага покори”* притаманна душі українця: *“Що Бог дав, мусиш приймати”* – супроти своєї долі чоловік безсильний; *“Що Біг дасть, то не напасть”* – те, що людині суджено, мусить вона приймати *“як натуральну річ”*, без нарікань (Фр., т. 10, с. 88). Лише так можна зберегти рівновагу духу і більш тверезо шукати розв’язку та виходу зі скрутного становища, оволодіти непростю ситуацією, яка склалася.

Релігійність людини – це не одностороння людська діяльність, психічне переживання, а взаємодія і діалог між Богом і людиною, в якому Бог має ініціативу, а людина є стороною, що відповідає. *“Що ми Бог дав, то маю”*; *“Я собі це не віскавав, так міні Бог дав”*; *“Що Біг дасть, то будеш мати... то*

⁵¹⁴ Дочинець М. Многії літа. Благії літа. Мукачєво, 2011. С. 14, 18.

⁵¹⁵ Іреф Р. “Так Отче” щодня з Богом. Торонто, 1977. С. 96.

⁵¹⁶ Ортинський І. З погляду благовісти. С. 82.

буде” (Фр., т. 10, с. 89, 91, 88). Такий спосіб мислення дає змогу перестати хвилюватись і спокійно, тверезо, розсудливо намагатись чинити те, чого вимагається від нас тут і тепер, у цій хвилині та в цій ситуації. За словами о. І. Ортинського, усе залежить від того, “як дужою буде відвага нашої довіри, аби прийняти те, що нам визначено таємним зарядженням незбагненої мудрости”⁵¹⁷.

“Так буде, як Бог дасть” – фраза, якою зазвичай селяни закінчували свої розмови про усілякі сподівання та побоювання на майбутнє (Фр., т. 10, с. 86). Кожен день, прожитий цими людьми ставав жестом доручення себе Богові, всецілого і повного покладання на Його доброту і милосердя. Щодня вони довірялись Богові, знаючи, приймаючи те, що Він може використати різні засоби для їхнього спасіння. “Що кому Бог дасть” – говорили про “ріжнородні” людські долі (Фр., т. 28, с. 390). “Всьо буде, як Бог дасть” – “звичайний вислов резигнації” та надії на Божу волю (Фр., т. 16, с. 281). Це погляд на життя очима віри, відповідно до якого усе є благодаттю: страждання, що пригнічує людину, різні перешкоди, несприятливі обставини тощо⁵¹⁸.

Для людини Бог є кимось іншим і безкінечно від неї вищим, розумнішим, а водночас близьким; є невидимим, але присутнім, є подателем усього, самого життя і водночас вимогливим Паном, який вимагає від неї послуху: “Силою в Бога не взяти” (Ном., № 40); “Всі ми в нашого Пана Бога дурні” (Фр., т. 16, с. 276). Сільський знахар, даючи хворому ліки, примовляє: “Коби не зашкодило, а ци поможе, ти знаєш, Боже!” (Фр., т. 23, с. 163). Народ визнає свою повну залежність від всезнаючого Творця такими твердженнями: “То хиба Бог знає”; “Господь знає, але нікому не скаже”; “Я з Богом на раді не був”; “Я не Пан Біг, наперед не знаю” (Фр., т. 27, с. 215; т. 16, с. 434; т. 10, с. 89, 91).

Паремії виражають прийняття усього того, що приходить, як волю Бога, який знає, яким шляхом вести людину, а отже й віддання людиною себе під

⁵¹⁷ Там само. С. 125.

⁵¹⁸ Народна віра в залежність людського життя від Божої волі відображена у низці приповідок, як-от: “Што Бог дасть, то буде, а від зла і вином не викупитися”; “Ніхто не знає, що му Бог судив” (не знає наперед своєї долі); “Хто ще знає, доки нам Бог віку подовжит” (доки поживемо – на це Божа воля); “Не видумаєш иначи, хиба як ти Бог назначит” (як би чоловік не поведився і не хитрував у житті, не мине своєї долі); “Що буде, то буде, а буде, що Бог дасть” (Фр., т. 28, с. 538, 447, 448, 401, 396). Для того, щоб переконливо та сміливо подолати минуле та звернути зусилля своїх дій та надій на сьогодні та на завтра людина мусить віднайти пункт опори. Віруючий знає, що є хтось, з ким може “перекреслити пройдешне” та на кому “будувати прийдешне”, що той хтось існує і зветься милосердям Божим (Ортинський І. З погляду благовісти. С. 88).

Його всемогутній захист. *“Хто ж в світі знає, що Біг гадає!”* (Ном., № 28); *“Бог дає, як сам знає”*: Божі присуди невідомі; *“Бог знає, що ділає...робит”*: чоловік часто не розуміє значення фактів, може “судити їх тільки з наслідків”, тільки Той, хто знає наперед майбутнє, може розуміти значення теперішнього (Фр., т. 10, с. 68). Та слабкість і покора перед Богом, повне покладання на Його волю давали українцям змогу і силу перемагати свої страхи, тривоги, сумніви, сповнювали надією. Це були перемоги силою Бога.

Людина, яка переживає кожную мить свого життя з надією та довірою до Бога, очищує своє чекання від нетерплячки. Таке довірливе чекання, яке наказує прийняти все те, що принесе завтрашній день, характерне для людини “вбогої”, що все своє має у Бога⁵¹⁹. Слово “убогий” у біблійному трактуванні не обов’язково означає вбогість матеріальну. Вбога духом людина – це та, яка позбавлена самовпевненості, яка знає, що не може покладатися на себе, на власні сили⁵²⁰. Така людина настановлена на сподівання усього від Господа, а не на вкорінення у земному житті⁵²¹.

Той, хто визнає в душі віри власну безпорадність, стає вбогим духом. Вартість смирення (або духовної вбогості) у тому, що вона оберігає людське “я” перед усім, що могло б становити загрозу для нього. Якщо наш скарб в Господі, ніхто не зможе в нас його відібрати⁵²². Коли чиясь добро пропадає через якийсь “елементарний припадок” (пожежу, повінь), то потішають себе словами *“То всьо Боже, не наше”* (Фр., т. 10, с. 100). *“Бог дав, Бог взяв”*, – потішають по великій втраті (Пл., т. 1, с. 21). У такий спосіб думають люди, вільні від пригнічування своїх потреб і від страху втрати, ті, що мають повне довір’я до Бога, а отже, люди зі здоровою психікою⁵²³.

“Все, що маємо, прийшло від Бога, Він може і забрати, коли схоче”, – коментує В. Плав’юк приказку *“Що наше, те й Боже”* (Пл., т. 1, с. 218).

⁵¹⁹ Яциняк О., Плужек З. Світ людських криз. Київ, 2000. С. 153.

⁵²⁰ Образ такої вкоріненої в Бозі народної душі постає в пареміографічних зразках: *“Пан Біг все дає людьом з неба, бо Йому не треба”* (дар Божий вважається чимось небесним). Усяка пожива є ласкою Божою: *“Як ті Бог не нагодує, то ті ніхто не нагодує”* (Фр., т. 24, с. 495, 426). Таке сподівання усього від Бога означає духовний стан дитини, яка цілковито визнає, що нічого не має і нічого сама не може, не вміє. Зміст цих приповідок відповідає біблійному трактуванню матеріальних благ як дару Божого. Так у старозавітній книзі Еклезіяста йдеться про те, що “нема нічого ліпшого для чоловіка, як їсти, пити та зазнавати собі добра з своєї праці. Я спостеріг також, що це з руки Божої приходить” (Еклес. 2: 24).

⁵²¹ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов’я духовності. С. 36–37.

⁵²² Філіп Ж. Внутрішня свобода: Сила віри, надії й любови. Львів, 2007. С. 136.

⁵²³ Мюллер Й. Бог – он иной. С. 83.

Богослов'я внутрішнього життя говорить, що така готовність людини віддати Господеві все, що він їй дає, в неприв'язаності своїй до нічого, окрім волі Божої, є свідченням зрілої віри і дає внутрішній спокій людині⁵²⁴. Крім цього, аналізовані мислеформи є ознакою есхатологічного мислення та оцінки людини, мовляв: моя криза (біда, скрута, хвороба тощо) триває місяць, рік чи кілька років, але що це порівняно з вічністю⁵²⁵.

Народна філософія, як бачимо, проникнута євангельською мораллю, яка є передовсім мораллю першого блаженства⁵²⁶. Етнопсихолог В. Янів пов'язує релігійність українців як домінанту їх світогляду з геополітичним положенням нашої країни при “битій дорозі”, з тими “межевими ситуаціями” в нашій історії, “коли саме життя, як таке, стає проблематичним, людина шукає за істотним в житті”. У таких ситуаціях настає “переставлення життя на вищу екзистенціальну форму”. У народів із християнською культурою цією “трансценденцією” була християнська віра, а ідеалом, що “переступав границі життя”, була надія на вічне життя у Господі⁵²⁷.

Погляд віри передбачає переконання, що Бог знає, як ніхто інший, кожному людину у всіх її можливостях, умовах і обмеженнях і має щодо неї конкретні наміри⁵²⁸. Безпосереднє сприйняття Бога дає людині глибоке відчуття умиротворення і впевненості. Приповідки виражають таку відсутність сумнівів українців у тому, що Бог сам знає, що для кожного є добрим: “*Бачить Бог з неба, що кому треба*” (Ном., № 73). “Провидіне дбає про кожного чоловіка, – пояснює І. Франко вислів “*Знає (Видит) Біг з неба, що кому треба*”, – в нещасливих випадках чоловік не повинен падати в зневіру, потішаючися тою думкою, що Бог наслав на него се лихо для його ж добра” (Фр., т. 10, с. 78). Ця

⁵²⁴ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовності. С. 32.

⁵²⁵ Яциняк О., Плужек З. Світ людських криз. С. 153.

⁵²⁶ За народним світоглядом, усе є таким, яким Бог хоче, щоб усе було. Увесь світ і кожен предмет є вираженням Його певного уподобання і волі. “*Бога не тра вчити*” (як має злого карати або як має “рядити” світом); “*Хто Господу розкаже?*”, – Бог дає чоловікові те, що сам хоче (Фр., т. 10, с. 66; т. 16, с. 437). Усе, що є добрим, народ не приписує нікому, а пов'язує його з Богом, від якого все пливе, мов із джерела. “*Все добре від Бога*” (вислів віри в Божу доброту); “*Що Бог дасть, то добре*” (народна віра в те, що всяке добро йде від Бога); “*Як Господь не дасть, то хто дасть?*” – значить: від Бога походить усе добро і його треба просити (Фр., т. 23, с. 10; т. 28, с. 390; т. 16, с. 437). Зміст паремій засвідчує віру в те, що реалізована у всьому Божя воля, а значить, і кожне терпіння чи моральне зло, Бог повертає на остаточне добро людини. “*Що Бог дає, то все к лучшому*”; “*Що Бог не робить, то все на лучче*” (Ном., № 61, 62). Аналізуючи смислове наповнення цих народно-мовленневих фраз, можемо зауважити їх семантичну збіжність зі словами св. Павла: “Ми знаємо, що тим, які люблять Бога, покликаним за Його постановою, все співдіє на добро” (Рим. 8: 8).

⁵²⁷ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. С. 181.

⁵²⁸ Słownik teologiczny / pod red. ks. A. Subierbiera. Katowice, 1988. S. 71.

приповідка за змістом близька до біблійного твердження “Отець же ваш знає, що вам потрібно” (Лука 12: 30).

Пареміографічна творчість українців вербалізує їх релігійне убожество, вони не наважуються просити у Бога щось “понад мінімум, покладаючи саме на Нього визначення меж хліба насущного. Мовляв, Бог краще за мене знає, чого мені бракує і на що я заслуговую; десь глибоко жевріє надія, що буде щедрим Бог і за скромність мою дасть більше, ніж прошено...”⁵²⁹.

Приповідки закарбували в собі збережений завдяки силі віри народу погляд його надії на будь-яку ситуацію (як щодо себе, так і щодо інших), який дозволяє позитивно, з любов’ю, реагувати на різні життєві обставини.

3. 1. 4. Надія як уповання на ласку і милосердя Божє.

Паремії є вербальним свідченням не лише такого досвіду сприйняття Бога, що пов’язаний з драматичними духовними переживаннями, після яких, часто, людина перебуває у спокійній упевненості, що Бог десь поруч і любить її. Далеко не усі віруючі люди мають такий духовний досвід. Міцна віра в Бога можлива і без душевних потрясінь. Для деяких головним доказом реальності Бога є спокійна впевненість у “супроводі”, “допомозі” і “скеровуванні” від невидимої Його присутності⁵³⁰.

Щоденне спілкування з Богом, звертання до Нього передбачає, так би мовити, дружбу людини з Богом. Як і в стосунках між людьми, знайомство з Богом переходить в дружбу. А потім приходить упевненість, що ми можемо довіряти один одному. Він перестає бути лише недільним знайомим і стає повсякденним другом, спілкування з яким заспокоює одну з головних психічних потреб людини – потребу схвалення й любові.

Якщо людина вірить, що незбагнений Бог любить її більше, ніж найдобріший батько і найкраща матір, тоді вона має певність, що все в її житті огорнене любов’ю, ласкою і милосердям Божим: “*Дає нам Пан Біг, що Його ласка*”, – говорять селяни про добру погоду, добрий урожай та здоров’я (Фр., т. 16, с. 505). Навіть коли не ведеться, коли перебуває на краю безодні, силою віри людина знаходить в собі відвагу надіятись: “*Сподіватись на Бога, на його*

⁵²⁹ Біленко Т. Слово і мовчання в молитві. Гуманізм і моральність: екзистенційні виміри. Львів, 1997. С. 102.

⁵³⁰ Янг Дж. Християнство. С. 114.

ласку” (Ном., № 94); *“Кого Бог любить, того не загубит”* (віра в те, що чесний, добрий чоловік не пропаде⁵³¹); *“Бог ласкав; Бог милостивий”*; *“Бог не без милости, козак не без долі”*: такими словами потішає себе чоловік у тяжкій пригоді, мовляв, перебуду це лихо (Фр., т. 10, с. 79, 68, 69).

Там, де людина у своєму щоденному житті шукає зв'язку із тепер присутнім Богом, “в його незбагненній доброті почувається безпечною та певною”⁵³², а невдачі, недугу, прикросці тощо переживає менш драматично. У якійсь тяжкій пригоді, у часі недороду люди потішають себе, міркуючи: *“Давав нам Панбіг милосердний до тепер, то чень нас і від теперне забуде”*; *“Чень ще Господь і на нас ласкав”* (надія, що ще й ми зазнаємо добра, не пропадемо); *“Держит щось Пан Біг і для нас”* (Фр., т. 16, с. 504, 543, 437). Оскільки Бог є милосердним, люблячим Батьком, то в людських серцях жевріє надія на те, що він вирятує їх сьогодні і завтра у такий спосіб, який Він для них вважатиме найкращим, найвідповіднішим, наймудрішим.

Функцією, надією на можливість блага “небесного”, якщо земне стає примарним, визначається зміст і сутність ідеї Бога: *“Всьо надармо, як Бог не ласкав...не благословит”*, – значить, даремні всі заходи та праця, коли нема ласки Божої. Слова про щось добре та пожадане супроводжують побожним бажанням *“Дав би то Господь милосердний!”*; *“Як би Бог ласкав, буде й мій бич траскав”* (Фр., т. 16, с. 512, 435, т. 28, с. 390).

Пам'ять і думка про любов і ласку Божу фігурує у так званих “побожних зітханнях”, як-от: *“Боже, Боже, най нас твоя ласка споможе!”* (Фр., т. 24, с. 335). Коли під час богослуження священник повертається зі святими дарами до людей, промовляють коротку молитву-зітхання *“Обернисі Господоньку (Боженьку) ласков твойов съвятвов небеснов...на мир християнський!”* (Фр., т. 10, с. 84). Віра убогих духом людей, безпорадних перед Творцем, стає “безперервним прибіганням до невичерпного Божого милосердя й очікуванням усього від Нього”, довіренням себе Його безмежній силі і любові⁵³³.

Ласки Божої доброти, яка ніколи не перестає над людьми чувати, бажають і в жебрацьких молитвах: *“Бодай ви од Бога ласку мали!”* (Фр., т. 24, с. 335);

⁵³¹ Подібно й у інших мовах, зокрема англійській – див. Дубраська З. Р. Паремії як засіб пізнання... С. 78.

⁵³² Ортинський І. З погляду благовісти. С. 100.

⁵³³ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовности. С. 8.

“Господь би вас не опустил ласков свойов” (Фр., т. 16, с. 435). Серед побожних бажань є й такі: *“А щоб же (хай, бодай) вас Бог любив!”*; *“Здорові були та Богу милі!”* (Ном., № 3250, 12428). Такі вислови є своєрідним нагадуванням про Божу ласку і ставлять її в осередді “внутрішнього простору” людини, “освітлюючи його, як свічка темну кімнату”⁵³⁴.

Надія зміцнюється переконанням, що людина не є самотньою у своїх турботах і проблемах, свідомою певністю у несхибній, вічній любові ласкавого Небесного Отця до своїх дітей.

Підсумовуючи зазначимо, що аналізований у цьому підрозділі приповідковий матеріал та окреслене коло питань далеко не вичерпують теми народнорелігійних трансформацій категорії надії в українській культурній традиції. Ця тема заслуговує на подальші народознавчі студії, проте на основі викладеного вище все ж можемо зробити певні висновки.

Дослідження пареміографічного фонду українців дає змогу “побачити” ті сфери людської психіки, у яких нашо́вхуємося на основи релігійного самовияву, і збагнути, які умови сприяють їх появі.

У традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття. Виокремлений пласт українського паремійного фольклору, що становить собою тематичну групу “довір’я і надія на Бога”, є вербальною формою вираження народнорелігійної віри в єдиного Бога як всеохоплюючої ре-акції людини “на первинну “акцію” (actio) одкровення Богом самого себе”⁵³⁵, віри потрійного змісту: віри, що Бог є, віри у значенні покладання на Нього, сподівання всього від Господа і довіри до Бога, відданості, прив’язаності до Нього.

Визнаючи слабкість і покору перед Богом, носії аналізованих мислеформ впродовж століть сповнювались силою долати власні страхи, сумніви і тривоги, витісняли їх надією.

3. 2. “Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу

⁵³⁴ Ноуен Г. Тут і тепер. С. 12.

⁵³⁵ Каспер В. Бог Иисуса Христа. С. 164.

В українському народному мовленні, як і в деяких інших європейських мовах, існує ціла низка вигуків висловів, що вживаються для вираження почуттів і мають релігійну семантику. Вокативні речення “*Боже!, Боже мій!*”, “*Боже мій милостивий!*”, “*Святий Боже!*”, “*Господи!*”, “*Господоньку мій милий!*” та ін. супроводжують різні емоційні стани людини, виражають цілу палітру настроїв і переживань. Кожен з висловів цього типу має свою семантику, яка не впливає зі значень окремих елементів, що входять до складу вислову, і щоб зрозуміти комунікативну інтенцію мовця, треба цю семантику знати. Цікавими є також семантичні відмінності між зовні відповідними окличними зворотами в різних мовах.

Такі словесні формули-звертання до Бога, що у комунікативному відношенні виконують функцію окремого речення, нагадують початкові слова молитви, адже звертання є обов’язковим елементом молитви. Маючи досвід спілкування з Богом, душа, за словами Тертуліана, в найтяжчі хвилини життя мимовільно кличе: “*Господи!*”. А слова навіть невіруючих людей, що в непростих ситуаціях говорять: “*Все в руках Божих, надіюся на Бога, Бог нас розсудить*”, як уважає цей учитель Церкви, свідчать про те, що в природі людини закладена релігійна свідомість, яка відбиває в собі основні істини, які душа згадує навіть серед найбільшого потьмарення гріхом⁵³⁶. Немає сумніву, що релігійність роду людського є фактом етнографічним, безбожні народи ніколи не існували і не існують на землі. Людська душа прагне Бога, бо людина є істотою релігійною.

Віра є неперевершеним засобом психологічного захисту особистості. “О, як же часто серед небезпек життя, в хвилинах тяжких випробувань забувається про цілий світ і виривається з душі молитва: “*Отче, Боже мій!*”, – слушно зауважує о. П. Герилюк-Купчинський. – Людина шукає когось, хто би їй допоміг”⁵³⁷. Десятки мільйонів людей розпочинають робочий день словами “*Отче наш...*”. Маючи такого захисника, людина може почувати себе вільною від самодурства земних правителів, легко долати життєві труднощі і навіть страх перед смертю⁵³⁸.

⁵³⁶ Християнська етика: посібник для учнів 7 кл. С. 18.

⁵³⁷ Герилюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді. Львів, 1996. С. 88.

⁵³⁸ Християнська етика: посібник для учнів 7 кл. С. 116.

Цікавою у контексті нашої теми є гіпотеза В. Жайворонка, за якою “вигукові мовні формули звертання людини до Бога (звичайно ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях – “о Боже!”, “Бог з тобою!”, “хай Бог милує!”, “Боже мій!”, “Боже мій милий!”, “Боже збав!”, “крий Боже!”, “не дай Боже!”, а також як добрі побажання близькій людині – “дай Боже!”, “з Богом!” – зберегли “віру в надприродні сили, передусім у Бога”, породжену одвічною залежністю людини від “сильніших за неї стихій природи”⁵³⁹. Автор вважає, що ці вислови мають ще дохристиянське походження, яке пов’язує з тим, що слово “бог” виступає складником численних давньоукраїнських теонімів – Білобог, Чорнобог, Стрибог, Дажбог, Всебог та ін.; це слово “у давньому народному світосприйманні – божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін.”⁵⁴⁰. Таке припущення має право на існування, проте семантичний аналіз цих вигукових формул у їх сучасному слововживанні дає нам підстави стверджувати, що вони мають християнське змістове наповнення.

Слід зазначити, що окличним зворотам релігійного змісту в описах мови, як правило, не приділено належної уваги як таким, що мовляться “до речі”, “до слова” або як “семантично порожнім”. На це вказує польський етнолінгвіст А. Вежбіцка у своїй розвідці, присвяченій порівняльному дослідженню подібних зовні відповідних вигукових висловів у різних європейських мовах (німецькій, французькій, англійській, польській та російській)⁵⁴¹. Дослідниця трактує звороти цього типу дуже уважно, приписуючи їм багату семантику, яка піддається аналізу. Зафіксована автором статті різниця в емоційному наповненні кожного з цих висловів у різних мовах (наприклад, пол. “*Mój Boże*” та нім. “*Mein Gott*”) дозволила йому сформулювати у статті низку цікавих і важливих питань, що стосуються зв’язків між вигуковими зворотами і культурою, історією, релігією. Не намагаючись у своїй розвідці на ці питання відповісти, А. Вежбіцка на перший план висуває такі з них: 1) Чи можна пов’язувати багатство репертуару і частоту вживання квазі-релігійних вигуків

⁵³⁹ Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ, 2006. С. 43–44.

⁵⁴⁰ Там само. С. 43.

⁵⁴¹ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem: O Jezu! i podobne wyrażenia na tle porównawczym. *Etnolingwistyka*. Lublin, 1996. № 8. S. 25–39.

зі станом релігійності певного суспільства? 2) Чи є зв'язок між віровизнанням, що переважає у тій чи іншій країні, і репертуаром уживаних у ній квазі-релігійних вигуків? 3) Яким є зв'язок між становищем католицизму у певній країні і вживанням окличних зворотів, що стосуються Матері Божої? 4) Чи і яким є зв'язок між уживанням “релігійних вокативів” і релігійною свідомістю осіб, що їх використовують?”⁵⁴²

Спостерігаючи за вживанням вигуків релігійного змісту різними особами, можна зауважити певні відмінності, як індивідуальні, так і соціолінгвістичні. Скажімо, є особи, які часто використовують у своєму мовленні вислів “*Боже мій!*” (і які усвідомлюють це самі), і є інші, які стверджують, що не уживають його ніколи, і які намагаються його не вживати. Без систематичних емпіричних досліджень можна щонайбільше констатувати, що для певних осіб або груп більш характерним виявляється використання того чи іншого вислову чи висловів. Так, наприклад, А. Вежбічка встановила, що в польській мові вислови “*O Jezu!*” і “*Matko Boska!*” більш характерні для жінок, ніж для чоловіків, а в англійській мові (у її австралійському варіанті) вислови “*Jesus!*” і “*Christ!*” більшою мірою властиві чоловікам⁵⁴³.

Не менш потрібними, ніж соціолінгвістичні дослідження зворотів аналізованого виду, є дослідження семантичні. Ці речення-звертання до Бога, будучи своєрідним концентрованим вираженням емоцій, супроводжують людину в різних складних життєвих ситуаціях. З тлумачного словника української мови можемо довідатися, що вислів “*Боже мій!*” “уживається як вигук для вираження здивування, радості, страждання”⁵⁴⁴. Фразеологічний словник трактує цей зворот як такий, що “уживається для вираження великого захоплення, подиву, відчаю, розпачу і т. ін.”⁵⁴⁵.

Наважимося констатувати, що ця швидка, миттєва словесна реакція людини на події, несподівані зміни, явища зовнішнього світу, свідчить про такі характерні риси психічного укладу українського народу, як “емоціоналізм, сентименталізм, чутливість та ліризм”, що, за словами Я. Яреми, найяскравіше

⁵⁴² Там само. С. 30.

⁵⁴³ Там само. С. 26.

⁵⁴⁴ Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 208.

⁵⁴⁵ Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – Київ, 1999. Кн. 1. С. 43.

проявилися “в естетизмі українського народного життя”⁵⁴⁶. Несучи експресивне навантаження, вигуківі звороти релігійного змісту мають властивість передавати різноманітні порухи людської душі, тому часто використовувані майстрами художнього слова, зокрема, для того, щоб викликати у читача співпереживання. Спробуємо проаналізувати низку прикладів вживання цих висловів, уведених У. Самчуком у канву двох творів у різних контекстах, у десятках епізодів, як-от: “*Роман почав сильно кидатися і янчати. Боже мій! Боже мій! Дитино! Що з тобою? Боже, Боже! Не допусти, допоможи!*”⁵⁴⁷. Як бачимо, у цьому уривку з прозового твору, на українському мовному ґрунті вислів “*Боже мій!*” служить, швидше за все, для вираження такого почуття, як переляк чи шок, викликаний якоюсь раптовою подією, і тісно пов’язаного з проханням Божої допомоги у ситуації людської безпорадності і відчаю.

Цей приклад добре ілюструє різницю значень між українським і відповідним польським висловом: український “*Боже мій!*” (до речі, як і німецький “*Mein Gott!*”) є нормальною спонтанною реакцією на щось раптове і неочікуване, у той час як польський “*Mój Boże!*” є рефлексійним і не дуже вписується у контексти, що викликають таку реакцію. У польській мові свідок такої події міг би крикнути “*O Boże!*”, у той час як “*Mój Boże!*” є чимось, що людина промовляє (зі жалем, сумом або в меланхолійній задумі) і тут думка, звернена до Бога, безпосередньо пов’язана з почуттям власної безпорадності. Тому звертання до Бога набуває дещо молитовного характеру⁵⁴⁸.

Носій українського звороту “*Боже мій!*” переважно волає або кричить зі здивуванням, жахом чи обуренням. Так варіант до аналізованого вислову “*А, Боже мій милостивий!*” І. Франко слушно тлумачить як “окрик знетерпівлення, досади” (Фр., т. 10, с. 63.).

У своїй розвідці А. Вежбіцка присвятила особливу увагу аналізованій словесній формулі. Порівнюючи вживання лексичних відповідників цього окличного звороту у польській, англійській, німецькій, французькій мовах, дослідниця зауважила разючі відмінності у їх експресивній цінності. В

⁵⁴⁶ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. С. 27.

⁵⁴⁷ Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: роман. С. 47.

⁵⁴⁸ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem... S. 31, 33–34.

англійській мові (у її австралійському варіанті) вислів “*Oh my God!*” (за звичай саме з додаванням вигуку *oh*) є, загалом, окриком раптового жаху або шоку. У німецькій мові “*Mein Gott!*” виражає, скоріше, подив (щоправда, негативно забарвлений, але не обов’язково пов’язаний з чимось подібним до шоку чи жаху). У французькій мові вираз “*Mon Dieu!*” (подібно до польського “*Mój Boże!*”) не мусить виражати ані подиву, ані жаху, і може бути пов’язаним швидше за все з меланхолійною рефлексією. Як “*Mon Dieu!*”, так і “*Mój Boże!*” можна при цьому, за твердженням дослідниці, інтерпретувати як “зітхання”, у той час як ані “*Mein Gott!*”, ані тим більше “*Oh my God!*” такій інтерпретації не можна надати⁵⁴⁹. Додамо до цього, що за своїм смисловим наповненням український вислів “*Боже мій!*” в одних випадках може бути близьким до молитовного “зітхання”, а в інших – не набувати виразного молитовного семантичного забарвлення.

Як зазначає А. Вежбіцка, не природнім було б вигукнути польською “*Boże!*”, раптом усвідомлюючи собі щось “добре”⁵⁵⁰. Проте в українській мові, на відміну від польської, подія, яку усвідомлює собі людина, не мусить бути “злою”, “недоброю”. Навпаки – такий образ-звертання інколи допомагає передати кількома словами велику несподівану радість. Апеляція до Бога може супроводжувати й такі позитивні емоційні стани людини, як захоплення, задоволення, душевне піднесення. Від людини, що перебуває під сильним враженням, у стані надзвичайного захоплення, замилювання чимось, зрідка можемо почути також вислів “*Боже твоя сила!*”: “*а усмішка – Боже твоя сила! – що за усмішка, дивна й нерозгадана*”⁵⁵¹.

У репертуарі українських “релігійних вокативів”, що стосуються безпосередньо Бога, маємо цілу низку варіативних словосполук до висловів “*Боже!*”; “*О Боже!*”; “*Боже ж мій!*” і “*Боже ти мій!*”, що містять у своїй структурі різні означення, а саме: “*Боже благий!*”; “*Боже мій милостивий!*”; “*Боже мій єдиний!*”; “*Боже мій милий!*”; “*Боже правий!*”; “*Святий Боже!*”⁵⁵²

⁵⁴⁹ Там само. S. 26–27.

⁵⁵⁰ Там само. S. 34.

⁵⁵¹ Лепкий Б. Мотря. *Дзвін*. 1991. № 2. С. 63.

⁵⁵² Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ, 1999. Кн. 1. С. 43.

Дещо “книжний” характер має звертання *“Боже праведний”*, що фігурує, зокрема, у сучасній українській художній літературі, наприклад: *“Та, Боже праведний, ні одному Шекспіру із Стефаником, навіть Гоголем і Рабле на додачу, і навіть у вісім рук не передати того абсурду із одночасною драмою, комедією і безперервним вертепом, які тривали на землях укрів до 9 вересня 2005 р. від другого пришествя Христа на Землю”*⁵⁵³.

У текстах народних голосінь знаходимо цей зворот, підсилений висловом *“Боже мій милостивий!”* Таке подвійне звертання до Бога увиразнює почуття розпуки, відчаю, переживання горя, викликане смертю близької людини, неспроможність змиритися з цією втратою: *“...Боже мій милостивий, та Боже мій праведний! Та чим же я тебе прогнівила, та чим же я пирид тобою согрішила, та за що ж ти мене наказуєш...”*⁵⁵⁴.

Пареміографічні матеріали засвідчують побутування й варіанту *“Моцний Боже!”*, зафіксованого, зокрема, й у народнопоетичній творчості українців. Наприклад, за сюжетом однієї з народних пісень, почувши несподівану трагічну звістку, “мила плаче” за вбитим кіньми козаком: *“Як вона вчула – тяженько зотхнула, // Іще горко заплакала: // Боже мій, Боже, ти мій моцний, Боже! // Чого ж це я дождала?”*⁵⁵⁵ У цьому уривку стан зажури, скорботи, глибокого смутку увиразнений прислівниками “тяженько”, “горко” і тричі повтореним апелятивом “Боже”.

Цікаво, що замість *“Моцний Боже!”* іноді жартома в народі казали *“Моцний Микито!”* (Фр., т. 24, с. 391.). Така заміна слів, ймовірно, продиктована застереженням з другої заповіді Божої (“Не будеш вживати ім’я моє надаремне”), яке відклалось у народній свідомості.

У фольклорних матеріалах подибуємо звертання до Бога з епітетом “всевидючий”: *“Ой, Боже наш всевидючий, // Боже милостивий, // Чом ти, Боже, не поглянеш, // Що нам поляк чинить”*⁵⁵⁶.

Уважаємо за потрібне наголосити на тому, що такі вигуківі словесні формули, використовувані їх носіями у стані сильного емоційного піднесення,

⁵⁵³ Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів: гомеричний роман-симфонія. Львів, 2006. С. 21.

⁵⁵⁴ Свенціцький І. Похоронні голосіня. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 72.

⁵⁵⁵ Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Черниговъ, 1899. Т. 3. С. 280.

⁵⁵⁶ Коломийки (Записано в 1935 р. на прикордонні М. Нагорним). Архів ІН НАН України. Спр. 211а. Арк. 86.

зворушення, радості, захоплення, здивування, шоку, жаху, переляку та переживання ними інших почуттів, дають можливість виявити законсервовані в царині мови світоглядні уявлення народу про атрибути Бога. Як бачимо, аналізовані стереотипні висловлювання яскраво ілюструють: у народній свідомості Бог – це Особа, якій притаманні такі риси, як “єдиний”, “правий”, “святий”, “моцний”, “благий”, “милостивий”, “милий”, “всевидючий”, “праведний”⁵⁵⁷.

Доречно підкреслити той факт, що у релігійному світогляді українців, вербальним виявом якого є, зокрема, аналізовані у цьому викладі вислови, знайшов свій відбиток християнський постулат про Боже милосердя. Слід зауважити, що слово “милосердя” (“милість”) містить навантаження церковного впливу, якщо його ототожнюють із “прощенням” і “співчуттям”.

Спробуємо окреслити біблійне розуміння цього поняття. Цим словом називали Бога, захисника бідних, вдів, сиріт, милосердного до них за Заповітом⁵⁵⁸. Милість (у значенні доброти) – центральна тема Старого Заповіту, у якому це слово, “*hesed*”, ужито 250 раз, у тому числі 125 раз у псалмах. Переклади слів “рахамим” і “хесед” межують від “милосердя” до “любові”, включаючи такі поняття як “благість”, “жаль”, “співчуття”, “милість”, “вірність”, “відданість” і навіть “благодать” (євр. “*хен*”). Це вічний атрибут взаємозв’язку, який виражала Божа любов⁵⁵⁹. “Хваліте Господа, бо добрий, бо милість його повіки” (Пс. 107: 1); “бо в Бога є милість” (Пс. 130: 7); “милість Його вічна” (Пс. 136: 1).

Універсалізм милосердя знайшов своє завершення в Ісусі, усі Його вчинки явили світові божественне милосердя. Ісус співчував усім, нещасні люди звертались до Нього як до Бога, повторюючи: “Змилуйся надо мною!” (Мт. 15: 22; 17: 15; 20: 30). Він звістив Євангеліє всеохоплюючого милосердя, якого

⁵⁵⁷ Принагідно зазначимо, що подібні усталені в народному мовленні штампи виразно простежуються у творчості Т. Шевченка. У його поемах і поезіях знаходимо такі звертання: “*Всецедрий Боже!*” (“Росли укупочці, зросли...”), “*Боже мій великий!*” (“Гайдамаки”), “*Боже мій єдиний!*” (“Сон”), “*О Господи милосердий!*” (“Єретик”), “*О Боже мій милосердний!*” (“Наймичка”), “*А Боже мій милостивий!*” (“Сотник”). Проте найчастіше поет використовував окличні звороти “*Боже милий!*” та “*О Боже мій милий!*”, які знаходимо у таких творах, як “Причинна”, “Сон”, “Давидові псалми”, “Гайдамаки”, “Москалева криниця”, “Тополя”, “Марія”, “Марина”, “Заросли шляхи тернами...”, “Хіба самому написати...”, “Якби тобі довелося...”, “І небо невміє, і заспані хвили...”, “Ми восени таки похожі...”, “Мій Боже милий...”, “Мов за подушне...”, “Лічу в неволі дні і ночі”. Ці вигукі фігурують тут і як безпосереднє звертання до Бога, і як засіб вияву емоцій.

⁵⁵⁸ Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002. С. 170.

⁵⁵⁹ Теологический энциклопедический словарь. С. 679.

вимагав від вірних і яке є необхідною умовою входження у Царство Небесне – “Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний” (Лк. 6: 36). Одрокнення милосердя є апогеем Послання до римлян. Щоб усім мати доступ до милосердя, всі повинні визнати себе грішниками: “бо Бог замкнув усіх у непослух, щоб усіх помилувати” (Рим. 11: 32)⁵⁶⁰.

Важливо наголосити, що впродовж всієї християнської історії усвідомлення безперервної людської потреби в Божій милості залишалось головною частиною християнської побожності. Піснеспів “Господи, помилуй” (гр. “*Kyrie eleison*”), який звучав у давній Церкві, й надалі звучить у багатьох літургічних формах богослуження. Цікаво, що у релігії ісламу, на який великий вплив мало християнство й іудаїзм, Бога найчастіше називають “милосердний”, “співчутливий”⁵⁶¹.

Отже, підсумовуючи сказане вище, можемо стверджувати, що джерелом народних уявлень про милосердя Боже є саме учення, постуловане християнською канонічною й апокрифічною традицією. Коли людина усвідомлює себе нещасною або грішною, – тоді, “з більшою або меншою ясністю, їй відкривається суть безмежного милосердя”⁵⁶².

Повертаючись до порівняльного аналізу “релігійних вокативів”, варто зауважити, що їх перелік у польській мові є значно скромнішим, ніж в українській, а саме: “*Boże!*”; “*O Boże!*”; “*Mój Boże!*”; “*Boże kochany!*”; “*Boże drogi!*”⁵⁶³ Крім цього, у мовнокультурній традиції українців, на відміну від польської, широкого вжитку набула формула “*Господи!*” та вигуків звороти релігійного змісту зі зменшувально-пестливими формами слів (“*Боженьку святий!*”; “*Господоньку святий!*”; “*Господоньку мій!*”; “*О Господоньку!*”).

Варто підмітити, що російським відповідником до аналізованих вигуків фраз релігійного змісту є вислів “*Боже мой!*”, проте частіше використовуваний вигук “*Господи!*” Прикметним є те, що народне мовлення закарбувало в собі характерне для народної морально-етичної традиції уявлення про звертання до Господа як до світлої, доброї сили, на протиположність до нечистого як втілення зла.

⁵⁶⁰ Словник біблійного богослов'я. Львів, 1996. С. 420–421.

⁵⁶¹ Теологический энциклопедический словарь... С. 679.

⁵⁶² Словник біблійного богослов'я... С. 418.

⁵⁶³ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem... S. 28.

Яскравою ілюстрацією такого протиставлення добра і зла у традиційних фольклорних образах може послужити народна легенда⁵⁶⁴, записана у Великоустюжському районі Вологодської області (1997 р.)⁵⁶⁵.

Аналізуючи смислове наповнення російських народномовленнєвих фраз, можемо зауважити, що зі значенням “вигукувати, вживаючи ім’я Бога, для вираження емоцій: жаху, присяги, скарги” функціонує стійкий вислів “*призывать Господа Бога*”, якому у польській мові відповідає фразеологізм “*wzywać imienia boskiego*”: “Бабка бралась за топор, кляня непутёвого муженька своей дочери, и, призывая Господа Бога, святую Деву Богородицу, обтёсывала новый столб. (В. Тендряков “Чудотворная”) “*Brala się babra za siekierę przeklinając łajdaka zięcia, i wzywając imienia Boskiego i Najświętszej Panienki, sama obciosywała nowy słupek*”⁵⁶⁶. У своїй мовленнєвій практиці українці використовують дещо близький за своїм емоційним забарвленням до цих висловів фразеологічний зворот “*здіймати руки до Бога*”, як-от в уривку з поеми Т. Шевченка “Невольник”, у якому головний персонаж Степан: “*Плаче-ридає, // До Бога руки здіймає, // Кайдани ламає...*”⁵⁶⁷. Український пісенний фольклор фіксує наявність варіантного стійкого словосполучення “*заломити руки*”: “*А мати в коморі // Руки заломила – // Ой, Боже, мій Боже, // Що буду робила?*”⁵⁶⁸. Як бачимо, тут звертання до Бога викликане відчаєм і безпорадністю людини.

Принагідно зазначимо, що в російській уснорозмовній народній сфері окрім вигуків “*Господи!*” і “*Боже мой!*” зрідка побутує словесна формула “*Бог ты мой!*”, яка служить для вираження радості, захоплення чи обурення⁵⁶⁹. Подібний до російського усталений в народному мовленні українців вислів

⁵⁶⁴ “Встречаются Христос и нечистый. “Ну, как поживаешь?” – спрашивает нечистый. “Хорошо. А ты?” – “Тоже хорошо, да только работы много”. – “Откуда ж у тебя работа?” – “А вот все люди мне поклонились. Меня призывают раньше тебя. Говорят: “Ой, Господи! Ой – это моё имя”. – “Но есть, – говорит тогда Христос, – люди, которые говорят “Господи”, а тебя и вовсе не зовут”. Вот так, девка, не говори слов “ой”, “кошмар”, “ужас”, “беда” – то имена нечистого.

⁵⁶⁵ Народная Библия: Восточнославянские этимологические легенды. Москва, 2004. С. 99.

⁵⁶⁶ Lewicki R. Христианство: Русско-польский словарь (Chrześcijaństwo: słownik rosyjsko-polski). Warszawa, 2002. S. 65.

⁵⁶⁷ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ, 1989. Т. 1. С. 217.

⁵⁶⁸ В середу рано (Записано в грудні 1939 р. від селянина Петра Берладина, зі с. Бишева Львівської обл.). *Архів ІН НАН України*. Спр. 2116. Арк. 142.

⁵⁶⁹ Lewicki R. Христианство: Русско-польский словарь... S. 67.

“*Боже ти мій!*” Використовували як засіб вияву і позитивних, й негативних емоцій (радості, незадоволення, жалю, жаху).

Коротко торкнемося семантики вислову “*Господи!*” Той контекст, у якому функціонує цей зворот в україномовному середовищі, дає нам підстави пов’язувати його значення з вираженням здивування, почуття тривоги, неспокою, зажури, переляку. Академічний тлумачний словник української мови пояснює, що “*О Господи!*” у значенні вигуку “уживається для вираження подиву, нетерпіння, досади”⁵⁷⁰.

Інколи з уст українців зривається клич “*Господоньку!*” або “*Господоньку мій!*”, “*Господоньку святий!*” (як варіанти до “*Господи!*” чи “*О, Господи!*”). Такі вислови увиразнюють внутрішній стан смутку, болю, скорботи, неспокою тощо і можуть бути як самостійним цілим, так і складовою більшої синтаксичної структури. Це своєрідна захисна реакція людини у той момент її життя, коли вона раптом усвідомлює, що навколо неї діється щось суперечне Божому Запові. У такі хвилини емоції, образ немовби випереджають думку, допомагають зорієнтуватися у складних і несподіваних ситуаціях. Таке підсвідоме звертання до Всевишнього як волення про захист і допомогу тоді, коли сподіватись порятунку більше немає звідки, служить певною компенсацією дисгармонії, що виникла між людиною і навколишнім світом.

Інколи вигуківі звороти “*Господи!*”; “*Боже!*” передають міру, ступінь вияву певних почуттів чи ознаки, велику кількість чогось. Подібне значення має стійка формула “*Так що Боже!*” (такого клопоту, страху) (Ном., № 7686).

У контексті нашої теми цікавими є семантичні відмінності між зовні відповідними висловами в різних мовах. Акцентуючи на них у своїх розслідах, А. Вежбіцка зауважує, що англійські вигуки “*God!*”, “*Christ!*” і “*Jesus!*” виражають зовсім інші почуття і думки, ніж їх польські лексичні відповідники “*Boże!*”, “*Chryste!*” і “*Jezu!*” Не вдаючись до детального семантичного аналізу, польський етнолінгвіст робить висновок, що усі три англійські звороти виражають почуття, наближені до гніву, і що хоч вони не є прокляттями, проте за тоном більш наближені до проклять, ніж до молитви. Водночас, лексично відповідні їм польські вислови виражають не стільки гнів, як переляк (загалом

⁵⁷⁰ Словник української мови: в 11 т. Київ, 1971. Т. 2. С. 142.

кажучи) і не мають за своїм тоном нічого близького до проклять⁵⁷¹. Між тим, спираючись на аналіз лексичного значення українських відповідників “*Боже!*”, “*Господи!*”, можемо стверджувати, що ці звороти в українській мові, як і в польській вислів “*Boże!*”, не служать для вираження гніву. Як показують наведені нами вище приклади, вислови “*Боже!*”, “*Господи!*” передають широку палітру почуттів, мають більшою мірою позитивне експресивне забарвлення і молитовний характер.

Цікавим є той факт, що в українській мовленнєвій традиції, як і в німецькій, французькій та російській, не є усталеними, не набули широкого вжитку у повсякденному мовленні “релігійні вокативи”, що стосуються Ісуса Христа, водночас такі вислови є загальновідомими у польській (“*Jezu!*”, “*O Jezu!*”, “*Chryste!*” і “*Chryste Panie!*”) й англійській (“*Jesus!*” і “*Christ!*”) мовах.

Важлива ще одна деталь: “для вираження позитивних або негативних емоцій (радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін.)” українці у своєму щоденному житті уживають окличні звороти, що мають стосунок до Матері Божої, а саме: “*Мати Божжа!*”, “*Ой Мати Божжа!*”, “*Мати Божжа милостива!*” (ФС., с. 467). У своїй мовленнєвій практиці поляки традиційно використовують такі відповідники до цих висловів: “*Matko Boska!*”, “*Matko Święta!*”, а також зіставлення імен “*Jezus Maria!*”⁵⁷² А. Вежбіцка пов’язує зворот “*Matko Boska!*” зі ситуацією повної десперації, зі станом втрати рівноваги, знервованості, коли мовець не знає, що має робити, але відчуває, що щось робити треба, наприклад, коли мати звертається до дитини: “*Matko Boska, jak ty wyglądasz! Matko Boska, co ty robisz!*”. Типове уживання цього вислову у польській мові характеризує не стільки події минулі (і такі, що викликають смуток) або майбутні (і такі, що викликають переляк), як щось, що відбувається зараз⁵⁷³. Аналізуючи подані нами вище приклади використання вокативу “*Мати Божжа!*”, можемо констатувати, що його вживання, на відміну від польського “*Matko Boska!*”, не прив’язано до подій теперішнього часу і характеризує значно ширшу палітру емоційних станів людини (зокрема, позитивних).

⁵⁷¹ Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem... S. 26.

⁵⁷² Там само. S. 28.

⁵⁷³ Там само. S. 37.

У розвідці польської дослідниці немає жодної згадки про те, чи побутують у мовленні поляків серед висловів аналізованого типу такі, що мають жартівливе значення. На українському мовному ґрунті знаходимо цілу низку таких гумористичних окриків, що вживаються замість “*Мати Божжа!*”, зокрема, такі: “*Мати Васишиина!*” (Фр., т. 24, с. 380); “*Матінко моя витріскоока!*”; “*Матко боска, руська, польська!*”, а також вислів “*Матінко хрущова!*”, який І. Франко у своєму коментарі визначив як “жартливий окрик при якимсь здивованню, замість Христова” (Фр., т. 24, с. 384). Зауважимо, що поза увагою А. Вежбіцкої залишився вислів “*Matko Najświętsza!*” (як варіант до “*Matko Święta!*”), пародію на який – “*Матко на цъвичках!*” – зафіксував І. Франко (Фр., т. 24, с. 384). Польське походження має також українська приказка “*Єзус, Марія, на печи (на пєцу) кальварія!*”, яка означає “там б’ються або плачуть діти” (Фр., т. 23, с. 92). Ця приповідка, на наш погляд, має виразне гумористичне забарвлення.

У польській мові вислів “*Jezus Maria!*” А. Вежбіцка класифікує як “непобожне” і таке, що може виражати знервованість, нетерпеливість й іритацію. Цікавим є те, що зіставлення імен “*Jezus Maria!*” серед поляків залишається часто вживаним, причому з усіх “релігійних вокативів” воно є єдиним, що має форму називного, а не кличного відмінка. Виражає воно не стільки безпорадність (“нічого не можу зробити”, “люди нічого не можуть зробити”), як дезорієнтацію і невпевненість (“не знаю, що можу зробити”); знервована чи фрустрована людина не звертається тут безпосередньо до Ісуса і Марії, але згадує їх імена у своїй мисленнєвій розгубленості і фрустрації⁵⁷⁴.

Важко не погодитись з А. Вежбіцкою у тому, що неможливо охопити усі семантичні відмінності за допомогою таких категорій, як загальні терміни почуттів – здивування, жах, шок, сум, меланхолія тощо. Однак, підсумовуючи все вищезазначене, можемо впевнено сказати, що у порівнянні з німецькою, французькою, російською українська і польська мови значно багатші на вигуківі вислови релігійного змісту. Вони становлять собою традиційний, так би мовити, генетично закладений спосіб мислення і передавання настроїв, психологічних станів, порухів людської душі. Такі усталені словесні формули,

⁵⁷⁴ Там само. S. 38.

організовані як звертання до Бога чи Матері Божої, – не просто мовні штампи, а універсальний засіб вираження, плекання емоційної культури людини, це свідчення динаміки її внутрішнього світу.

Цінним джерелом для дослідження окличних зворотів з релігійною семантикою може служити пареміографічна спадщина українців. Так серед приказок, опублікованих Б. Грінченком, знаходимо іронічний вислів *“Господи милостивий! Які люди нечестиві: корчма горить, а вони руки гріють!”*⁵⁷⁵ Аналізовані нами “релігійні вокативи” входять до складу низки стійких висловів, уміщених у збірці “Галицько-руські народні приповідки”. Цікавий вислів, оснований на протиставленні Божої святості і гріховності світу, записаний І. Франком як зітхання побожного чоловіка: *“Боже святий, який мир проклятий!”* (Фр., т. 24, с. 393.). Маємо серед приповідок також словесну формулу, побудовану на співзвучності слів: *“Ой Господи милосерний, повиганяй з ліса серни”*. З коментаря, доданого пареміографом, можемо довідатися, що так “зітхав стрілець, чатуючи вечером на серни під лісом” (Фр., т. 27, с. 82).

Вислів захоплення *“Господи Боже, що то вчений може!”* укладач збірки паремій пояснює як “зітханє невченого, якому здається, що вчений Бог зна як багато може” (Фр., т. 16, с. 299). У деяких галицьких приповідках можемо зауважити не загальнонародну, а діалектну форму звертання (кличного відмінка) до Господа, як-от: *“Госпідку, Госпідку, скільки то коштні людім поти!”* – такими словами “зітхав мужик, заплативши попови якусь солену требу” (Фр., т. 23, с. 299). Тут неважко прослідкувати певне іронічне ставлення до служителів церкви.

Приповідки аналізованої тематичної групи є носіями української сміхової культури, у них простежуються різні відтінки народного гумору. Так, наприклад, в народі жартівливо казали: *“Ой Госпідку, жид коневі втік!”*, мовляв, “сталось щось дивне, а властиво жид від коня втік” (Фр., т. 23, с. 112).

Притаманний народній філософії дотеп добре відчутний у вислові *“Ой Боже мій чорнобривий!”*, записаному І. Франком як “зітханє дівчини, що в церкві устами молилася, а очима пасла за чорнобривим парубком, яким зайняті

⁵⁷⁵ Грінченко Б. Д. Етнографические материалы... С. 234.

були всі її думки” (Фр., т. 10, с. 84). Як бачимо, характерною особливістю цього народного фразеологізму є накладання смислів – релігійного і, так би мовити, світського, побутового. Аналізована стійка словесна формула виражає нашарування особистого відношення “Людина і Бог” та “Я – інша людина”⁵⁷⁶.

Народний світогляд добре засвоїв науку Церкви, тому в приповідковому жанрі фольклору висміюються ті люди, які, за висловом І. Франка, “пускають ім’я Боже на вітер”. Про них в народі мовили: “*Ой Божи, гай-гай!*” (Фр., т. 28, с. 390)⁵⁷⁷. Приказкове поняття про Бога позначене виразним впливом церковної традиції. Чимало паремій являє собою народну інтерпретацію відомої короткої молитви, що починається словами “*Святий Боже!*” і часто вживана у богослужінні. Із того, хто у нещасті “призиває ім’я Боже”, у народі кепкують примовляючи: “*І “Святий Боже” не pomoже*” (Фр., т. 27, с. 79). Як відомо, ця приповідка активно використовується у народному мовленні й у наші дні: нею, як правило, характеризують певну безвихідну ситуацію. Із подібним значенням побутує приказка “*Не pomoже милий Боже, восковая свічка*” (Ном., с. 109, № 5671). Початкові слова вказаної молитви увійшли до складу паремії, що виражає самоіронію бідного чоловіка: “*Свѣйитий Боже, свѣйитий кріпкий, нема хліба ані дрібки*” (Фр., т. 27, с. 79). Ці ж самі молитовні слова у народній інтерпретації і римованій формі можуть служити і для вираження подиву: “*Святий Божи, святий кріпкий, пішов богач на зарібки*”, – так дивувалися з

⁵⁷⁶ За своїм семантичним наповненням подібною до вищенаведеної є занотована у збірці М. Номиса римована приповідка, яку теж можемо означити як “зітхання дівки”: “*Боже мій, Боже мій! Стороною дощик іде-поливає, а на мою роженьку и немає*” (Ном., с. 273, № 13961). Заслужують на увагу й такі вислови жартівливого значення, які виникли на основі сюжету того чи іншого народного оповідання, життєвого випадку, факту з побутового народного життя. Авторство однієї з приповідок такого походження – “*О Господи, Господи, не видно ані місяця, ані зірочки*” – І. Франко приписує чоловікові, що “в ночі вийшов із хати, але не на двір, де було місячно, а до сіней, де нічого не було видно, і висцявся на голови своїх товаришів, що ночували в сінях” (Фр., т. 24, с. 402). Походження іншої паремії у формі звертання до Бога, а саме: “*Пане Боже – лап-цап! Пане Боже – лап-цап!*”, пов’язано з оповіданням про жебрака, який, за словами І. Франка, “війшов до хати в хвили, коли господиня виймала з печі горячу кулешу. Жебрак попросив у неї “тепленького” і вона дала йому ложку кулеші в пригорщі, а жебрак дякуючи почав перекидати горячу кулешу з долоні в долоню, поки не переплутав подяку і не кинув кулеші на землю”. Такими словами жартують у ситуації, коли хтось, “хапаючись у якійсь річі”, помиляється або робить не до ладу (Фр., т. 10, с. 85). Очевидно, що ані ця, ані попередня приповідки не мають молитовного характеру і семантики. Примітним є те, що з жанру “жебрацької молитви” походить значна кількість приказок і прислів’їв, уміщених у праці “Галицько-руські народні приповідки”.

⁵⁷⁷ Побутувала ціла низка гумористичних висловів на цю тему, скажімо, коли хтось без причини зітхав до Бога, то до його слів жартівливо додавали також: “*Гей, гей, милий Боже: кітка здохла, кіт не може*” (Фр., т. 23, с. 264.). Над тим, що раз у раз любить зітхати та приговорювати: “*Боже!*”, насміхалися й таким римованим висловом: “*Боже наш, Боже ваш, Боже руський, Боже пруський, штири вас*” (Фр., т. 10, с. 72). Над неоправданими, безпідставними претензіями людини до Бога народ іронізував і в діалогічній формі: “*Ой Боже, Боже! – Чого ти, небоже? – Варила попадьи пироги та й мені не дала*” (Фр., т. 10, с. 84); “*Ой Божи, Божи! – Га?*” Так жартома озивалися до того, хто зітхав: “*Ой Боже...*” (Фр., т. 28, с. 390).

багатого, який, збіднівши, був змушений іти заробляти на життя (Фр, т. 28, с. 390). Подібні народні вислови, як-от: *“Святий Боже, святий кріпкий, ліпше дома як у тітки”* – це, за жанром, так звані каламбури, які І. Франко у примітках називав *“жартівливими мудрованнями”*⁵⁷⁸.

В цілому, можемо підсумувати, що в українській культурній традиції, зокрема, у паремійному жанрі усної народної творчості, комплекс *“релігійних вокативів”* доволі розвинутий.

Аналізовані звороти у двох слов'янських мовах (українській і польській) можемо розглядати як звертання до Бога чи Матері Божої з проханням про допомогу, і хоч тільки деякі з них виражають позитивне емоційне ставлення (українські вислови *“Боже благий!”*; *“Боже мій милостивий!”*; *“Боже мій єдиний!”*; *“Боже мій милий!”*; *“Боже правий!”*; *“Святий Боже!”*; *“Мати Божа милостива!”*; польські – *“Boże kochany!”*, *“Boże drogi!”*, *“Matko Święta!”*), проте жоден з них не суперечить такому ставленню. Уважаємо, що такі вислови в устах народу – це не тільки свідчення його образного мислення, а й вияв віри в Бога як встановлення відношення людини до вічності, усвідомлення себе як частинки цього безкінечного у просторі і часі. Адже клич до Бога є одним зі способів вираження такої віри, оскільки *“заклик через особисте ім'я дуже сильно нас відкриває до відчуття іншої особи, а поготів до Особи Божої”*⁵⁷⁹.

В українській (як і в польській) мові не знаходимо *“релігійних вокативів”*, які б мали блюзнірське, богохульське звучання і в яких ім'я Боже використовувалось би для вираження агресії, злості і т. ін. Окличні звороти релігійного змісту лише інколи можуть виражати знервованість, нетерпеливість, роздратованість, нестриманість. До честі української мовленнєвої традиції, у ній немає відповідника до польського вислову *“rany*

⁵⁷⁸ Цікавим є тлумачення, додане до приповідки *“Святий Боже, святий кріпкий, а ти, дяче, відки?”* (*“ти відки”* – згідно, мовляв, *“я тебе не знаю, досі не бачив”*). У такий спосіб, як поспіє укладач збірки, у народі кепкують над дяком, який *“нераз у селах, як одинокий письменний між неписьменними і як близький до священика, має претензію до якогось висшого становища, пошани і першенства”* (Фр., т. 10, с. 86). Подібним чином жартують і з *“незнайомого попа”* (Фр., т. 27, с. 79). Доречно згадати, що служителі церкви часто були об'єктом народного гумору та іронії не лише у приказковій творчості українців, але й в інших жанрах фольклору, зокрема, народній пісенності. Звісно, що живий народний гумор у стійких висловах аналізованої групи потребує повнішого і глибшого дослідження.

⁵⁷⁹ Прийдіте поклонімся: молитовник. Рим, 1991. С. 921.

boskie”, який сприймається як вульгаризм і не може являти собою зверненого до Бога прохання про допомогу.

Проаналізовані у цьому підрозділі вигуківні словесні формули закарбували в собі особливості емоційної культури народу, його етнопсихологічного укладу, вироблені у процесі асиміляції ментальних особливостей наших предків і християнського віровчення. Через такі апелятивні звороти, спонтанно використовувані людьми у станах сильного емоційного піднесення, стресу, шоку, для вираження страху, радості, захоплення, подиву та інших переживань, проявляються й релігійні почуття народу. Традиційні “релігійні вокативи” є невід’ємною частиною етнічної мовної культури, складовою великого комплексу вербального релігійного самовияву нації і свідченням високого рівня духовного розвитку українського народу.

Очевидним є те, що індивідуальні й соціолінгвістичні відмінності у вираженні тих чи інших почуттів і думок можуть бути певною мірою наслідком семантичних відмінностей: певні значення можуть більш відповідати експресивним потребам одних осіб чи суспільних груп, ніж інших.

Зважаючи на ту важливу роль, яку релігійні вигуки відіграють у щоденній мові, і на їх важливе місце в народній культурі, вони, як один з елементів традиційної української релігійності, вимагають подальших широких емпіричних досліджень, які допоможуть прослідкувати дію релігійного чинника на формацію колективної національної психіки.

3. 3. Народна релігійна “філософія вдячності”

У цьому підрозділі представимо словесну традицію народної “філософії вдячності і прослави Бога”, оперту на багатовіковий життєвий досвід і ті поняття, які живляться джерелами християнської релігії. А. Котович, розглядаючи форми народної побожності (“релігійного виявлення”) у різних етносів, акцентує на вербальному вияві релігійності в українській культурі, зокрема на тому, що “ми, українці, намагаємося *славити Бога* в своїй мові, заховуючи особистості нашого звичаю, котрі витікають із питомих рис нашого народу та його традиції”. Автор статті про роль і значення релігії пояснює цей

факт так: “Бо лише релігія одна в нашій житті являється тим, що всім нам зрозуміле, присуще, миле, дороге, а найголовніше – усім нам заціплене”⁵⁸⁰.

Зупинимося на аналізі двох часто вживаних висловів: “*Слава Богу*” і “*Богу дякувати*”. На перший погляд, актуальне значення цих словосполучень не впливає із семантичного наповнення тих слів, що входять до їх складу. Функцію і семантику виразів “*Хвалити Бога*”, “*Богові (Богу) дякувати*” “Словник української мови” фіксує як вставні слова у значенні “на щастя”. “*Слава Богові (Богу)*” уживається у значенні “добре”, “гаразд” і як вставні слова у значенні “нівроку”, “далебі”, “як видно”⁵⁸¹.

Словоформи, подібні до українських, наявні у багатьох слов’янських та інших європейських мовах. Не зупиняючись докладно на всіх іноетнічних паралелях, наведемо лише деякі порівняльні дані. Так, наприклад, у росіян вислів “*слава Богу*” побутує як вставний у значеннях “на щастя, внаслідок прихильної до нас волі Божої”, “сприятливо, дуже добре, за що слід дякувати Богові, славити Його”, а також “в хорошому стані, непоганий”. У польській мовленнєвій традиції йому відповідає “*chwała Bogu, dobrze, w porządku, Bogu dzięki, dzięki Bogu*”. Російський зворот “*прославлять Бога*” має кілька відповідників у польській мові: “*chwalić Boga*”; “*wielbić Boga*”; “*wychwalać Boga*”; “*oddawać chwałę (cześć) Bogu*”. Натомість перекладом до російського “*благодарить / возблагодарить Бога*” (розм. “*Бога благодарить*”), що означає “бути вдячним Богові за те, що сталося”, є польський вислів “*dziękować / podziękować Bogu*”⁵⁸². Ці та інші паралелі в різних етнотрадиціях загалом указують на значне поширення й певну варіативність аналізованих стійких словосполук, а також їх давнє коріння в лоні християнської культури.

У контексті нашої теми цікаві думки з приводу етимології імені одного з язичницьких божеств, що згадуються в літописах, – бога вогню Сварога, знаходимо у праці К. Сосенка “Пражерело українського релігійного світогляду”. Слово *Сваріг* автор пов’язує з *j. hvar* “*Sonne*”, з давньоіранськими *j. xarənah*, *p. farnah*. “Виходить з того, – пише дослідник, – що Сваріг – це

⁵⁸⁰ Котович А. Про релігію та її необхідність: Відбитка з журналу “Духовний сіяч”, № 15–16. Варшава, 1927. С. 9.

⁵⁸¹ Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 208.

⁵⁸² Lewicki R. Chrześcijaństwo: słownik rosyjsko-polski. S. 66.

“epitheton ornans” Бога: “хвальний, величний, маєстатичний”, або сам абстракт: “хвала, велич, блеск”, для зображення Бога”⁵⁸³. К. Сосенко робить припущення про походження українських слів “хвальний”, “хвала”, “фала” від “*ḫarānah*”, “*ḫarrah*”, “*farrah*”, а також зазначає, що український вислів “*фала Богу!*” має буквальный давньоіранський відповідник. Автор доходить висновку, що імена “поганських богів” позначають не окремих богів, але атрибути одного Бога або “його ідеальне становище проти людей”. Те, що всі ці імена етимологічно давньоіранські, на думку дослідника, найкраще свідчить про “староіранський родовід українського племені; бо ідеї про Бога не дадуться накинути – їх треба пережити”⁵⁸⁴. Отже, за гіпотезою К. Сосенка, вокатив “*Хвала Богу!*” в нашій мові дуже давнього походження і пов’язаний із ще дохристиянськими релігійними уявленнями народу. Слід зазначити, що в сучасному, актуальному слововживанні цей вислів наповнений християнським змістом; у пареміях, до складу яких він входить, чітко прослідковуємо ідею та поняття Бога, джерелом яких є християнський світогляд.

Уважаємо не зайвим з’ясувати біблійне слововживання аналізованих висловів. Згідно з ученням ап. Павла, основний гріх поган у тому, що вони Бога “не як Бога прославляли або дякували” (Рим. 1: 21). У Біблії подяка відіграє важливу роль, будучи усвідомленням дарів Божих, найчистішим прагненням душі, захопленої цією щедрістю і радісною вдячністю за ласку Божу⁵⁸⁵. У Святому Письмі подяка означає “знаходити радість, хвалу і звеличання, прославляння Бога”. Хвалити Бога – це “сповіщати про Його велич”; дякувати Йому – значить “проголошувати Його чудеса, свідчити про Його діла”. Супроводжуючи молитву і життя християн, ставши його правдивою підвалиною, подяка розквітає з такою силою, з якою вона ніколи не проявлялася раніше, у старозавітні часи⁵⁸⁶.

Традиція християнської молитви в Україні сягає тисячолітньої давнини. Серед різних видів молитов вирізняємо, зокрема, молитви подяки (у яких предметом молитовної подяки є кожна подія і кожна потреба: радість і горе,

⁵⁸³ Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду. Львів, 1923. С. 56.

⁵⁸⁴ Там само.

⁵⁸⁵ Словник біблійного богослов’я. С. 581.

⁵⁸⁶ Там само. С. 582–583.

успіх і невдача) і хвалебні молитви (прославлення Бога за те, що Він є)⁵⁸⁷. Слід зазначити, що ці два види молитов мають різне функціональне призначення, проте у народному паремійному побутуванні вони часто є взаємозамінними, виконують тотожну функцію або використовуються паралельно.

Упродовж століть усе життя українського люду, разом із життям Церкви, розвивалося й висловлювалося у постійному поєднанні молитов і подяк, одним із проявів яких було славослів'я. У нашому викладі намагатимемося прослідкувати внутрішню взаємопов'язаність між таким усталеним способом ведення розмови, здатністю людини бути задоволеною життям, радіти життю та релігійним світовідчуттям народу.

Цієї народнохристиянської традиції славослів'я дотримувалися, зокрема, горяни, для яких вона мала важливе морально-етичне і світоглядне значення. Інформацію про це виявляємо у працях українських народознавців. Так В. Гнатюк у своїй розвідці про життя, побут, звичаї гуцулів, акцентуючи увагу на їх побожності, пише: "Гуцули дуже богомольні и бобожні, але на свой способ. Они молятся часто и богато, але не всі ті молитви приписані, причом надають їм своє власне розуміння"⁵⁸⁸. Автор констатує, що горяни шанують "усі християнські місця" – церкви, каплиці, хрести, знімають уже здалеку перед ними капелюхи, хрестяться та виголошують "усякі побожні формули, як: *"Слава тобі, Господи Сусе Христе, сину Божій"*, даліше говорять "Отче наш" и кончать: "Заборони, Господи, від усякого лихого, від припадку кежкого всей нарід православний тай мене" и инше". Довідуємося також, що гуцули святкують "твердо" всі свята, постять усі пости, накладаючи на себе, крім церковних, ще добровільно інші пости; не жаліють пожертв "на боже". Етнограф підкреслює, що ті вірування гуцулів, які не збігаються з церковними догмами, слід розглядати як "старинні, культурні пережитки"⁵⁸⁹.

Є. Згарський, прагнучи за допомогою різних тематичних груп прислів'їв відтворити картину морально-етичних засад, цінностей українського народу, у своїй праці "Народна філософія" наголошував на таких його рисах, як побожність, яка "завсігди домовала на Руси", та "дух богобойности", що

⁵⁸⁷ Сапеляк О. Молитва християнська. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 351.

⁵⁸⁸ Гнатюк В. Гуцулы. *Подкарпатска Русь*. 1923. Ч. 1. С. 22.

⁵⁸⁹ Там само. С. 23.

споконвіку “оживляв дідів, прадідів наших”⁵⁹⁰. Коментуючи приповідку “*Живий народ наш, як довго жива його віра*”, дослідник слушно зауважив, що народ у Бога знаходив відряду і потіху у часи, коли “насилав Господь великі та тяжкі кари на край наш”. Про поширений серед українців звичай пошанування святих місць і славослів’я Є. Згарський згадує так: “Куди не ступимо нашою рідною землею, крести, знамена святої віри, прикрашають лани, царини, прилюдні гостинці. На вид святої фігури хреститься наш подорожній, і віддавши честь Богу, поздоровить при зустрічі кожну людину. “Шануй Бога и всіх добрих людей”, говорять діточкам, коли дівчата и привітає людей, які ідуть повз них, словами: “*Слава Ісусу Христу*”. Так Бог, світ, віра, молитва живуть в голові і серці нашого народу”⁵⁹¹.

З-поміж записаних Я. Головацьким з уст народу етикетних висловів, що “дихають одним духом доброти, сердечності, обичайності” бачимо чимало “богобойних”, зокрема й сакральні славослівні привітання, відповіді на різні запитання співрозмовників у формі подяки Богові, як-от: “Вішовши в хату або здибавшись, заєдно кажеся: “*слава Богу (слава Ісусу Христу)*!” Відповідають: “*на віки слава (слава во віки)*!...” Первий каже: як ся маєте? Вторий: гаразд, “*Богу дяковати*”; ви собі як ся маєте? Первий: гаразд, поки здорові, “*фалити Бога*”. Вторий: гості до нас. Пр.: гості! “*Біг заплать за слово добре*”. Вт.: що там доброго чувати? Пр.: гаразд, “*Богу дяковати*”, слово ваше більше.... Пр.: поміч росте? Вт.: росте невроку, “*хвалити Бога*”. Просимо сідати...”⁵⁹². Дослідник зазначає, що чим більше таких “приговірок” у мові, тим сильніший доказ “просвіщення народного, тим образованніший і обичайніший є тот народ, кому принадлежат”. І навіть якщо сам народ підупав, “згрубів, спростаковатів”, то все ж його “звичай і обичай” свідчить про високий ступінь колишньої освіченості⁵⁹³.

В народній культурі українців особливий релігійний стан подяки-благословення як “взаємин” між Богом і людиною, найвиразніше проявляється у святвечірній час. Це той момент, коли на благословення Бога, який дає своєму

⁵⁹⁰ Народная русская философия ведля пословиць... С. 12.

⁵⁹¹ Там само.

⁵⁹² Головацький Я. Слова вітання... С. 267.

⁵⁹³ Там само. С. 255.

створінню життя й спасіння, відповідає благословення захопленої всемогутністю і щедрістю Божою людини, що віддає подяку Творцю. Маємо підстави вважати, що найбільш красномовно описав ці “взаємини” К. Сосенко: “Святий Вечір – се ж година перед досвідком вселенної – і, за думками народу, як людина, так звірина, птиця і комаха повинні дати вираз *радості і вдяки перед Творцем* за своє життя, – розкриває особливості народного світорозуміння автор культурологічної оповіді “Різдво-коляда і Щедрий вечір”. – А святкуючи рільники і скотарі не мусять в отсю годину забувати, що уся тая домашня худібка – приятелі, помічники й кормильці родини, сотворені від Бога-Творця людям на радість, *Йому на славу і вдяку*”⁵⁹⁴. К. Сосенко також слушно підмітив, що подібні мотиви проявляються у більшості колядок, перш за все у колядках про “почин світа”, які головним чином вказують на те, що українське свято Різдва – це свято “на спомин різдва світа”⁵⁹⁵. Отже, така народна інтерпретація Різдва ґрунтується на основі синкретичного народнохристиянського світогляду.

Як бачимо, спостереження К. Сосенка стосуються такого релігійного досвіду народу, в якому розуміння зовнішнього світу пов’язане з його уявленнями про те, що все існуюче виникає через абсолютну ініціативу, що світ задуманий за наміром, за волею, так би мовити, “заволений”. Народна релігійність дає усвідомлення світу як “реальність часткову, фрагментарну, відносну, таку, що потребує Всього, без якого він не має основи й сенсу”⁵⁹⁶. Тому й потреба вдячності виникає з усвідомлення існування Бога, яке для людини є не теоретичним, а екзистенційним, життєвим питанням. Влучно про це сказав кардинал П. Пупард: “Перед фактом мого існування й існування світу можливі дві основні позиції: або бунт, тому що я тут без жодної підстави, ніхто мене не хотів, і, власне кажучи, моє життя не має жодної мети; або ж, якщо я був бажаний і замислений Кимось, *вдячність* за існування, що мені дане, і довіра до життя, яке мені дане і яке, відтак, має сенс”⁵⁹⁷. Таким чином, почуття

⁵⁹⁴ Сосенко К. Різдво-коляда і Щедрий вечір. Культурологічна оповідь. Київ, 1994. С. 35.

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Пупард П. Від релігійного досвіду до віри в Бога Ісуса Христа. *Віра і розум – двоє крил людського духу: матеріали наукового колоквиуму*. Київ, 2001. С. 116.

⁵⁹⁷ Там само. С. 114.

вдячності у світовідчутті як окремої людини, так і цілого народу, невіддільне від їх смисложиттєвих понять.

І. Франко тлумачить, що *“Богу дькувати!”* – це “звичайна фраза по скінченню якогось діла” (Фр., т. 10, с. 71). Укладач збірки паремій пояснює також варіант цієї фрази: “Звичайне закінчення тексту в старих рукописах: *“Конець і Богу слава”*, – увійшло і в народню поговорку при закінченню всякого діла” (Фр., т. 23, с. 289). Завершивши певну роботу, часом промовляли слова *“Спасибі Богу за допомогу”* (Ном., № 4557). Слід зазначити, що народна мудрість радить і починати, і закінчувати будь-яку справу з Богом: *“Рано встань, зітхни до Бога і в руки поплюй: Все з Богом!”* І. Франко визначає цей вислів як “поученє для роботящого чоловіка, якому спішно до роботи” (Фр., т. 27, с. 6).

Відповідно до народно-християнських уявлень, початок справ з молитвою забезпечує заходу успіх і оберігає від випадковостей і неприємностей⁵⁹⁸. Ще в середині XIX ст. учені намагалися пояснити походження таких коротких молитов-зітхань до Господа. Так російський фольклорист й етнограф І. Снегірьов указував, що як на серце, так і на прислів'я народу “віра і благочестя поклали священну печать свою. Починаючи і закінчуючи справи свої з Богом, він славить святе ім'я Його і у своїх прислів'ях”⁵⁹⁹.

Такі словесні формули супроводили усе життя селянина, вони є дзеркалом народної душі при усіх різноманітних умовах життя. Крім цього, сталі вислови завжди несуть певну емоційну, естетичну інформацію. Тому важливим є пошук вихідного значення, “вихідного образу”, що лежить в основі народного фразеологізму, реконструкція його “образної сутності”⁶⁰⁰. Поглянути на формули *“Хвалити Бога”* і *“Богові дякувати”* як на словесний матеріал, що відображає душу народу, його психологічне єство, спосіб мислення, допоможе врахування контексту, ситуації мовлення.

Варто зауважити, що форму прослави Бога мають деякі, вже згадувані у цьому викладі, традиційні українські привітання. Згадуючи далекі роки свого

⁵⁹⁸ Дет. див.: Тарасюк І. Народне богослов'я людської діяльності і праці в українських приказках і прислів'ях. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Wrocław, 2015. № 1. S. 149–164.

⁵⁹⁹ Снегірьев И. Русские въ своихъ пословицахъ. Москва, 1831. С. 17.

⁶⁰⁰ Мокиенко В. М. Славянская фразеология. Москва, 1989. С. 27.

дитинства, Я. Гоян пише про релігійне світосприйняття, засвоєне у той час: “Світ цей сотворений Богом, а ми росли в ньому і добре знали, що живемо у Божому світі. Всевишній є всюди: і на образах у хаті, і в молитвах, і в щоденному вітанні *“Слава Ісусу Христу” – “Навіки слава Богу”*, і в різдвяній радості *“Христос рождається” – “Славіте Його”*”⁶⁰¹.

Ці сакральні привітання виконують певну духовно-психологічну функцію. З релігійної літератури можемо довідатися, що такі привітання є особливими відпустовими молитвами, через які людина звільняє себе від нещасть і терпінь, що їх вона стягнула на себе за свої гріхи. “Вірним, що вітаються таким чи подібним привітом (*“Слава Ісусу Христу” – “Слава на віки”*), даний відпуст 300 днів. Коли ж побожно відмовити коротеньку молитву-зітхання (*“Слава Богові!”*), почувши яке-небудь богохульство, то дається 500 днів відпусту”⁶⁰².

Згідно з наукою Церкви, постулати якої досі залишаються важливим джерелом народних понять і уявлень, Бог створив людину для своєї слави. Тому люди “повинні славити святе Боже ім’я і вихваляти велич діл Його”⁶⁰³. У посланні до євреїв апостол Павло настановляє: “Отож, завжди приносимо Богові жертву хвали, цебто плід уст, що Ім’я Його славлять” (Євр. 13: 15).

Наш люд завжди був вірним цим принципам християнського життя. Народна мудрість мовить: *“Йому б жити та Бога хвалить”* (Ном., № 1656) чи *“В такім добрі лиш би жити та Бога хвалити”*. Так говорять про “покійника, що вмер передчасно, полишивши своє добро” або про “заможного чоловіка, що шукає собі напасти, накликає на себе немілі пригоди” (Фр., т. 23, с. 15), тобто не вміє цінувати своє життя, не задоволений ним.

В українських пареміях закарбувалося й таке ставлення до власного життя, яке відповідає новозавітній настанові “Будьте життям не грошлюбні, задовольняйтеся тим, що маєте” (Євр. 13: 5). В народі кажуть: *“Є, спасибі Богу, хліба з душу, грошей з нужу – тай буде з нас!”* (Ном., № 9896); *“Живи та й Бога хвали”*; *“Нема що Бога гнівити”*, – значить, “нема чого нарікати, ведеться не зле” (Фр., т. 16, с. 348). Принагідно зауважимо, що таке вміння бути задоволеним життям, радіти тому, що маєш, залежить від складу розуму, а не

⁶⁰¹ Гоян Я. Вірую! Літературна Україна. 1991. 31 жовтня. С. 6.

⁶⁰² Отче наш: Молитовник для української молоді. Торонто, 1960. С. 81.

⁶⁰³ Греф Р. “Так Отче” щодня з Богом. Торонто, 1977. С. 67.

обставин, походить із джерела всередині нас, це вибір самої людини. Як відомо, ті, хто втішається життям, не обов'язково обдарованіші чи удачливіші від безрадісних. Просто одні є внутрішньо налаштовані радіти життю, а інші неначе наполягають на житті з труднощами⁶⁰⁴.

Народна мораль вважає неприйнятною невдячність Богові за все Його добро, засуджує тих, хто нарікає на Нього. Свідченням цього є побутування низки приповідок виховного, повчального характеру: *“Каменьом у Бога кидати”*; *“Гріх Бога гнівити”*, тобто *“гріх нарікати на Бога, коли чоловікові поводить ся непогано, або коли він справедливо терпить за свою провину”* (Фр., т. 23, с. 239; т. 16, с. 458)⁶⁰⁵.

Окремо слід підкреслити, що у приповідках аналізованої тематичної групи відображено характерне для народної морально-етичної традиції протиставлення добра і зла (у власне християнському розумінні) в образах Бога і чорта: *“Од Бога, так хвалить Бога, а од лихого, так нехай воно на собі обачить”* (Ном., с. 8); *“Бога хвали, а чорта не гніви”*, що означає *“жий побожно, але не провокуючи злого”* (Фр., т. 10, с. 66). Застережний характер цих двох висловів засвідчує їхню певну оберегову функцію. Слід зазначити, що у давніх міфологічних віруваннях про створення світу і людини Бог і чорт виступають як рівноправні істоти і є співтворцями світу⁶⁰⁶. Отже, зміст

⁶⁰⁴ Павел Дж. Твоє щастя залежить від тебе. Львів, 2013. С. 138.

⁶⁰⁵ Поширене в народі застереження *“На Господа гріх нарікати”* І. Франко тлумачить так: *“Чоловік усе повинен нарікати на себе, на свій нерозум або на свої злі прикмети”* (Фр., т. 16, с. 436). Про такого, що голосно плаче і нарікає на Бога, мовиться: *“Як хто ся розвиє, то й на Бога виє”* (Фр., т. 27, с. 34). У народну свідомість глибоко проникло поняття неминучого покарання за такий гріх. *“Я вже утоплена в пеклі, бо клину і Бога, й сама себе, бо ми прикренечко жити”* – так говорила жінка, жалючись на лиху долю (Фр., т. 24, с. 508).

⁶⁰⁶ Стосунки чорта і Бога, які знайшли відображення у мовних одиницях, детально проаналізувала Д. Якимович-Чапран виділивши три варіанти: а) непримиренний антагонізм, що відповідає догматичним християнським уявленням: *“Бог любить праведника, а чорт ябедника”*; *“Бог любить праведних, а чорт грішних”*; *“Хороший чорту на гроші, поганий – Богу коханий”*; *“Пан Біг дав купця, а чорт розгудця”*; *“Бог з празником, а чорт з роботою”*; *“ні Богу свічка, ні чорту ладан”*; *“Мабуть, москаль тоді красти перестане, як чорт молиться Богу стане”*; *“Питався чорт баби: „Що о Бозі люде говорять?” – „Славлять, величають.” – „А що о мені?” – „Якось вас дуже на зуби взяли”*; *“Духом святим живе, а чортом дише”*; *“То чорт бідний, а чоловік убогий”*. Сюди долучаються і ті паремії, в яких ім'я Боже не згадується прямо, але чорт протиставляється священикові, як служителю Бога: *“Піп своє, а чорт своє”*; *“Тягни, чорте, за попом „займатися дурницями””*. б) підпорядкування чорта Богові як нижчої, недосконалої сили вищій, досконалій: *“Якщо не дасть Бог смерті, то чорти не візьмуть”*; *“Добрий був пан: Бог його узяв та чорту подарував”*; *“Бог узяв, та чорту оддав”*; *“Не дай, Боже, напасти, то й чорт гроші дась”*; *“Поки пан маляр Бога змалює, то чорта з'їсть”*; *“Поки Бога змалює, то чорта звоює”*; в) паралельне співіснування Бога і чорта як двох сил, що можуть і допомогти, і нашкодити людині, у зв'язку з чим обоє потребують задобрення; очевидно, найархаїчніший погляд, закорінений ще в язичництві (хоч і тут помітне визнання вищості Бога): *“Дав Бог, та й чорт не візьме”*; *“Потай Бога, щоб і чорт не знав „зробив потайно””*; *“Грошовитий подай-Бог – щоб сам чорт не знав”*; *“З нашого Захарка ні богу свічка, ні чортові угарка”*; *“ні Богу (Богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, надовбень, угарка, рогацільно, головешка, каганець, дудка)”*. У варіантах останньої фраземи перелік предметів,

приказок містить відгомін дохристиянських уявлень українців, водночас, приповідку “*Бога хвали, а чорта не гніви*” можемо розуміти і як настанову дотримуватися євангельського морально-етичного принципу непротивлення злу⁶⁰⁷.

Згадку про те, що погляд на чорта стоїть “у безперечному зв’язку з типовою філософією приказок про Бога”, знаходимо у розвідці Ю. Шевельова. Учений, зокрема, зауважує, що у збірці М. Номиса, за винятком, може, одного прислів’я (“*Чорт и горами перевертає*”, № 196), згідно з його загальною радше комічною ролею в українській демонології, чорт у приказках радше дрібний і трохи комічний спокусник, аж ніяк не ангел-богоборець, не страшний Люцифер, хоч і треба його стерегтися, бо “*Чорт не спить, але людей зводить*” (№ 195). З ним можна торгуватися: “*Чорте, чорте! На твоє, оддай моє*” (№ 273), і людина іноді сильніша від нього, тому чорта може спіткати лихо від людей: “*Чигиринці спекли чорта в ринці, а таращанці з’їли вранці*” (№ 721)⁶⁰⁸.

Цікавим є те, що Ю. Шевельов в Адальбергових прислів’ях вбачає своєрідне трактування темної сили, що протистоїть Богові. На думку дослідника, польські приповідки “*Bogu służ, a diabła nie gniewaj*”; “*Gdy Bogu stawiasz świecę, zapal diabłu ożóg*”; “*Pana Boga chwal, a czarta nie gniewaj*” (Adalb., № 26, 130, 305) можна тлумачити як іронічні, проте у них диявол (домінування неслов’янського слова) послідовно “виступає в ролі суперника Бога, чи не рівної сили з ним, в дусі маніхеїзму, хоч і без приписування дияволу всього матеріального”. При цьому, Ю. Шевельов зазначає, що цей Адальбергів матеріал надто малий для того, щоб відповісти на питання, чи ця група польських приповідок містить “рештку поганства з дияволом-перевтіленням Перуна”⁶⁰⁹.

Повертаючись до аналізу паремій у формі прослави Бога, можемо зауважити серед них функціонування окличних словесних зворотів, якими

які є своєрідною жертвою чортові, не випадковий, бо майже всі вони мають дотичність до печі, а власне піч, точніше комин, є, відповідно до українських народних уявлень, одним із жител чорта” // Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів. С. 127–128.

⁶⁰⁷ В одній із жартівливих поговірок йдеться про те, що й чорт іноді робить людям добро, хоч загально має лиху славу: “*І чорт не такий лихий, лиш го люде в зуби взяли*”. Цікавим є те, що ця приказка має варіант в анекдотичній формі, а саме: “*Питався чорт баби: – Що люде о Бозі говорять? – Славлять, величають. – А що о мені? – Якось вас дуже на зуби взяли* (Фр., т. 28, с. 322).

⁶⁰⁸ Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. С. 50.

⁶⁰⁹ Там само. С. 55.

виражають захоплення, подив, сильні враження. Такий емоційно наповнений вислів “*О Господи милосерний, слава твоя по всій землі!*” І. Франко визначає як “побожну формулу”, якою “іноді висловлюють своє зачудуванє, чуючи або бачучи якісь незвичайні річи” (Фр., т. 16, с. 436). Вербальні прояви релігійного почуття, піднесених емоційних станів містять народну інтерпретацію християнського постулату про пізнання невидимого Творця через видимі речі, за яким слід з величі краси створінь навчитися належно славити Бога. Як стверджував св. Василій Великий, земля, повітря, небо, вода, день і ніч, як також усі видимі створіння красномовно нагадують нам нашого Добродія. Подібне сприйняття світу знайшло свій відбиток у релігійній свідомості Т. Шевченка, який, милуючись красою української природи, захоплено писав: “... *І соловейко на калині // То затихав, то щебетав, // Святого Бога вихваляв; // І все то, все то в Україні!...*”⁶¹⁰.

Славослівні формули використовувались у народній обрядовості. Так на Великдень повертаючись з церкви, де святились паски, говорили: “*Слава ти, Боже, за ту ласку, що освятив піп паску*” (Фр., т. 27, с. 112). Таким чином дякували Всевишньому за те, “що дозволив діждатись Великодня й свяченого” (Пл., т. 1, с. 308). У цей день святковий хліб-паска має велике значення, її споживання супроводжувалось молитвою і подякою. Ось як цей народний звичай змальовано у повісті “Маруся” Квітки-Основ’яненка: “Після посвячення батько Марусин і уся рідня сіли розговлятись. Батько прочитав тричі “Христос воскрес з мертвих”, відрізав паски свяченої і положив перед кожним по куску. Покуштовуючи її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестився і сказав: “*Спасибі Богу милосердному! Дай, Боже, і на той рік діждати!*”⁶¹¹.

Корені такого способу висловлювання своїх прохань з похвалою і вдячністю слід шукати в лоні християнської традиції, зокрема, у рекомендаціях апостола Павла, у тих мудрих біблійних порадах, що ґрунтуються на духовних принципах і глибокому знанні психології людини. Дотримання цих законів душі і розуму відкривало шлях до здоров’я, гармонії, умиротворення. Сучасні

⁶¹⁰ Шевченко Т. Сон. *Шевченко Т.Г. Повне збр. тв.: у 12 т.* Київ, 1989. Т. 2. С. 32.

⁶¹¹ Цит за: Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Харків, 2002. С. 108–109.

фахівці в галузі психології запевняють, що такий простий метод молитви дає надзвичайні результати. Суть у тому, що “вдячне серце завжди перебуває близько до творчих сил Всесвіту і, за законом взаємовідносин, оснований на космічному правилі дії і протидії, на нього буде скерований потік невичерпних благ”⁶¹².

У цьому контексті цікавою є описана у книжці американського богослова Еріка Баттерворса⁶¹³ історія про месіонера, що вивчав життя одного африканського племені, яке вирізнялося з-поміж інших своєю бідністю. Дослідник знайшов єдине пояснення причини цьому явищу: у лексиконі, у мові цього племені не було слова, за допомогою якого можна було виразити вдячність. Місіонер припустив, що саме втрата духу вдячності могла бути відповідальною за бідність тих людей. Автор наголошує на тому, що вдячність є не емоцією реагування, а спонукальною енергією. Можливо, саме втрата почуття вдячності – це ще одна причина того, що ми живемо не так, як того хочемо, адже, за статистикою, 80 відсотків сучасних українців нарікають на своє життя і не відчують вдячності за те, як вони живуть. Щоби претендувати на щось більше, спочатку, очевидно, мусимо бути вдячні за те, що маємо.

Вплив церковної традиції відчутний у вислові вдячності за гостину “*Спасибі Богу, усім святим, и вам за хліб, за сіль*” (Ном., № 12059). Збірка “Українські приказки, прислів’я і таке інше” містить й зафіксовані М. Номисом усталені в народному етикеті формули відповіді співрозмовникові на його слова подяки за що-небудь: “*Ні за що*”; “*Богу дякуйте!*” “*...Господеві!*”; “*Вибачайте! Богу дякуйте!*”; “*Дякуйте Господеві!*”; “*Спасибі й вам! Дай, Боже, здоров’я за ваше приятельство!*” (Ном., № 12081)⁶¹⁴. За традицією, якої дотримувалися гуцули, увічлива відмова від запрошення до столу теж містила вислів подяки Богу: “Як увійдуть у хату, а застануть кого при їдженю, кажуть:

⁶¹² Мэрфи Дж. Целительная сила молитвы. Минск, 2006. С. 95.

⁶¹³ Баттерворс Е. Духовна економіка. Принципи і процес справжнього добробуту... С. 45.

⁶¹⁴ Заслужують на увагу й приповідки жартівливого значення. Устаючи від обіду або вечері, говорили: “*Честь Богу, хвала, що сі душы напхала*” (Фр., т. 28, с. 308). Ця жартівлива подяка близьким приятелям за їжу побутувала і в таких варіантах: “*Господу честь і слава, що грішна душа напхалась*”; “*Дякувать Богу святому, що дали їсти пустому*”; “*Дякувати Богу і мені, а господареві і господині ні*” (Пл., т. 1, с. 79, 229, 117). У праці Р. Кайндля “Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази” натрапляємо на інше тлумачення змісту приповідки “*Богу декувати сьветому, що дау їсти пустому*”: так каже той, кому “удасться щось несподіване, що перевершує його знання й уміння” (Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. С. 164).

Споживайте здорові! – Дай Боже здоров'я, просимо і вас ршених! – Їжте здорові, я вже попоїв, *дякувати Богу с'єтому!*”⁶¹⁵.

При зустрічі зі старим знайомим колись можна було сказати: “*Хвалити Бога, што ти тут*”; “*преціж тя раз*” вижу (Фр., т. 28, с. 530). За традицією українського мовленнєвого етикету, після привітання у відповідь на запитання “Чи гаразд ся маєте?” прийнято відповідати: “*Гаразд, Богу дякувати*” або так: “*Гаразд, коби Бог гіришим не карав*”, що значить “ведеться добре, а хоч і не зовсім добре, то все-таки могло би бути ще гірше” (Фр., т. 16, с. 316). Подібний звичайний описовий спосіб висловлення селянином тієї думки, що йому добре поводитьсь, а саме: “*Богу дякувати. Аби Бог гиришим не карав*”, І. Франко пояснює народним віруванням у “добру” і “лиху” годину. “Сказати категорично, що йому ведеться добре – не годиться, се може бути провокацією “лихої години” і стягти на чоловіка погіршенє долі” (Фр., т. 16, с. 332).

Такі традиційні запитання і відповіді на них під час розмови знайомих гуцулів занотував В. Шухевич. Зокрема, етнограф підмітив, що вони вітаються щиро і довго, “заким розведуть бесіду про якусь нову учутку (поголовску)”, питають: “...Що ваше жінка? – Нічьо собі!” або “А шож би? Гаразд “*Богу с'єтому д'єкувати!*...”. Що чути коло вас? – Нічьо, а шо коло вас? – Шо Бог дав, Парасочко люба!... Єк зимували? Маржинка, дробета ци дужі? – Гаразд, “*Богу д'єкувати*”, єк ваші?”⁶¹⁶.

Для народного мислення характерна готовність шукати і знаходити щось добре у всіх життєвих ситуаціях. Подібно до того, як стародавній римський філософ Епіктет намагався донести до своїх сучасників думку, що “усе залежить від того, як на це подивитися”, українці, зазвичай, по-своєму кажуть: “*Дькуй Богу, що сі на тім стало*”, що слід розуміти “могло вийти ще гірше” (Фр., т. 23, с. 85). Про нещасного чоловіка іронічно зауважують “*Слава Богу, зломив ногу*”, у значенні “зламав ногу, але міг зламати голову”, тобто “через менше нещастє уйшов більшого” (Фр., т. 27, с. 112). В. Плав'юк, коментуючи цю приповідку, уточнює: “а міг був і карк зламати, умерти” (Пл., т. 1, с. 308)⁶¹⁷.

⁶¹⁵ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899. Т. 2. С. 34.

⁶¹⁶ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. С. 33.

⁶¹⁷ Притаманним народній творчості гумором позначена ціла низка паремій, як-от: “*Слава тобі, Сусе Христе, не буде мнє кому гризти*” (Фр., т. 27, с. 112) чи “*Слава тобі, Ісусе Христе, нема мене кому гризти*” (Пл., т. 1, с. 308). Так говорила вдова по смерті свого лихого чоловіка. “*Слава ж тобі, Господоньку, вже й я буду на*

Людині властиво виражати задоволення своїм життям через подяку. За християнським віровченням, яке добре засвоїлося в народній мудрості, у цьому й полягає виконання Божої волі людиною: радіти життю, втішатися усім добрим, що Бог створив і дякувати за все Йому. “Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте за все, бо така Божа воля про вас у Христі Ісусі”, – закликав один із апостолів (1 Сол. 5: 17).

Ця настанова знаходить свій відгомін у народній філософії, у тих життєвих принципах, яких впродовж багатьох віків дотримувалися українці: “*Що Господь дав, за то Богу дькуй*”, – мовляв, “усе добро йде від Бога і за все треба дякувати Йому” (Фр., т. 16, с. 437); “*Благодарить Бога милосердного*” (Ном., № 1636). Вдячність Богові ґрунтувалась на вірі в Його безмежну доброту, силу, велич, милосердя і справедливість, на вірі і надії у те, що Господь пам’ятає про усіх людей кожен мить, допомагає їм долати труднощі, провадить їх дорогою життя. “*За все Богу дькувати*” (за добро й за зло) – так “потішають чоловіка в лихій пригоді” (Фр., т. 10, с. 77). Як “вислов подяки Богу за все добре” І. Франком означене паремійне утворення “*Боже слава тобі на всьо*” (Фр., т. 28, с. 125).

Можемо припустити, що такі стереотипні висловлювання в устах народу сформувалися не без впливу християнської релігійної літератури. Порівняймо, до прикладу, прикметну аналогію до них з повчань Томи Кемпійського: “А ті, які все добро, яке тільки одержали, Богові приписують, не шукають слави в людей, але вони жадні тієї слави, що походить від єдиного Бога і вони перш за все бажають *хвали Божої* від себе і від усіх святих і постійно до Нього прямують. Так і ти будь вдячний за найменший дар, і будеш гідний отримати ще більший”⁶¹⁸.

сподоньку”, – каже дівка, яка виходить заміж, або так жартують парубки з дівчини, що готується до заміжжя (Фр., т. 27, с. 112; т. 16, с. 437). І. Франко занотував своєрідну “жартливу промову”, звернену до псів: “*Дькуйти Богу, що в богачьї кобила здохла*” (Фр., т. 23, с. 85), а також приповідку з іронічною семантикою “*Від рогу до рогу – хто кого ошукає, то хвала Богу*” (Фр., т. 27, с. 15). У збірці М. Номиса натрапляємо на каламбур “*Слава тобі, Боже наш! Вінчається чупендас*”, а також на жартівливий зворот “*Слава Богу, як бик дома!*” (Ном., № 13800, 12734). Іноді замість словосполучень “*Слава Богу*” чи “*Хвала Богу*” в народнорозмовній сфері у тому ж значенні вживається “*Ласка Божє*”, наприклад, “*Дурних дуже багато, лиш ласка Божє, що разом не ходьї*” (Фр., т. 28, с. 433). В народній сміховій традиції посідають своє місце й пародійні вислови: “*Шевський дух Бога хвалит*”, – це пародія польської приказки “*Wszelki duch Pana Boga chwali*” (Фр., т. 28, с. 336).

⁶¹⁸ Кемпійський Т. Наслідкування Христа. Львів, 2011. С. 73.

Поняття Божого дару, засвоєне народною свідомістю у християнській традиції, а також персоніфіковані уявлення про святість землі-годувальниці, як слід двовір'я, чітко простежуються у записаній В. Шухевичем гуцульській молитві⁶¹⁹ подяки за спожиту їжу⁶²⁰.

Отці церкви запевняють, що неважко знаходити причини до подяки Богові. В одному з молитовників можемо прочитати: “Якби Бог цього не хотів, нас навіть не було б на світі! Дякуємо Йому за своє життя, здоров'я, здібності, батьків, родину, друзів, батьківщину, їжу, дім, успіхи – о, скільки можна було б вичислити дібр, якими користуємося в житті. Усе це – дари від Бога: “Дякую Тобі, Господи, за всі блага, якими Ти мене обдарував”. Далі укладач збірки молитов слушно зауважив, що “це майже природний вигук, що сам виривається з уст. В устах народу ця молитва живе постійно: “*Богу дякувати!*”; “*Спасибіг!*”⁶²¹.

Як стверджують спеціалісти у сфері таємниць людської душі, що тільки вдячна людина може бути щасливою. Впродовж віків, з покоління в покоління українці знали, зберігали, передавали свій спосіб бути щасливими через вдячність, всупереч усяким бідам, злидням, невпевненості у завтрашньому дні, бездержавності, утискам з боку загарбників тощо: “*Живи та Бога хвали*” (Ном., № 1634); “*Встаючи і льигаючи Богу дькуймо*”, тобто, “постійно”, “зранку і увечері” (Фр., т. 16, с. 278), – говорили вони. Цим “дякую” розпочинався кожен новий день і ним закінчувався, воно давало підстави дивитися на новий день з оптимізмом. За уявленнями народу, те, що людина знову має можливість бути, розпочинати нові справи, маючи у розпорядженні нові хвилини часу – це не є її заслугою, її рішенням, а даром Божим, і за цей дар треба Йому подякувати. Така настанова до життя характерна для світосприйняття, у якому вдячність – центральне, основне відчуття, вона є ознакою чесноти, яку не можливо здобути миттєво, а яку треба здобувати, набувати і розвивати роками.

⁶¹⁹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. С. 38.

⁶²⁰ Сідаючи до обіду, гуцул, зазвичай, хреститься і говорить “Оченаш”, а попоївши, проказує: “*Декувати Тобі Господи за дар святий і землі с'єтій, мамі нашій. Заступи те (землю) Господи від тучі, від граду, від лихих очий! – Декувати Тобі Господи за дар с'єтій! Землі с'єтій, мамі нашій, за врожу твою, за тото, щос нас погодували. Просимо Господа Бога і тебе, будь добра, погодуй нас і далі! Декувати Тобі Господи за дар Божий, с'єтій землі, мамі нашій за твою росицу, за твій дар, за твою благодать, що єс нам набражила. Декуємо Господу Богу і тобі, що отримуєш хрескенску худобу і нашу. Просимо Господа Бога і землю с'єту, аби Господь Бог заборонив хрескенску худобу і нашу від звіри, від поганой віри, від усекого злого, від припадку кешкого...*”.

⁶²¹ Прийдіте поклонімся: Молитовник. Рим, 1991. С. 896.

У християнській філософії вдячність – “це початок всякої мудрости”⁶²². Тому подяка Богові як спосіб на щастя відома і поширена в різних етнотрадиціях, що належать до християнської культури. Одного ірландського фермера, який завжди співав, весело посвистував і був сповнений гумору, спитали, у чому полягає таємниця його щастя. І він відповів: “Це моя звичка – бути щасливим. Кожного ранку, коли я прокидаюсь, і кожного вечора перед сном я благословляю свою сім’ю, поля і худобу і дякую Богові за чудовий врожай”. Впродовж сорока літ цей фермер дотримувався такої життєвої філософії. Як відомо, регулярні, систематично повторювані думки проникають у підсвідомість і стають звичними. Отже, цей чоловік зробив, так би мовити, відкриття, що щастя – це звичка⁶²³.

Жива людина має потребу славити Бога. Бідний чоловік, який попри все тішитися своїм життям, говорить так: “Недоїм, недосп’ю, Слава Богу, що живу” (Фр., т. 23, с. 24). Такий спосіб мислення, ставлення до життя, характеризує здорову особистість. Кажуть, що людина може жити повноцінним життям лише тоді, коли вона усвідомлює, що життя колись добіжить кінця. Як слушно зауважив американський теолог Г. Кушнер, “люди, які проходять життям, не дякуючи Богові за здоров’я, їжу, за можливість мати друзів, нарешті, за сонячне світло, – у певному сенсі неживі”⁶²⁴.

Давній, у всі часи актуальний заклик латинян пам’ятати про смерть (Memento mori!), має свої аналогії й у світоглядній традиції українців.

Народна неустанна пам’ять про смерть закарбувалась у приповідці “Ніхто не може світа пережити”, до якої Є. Згарський подав такий короткий коментар: “прійде чась попрощаемся изъ тымъ свѣтомъ”⁶²⁵. Такий постійний зв’язок людини з Богом не тільки забезпечує спокійний відхід її на “той” світ, а й сприяє збереженню внутрішньої рівноваги впродовж життєвого шляху на “цьому” світі. Складати Богові подяку і славити Його слід не лише тому, що, за віровченням, цього хоче сам Бог, а й для добра самої людини, для її душевного

⁶²² Ортинський І. З погляду благовісти. С. 17.

⁶²³ Мэрфи Дж. Целительная сила молитвы. С. 199.

⁶²⁴ Кушнер Г. Кому потрібний Бог? С. 44.

⁶²⁵ Народная русская философия ведля пословиць... С. 8, 10.

здоров'я. Скоріше за все, “Богові не потрібні наші лестоці, але нам потрібно вміти бути вдячними”⁶²⁶.

Подібна думка знайшла свій вияв і в народних пареміях: “*Шо є, то є, за все Богу дькувати*”, що значить “чи мало, чи багато маю добра, за все дякую Богу” (Фр., т. 23, с. 86). Зрозуміло, що в такий спосіб розмірковуючи будемо почуватися комфортно зі своєю нецілісністю, а саме такими ми всі і є. У тяжкій пригоді люди говорили: “*Що Пан Біг дав, за все Богу дькувати, а туск ід собі не пускати*” (Фр., т. 10, с. 89); “*Ци зле, ци добре, приймай і Богу дькуй!*” (Фр., т. 27). Прийнято було також потішати себе словами “*Ще-м сі, Богу дькувати, без запасу не лишив*”, тобто, “ще я не збіднів зовсім” (Фр., т. 28, с. 441).

Носії цих приповідок – це люди, які не залежно від віку, місця перебування і ситуації, живуть вдячністю. Вони кожную хвилину свого життя перетворюють на “моменти вдячності” – не тільки за те, що приємне і гарне, але і за тяжкі й темні години. Народна мудрість вшановує Бога не тому, що Він робить рівними шляхи людей, а тому, що дає їм рішучість іти далі, навіть коли дорога стає каменистою. З погляду віри, людина не отримує від Бога обіцянок, що вона ніколи не спіткнеться, але якщо вона намагатиметься підвестися, то відчує “присутність Його руки”⁶²⁷.

У такому ставленні до власного життя полягає вміння відчувати радість і щастя всупереч несприятливим обставинам. Як бачимо, цьому допомагає почуття вдячності, яке є своєрідним “помостом для певности нашого щастя”⁶²⁸. За словами Г. Сковороди, той, хто “утвердил серце свое духом премудрости и разума, дерзновенно Богу скажет: “Боже мой, даруєш ли что мнѣ? *Благодарю*. Отнимаєш ли? Не рыдаю”⁶²⁹. На думку українського філософа, рід людський є “раждаемый ко благодарности”, остання ж “есть дщерь духа веры”, а разом з тим – мати усіх людських чеснот⁶³⁰. Можна сказати, що сама діяльна суть людського життя осмислюється Г. Сковородою в термінах філософії вдячності – як приносини у відповідь Подавачеві благ буття⁶³¹. Так само й народна

⁶²⁶ Кушнер Г. Кому потрібний Бог? С. 163.

⁶²⁷ Кушнер Г. Кому потрібний Бог? С. 44.

⁶²⁸ Ортинський І. З погляду благовісти. С. 18.

⁶²⁹ Сковорода Г. Книжечка Плутархова о спокойствии души. С. 390.

⁶³⁰ Сковорода Г. С. Благодарный Еродий. *Сковорода Г.С. Повне збір. тв.: у 2 т.* Київ, 1973. Т. 2. С. 113.

⁶³¹ Малахов В. Екзистенція як респонденція: національно-культурні типи діалогічності. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 1998. С. 28.

філософія українців, уважаючи все добро “впливом Божої ласки”, стверджує: *“За все добре Богу дякувати”* (Фр., т. 23, с. 12).

Отже, уся філософія Г. Сковороди – це образ української душі в її найголовніших рисах. Як і Г. Сковорода, український народ, за твердженням Я. Яреми, – “на зверх злидар”, “без вищих у своєму серці претензій мати силу й значіння у світі”, відданий більш внутрішнім переживанням, ніж діяльності назовні, з думкою, спрямованою на ідеали моральної краси і щастя у світі вічності, естет і співак⁶³². Свідченням цього є народна мудрість, закарбована у слові, і увесь багатовіковий уклад життя нашого люду, у якому сім’я була першим місцем навчання молитви, а першими її вчителями в українських родині – батьки, головні мати. Обов’язковою була спільна вранішня та вечірня молитва всієї родини⁶³³.

Українці сталою пам’яттю носили Бога в собі, віддаючи Йому честь і поклін, завдяки чому не залишали у своїх серцях занадто багато місця для смутку, зажури, відчаю. Чисте і щире “дякую” в устах народу освітлювало кожен день надією певності, радості, ясності, довір’я. Це слово є виразом любові, знаком доброти, виявом шляхетності, доказом розумного мислення – всього того, що належить до визначальних рис українського народного характеру.

3. 4. Народне богослов’я людської праці.

Дослідники українського менталітету у своїх працях називають з-поміж характерних рис населення України історично вироблені в ньому працьовитість і слухняність, зокрема його вміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці⁶³⁴, а також цілеспрямованість, поміркованість тощо⁶³⁵. М. Сумцов у своїй розвідці “Слобожане” наголошував на тому, що трудове життя, праця, головним чином хліборобська, лежить “в ґрунті народного світогляду”, відповідно до якого, джерелом майна повинна бути саме праця: “як віл да коса, дак і грошей кіса”⁶³⁶.

⁶³² Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. С. 33.

⁶³³ Сапеляк О. Молитва християнська. С. 352.

⁶³⁴ П’ятковська Т. концепт “праця” подає через визначення окремих лексико-семантичних груп – див. П’ятковська Т. Концепти української ментальності... С. 95.

⁶³⁵ Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. Київ, 1997. С. 166.

⁶³⁶ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. С. 155.

Відповідно до народнохристиянського світогляду, людське життя пов'язано з тим винятковим даром творити й урядувати, який разом з іншими трансцендентальними властивостями розуму ми приписуємо Богові як найвищому ідеалові.

Принагідно зазначимо, що людина як не пасивна істота на ниві Божій, а як Його співпрацівник, розглядалася в релігієзнавчій думці українських мислителів XIII–XVI ст. – у працях викладачів Острозької академії, С. Оріхівського, Ю. Дрогобича та ін. Відправною тезою їх світогляду було ствердження гідності особи, її свободи. А. Колодний вбачає в цьому вплив гуманізму західноєвропейського Ренесансу та ідей Реформації, переорієнтацію на культурні здобутки католицької Західної Європи⁶³⁷.

Яскравим репрезентантом процесу адаптації християнських ідей в національній культурі стала українська приказкова проза як важлива складова культурної спадщини народу, що увібрала в себе духовний досвід минулих поколінь. Народномовленнєва сфера вербалізує, зокрема, інтерпретацію церковного вчення про людську працю як співучасть людини у справі творіння Бога, про людину як Божого співробітника.

За народним поглядом на світ, то кожна праця є виконанням наказу Бога, який людина виконує, використовуючи сили, створені Богом. *“В Пана Бога дне не купуєм”*, – говорили українці, що означало: “мусимо використати той, який Він дає нам, мусимо працювати пильно” (Фр., т. 16. с. 537), адже *“Мус перше по Бозі”* – “так само всесильний у людських відносинах” (Фр., т. 24, с. 419). М. Номисом зафіксоване примовляння *“Ой місяцю-місяцю! Світиш, та не грієш – даремне в Бога хліб їси”* (Ном., № 596), яке натякає на народне переконання в тому, що нічого в цьому Божому світі не повинно дармувати.

З погляду віри як стану свідомості, де Бог стоїть на першому місці, цінність і значення нашої праці визначає саме контакт із Богом. Поміж прислів'ями у творах Л. Барановича (*“Lutnia”*, *“Письма”*, 70-ті роки XVII ст.) М. Сумцов знайшов приповідку *“Кто молится и працюетъ, тому дати Богъ обѣцуетъ”*⁶³⁸. Як бачимо, проблему співвідношення між молитвою і працею

⁶³⁷ Колодний А. Україна в її релігійних виявах: монографія. С. 281.

⁶³⁸ Сумцов Н. Ф. Опыт исторического изучения малорусскихъ пословицъ. Сборникъ Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1897. Т. 9. С. 239.

народ вирішує так: все, що добре і велике у цьому світі, походить від Бога і “народжується з жертви і молитви”. В молитві людина, не відмовляючись від власних зусиль, турботу про себе й результати своєї діяльності залишає Богові⁶³⁹.

Народна мудрість радить і починати, і закінчувати будь-яку справу з Богом: *“Рано встань, зітхни до Бога і в руки поплюй: Все з Богом!”* І. Франко визначає цей вислів як “поученє для роботящого чоловіка, якому спішно до роботи” (Фр., т. 27, с. 6). Відповідно до народних уявлень, початок справ з молитвою забезпечує заходу успіх і оберігає від випадковостей і неприємностей. Повелось це, за гуцульською легендою⁶⁴⁰, з часів сотворення світу і перших людей⁶⁴¹.

Цікавий вислів, у якому знайшли свій відбиток традиційні уявлення про співдію між Богом і людиною, виявляємо поміж приказок і прислів'їв, опублікованих у журналі “Живая Старина” за 1906 р.: *“Съ Божьимъ благословеньемъ, да съ своимъ умѣньемъ”*⁶⁴². За словами о. П. Герилюка-Купчинського, саме так мислить і чинить справжній християнин – чи вибираючись в дорогу, чи починаючи якусь працю, чи виконуючи якесь важке завдання, – завжди, навіть тоді, коли виконав все, що залежало від його пильності, можливостей і здібностей, повинен зітхнути: “Господи, все зробив я, що було в моїй силі, а далі помагай мені своєю добротою”⁶⁴³.

Отже, за народним світоглядом, людина, перебуваючи в роботі, має пам'ятати, що передусім треба прийти на аудієнцію до Когось, від Кого й справді все залежить, хто тримає у своїй руці долі світу і кожного зокрема. Традиційно уважалося, що *“Всьо надармо, як Бог не ласкав...не благословит”*, – значить “даремні усілякі заходи та праця, коли нема ласки Божої” (Фр., т. 16,

⁶³⁹ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовности. С. 157.

⁶⁴⁰ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. 8.

⁶⁴¹ Вигнавши Адама і Єву з раю за вчинений гріх, Господь все ж не залишив їх напризволяще і дав знаряддя праці. Адам отримав від Бога плуг і волів, а також настанову обробляти землю. “Війшов Адам на поле і став орати; проборознив поле з одного кінця у друге; оре він оре, а поле зіплінує си назад”. Справа не пішла – зоране поле відразу ж заростало. Адам пожалівся Богові і отримав таку пораду: “Іди, здойми капелюх, перехрести си, тай проси у Бога, аби він тобі поміг”. Робота відразу ж налагодилась, і починати справу з молитви стало звичаєм. “Відси є молитва, – робить висновок легенда, – Бог сам навчив її Адама”.

⁶⁴² Пословицы, поговорки, крылатые слова, примѣты и повѣрья, собранные въ слободѣ Сагунахъ Острожского у. Г. Яковлева. *Живая Старина*. С.-Петербургъ, 1906. С. 131.

⁶⁴³ Герилюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді. Львів, 1996. С. 214.

с. 512); *“І на гною не виросте, як Бог не зародит”* (Фр., т. 16, с. 350); *“Нам Бога не вчить, як хліб родить”* (Ном., № 35).

Слід зауважити, що про Божий вплив, який робить людське зусилля успішним, навчало церковне передання, зокрема, наука св. Томи. Важливо, щоб Бог з ласкою вийшов назустріч людині, вливаючи у вирішення волі успіх, чого вона сама б не досягла. Отже, Божа ласка сприяє людському поступу⁶⁴⁴.

Мотив прибігання до Божої допомоги для забезпечення успіху у результатах людської праці виразно простежується у пісенному фольклорі українців. Так у щедрівці *“Встань, господареньку, та й не спи довго”* покровителька людей, їх заступниця перед Богом, *“Пречиста Діва їсти виносить, // Їсти виносить та й Бога просить: // Ой зароди, Боже, жито як лаву, Жито як лаву – по сто кіп на ниву”*⁶⁴⁵. Засіваючи жито, жартували: *“Як Господь дозволит, пшениці сі вродит”*. Це вислів з пісні, якою закінчували *“многолітствіє”*: *“Літа, літа, літа! Посіяв я жита; Як Господь дозволит, пшениці сі вродит”* (Фр., т. 16, с. 437). Урожай і погода, за словами І. Франка, *“найважливіші речі у хлібороба, вважаються безпосередніми і несумнівними виявами Божої волі, Божої ласки або гніву”* (Фр., т. 10, с. 88)⁶⁴⁶.

З погляду віри як стану свідомості, де Бог стоїть на першому місці, цінність і значення нашої праці визначає саме контакт із Богом. Поміж прислів'ями у творах Л. Барановича (*“Lutnia”*, *“Письма”*, 70-ті роки XVII ст.) М. Сумцов знайшов приповідку *“Кто молится и працюет, тому дати Богъ обѣцуетъ”*⁶⁴⁷. Як бачимо, проблему співвідношення між молитвою і працею народ вирішує так: все, що добре і велике у цьому світі, походить від Бога і *“народжується з жертви і молитви”*. В молитві людина, не відмовляючись від

⁶⁴⁴ Обер Жан-Марі. Моральне богослов'я. Львів, 1997. С. 65.

⁶⁴⁵ Щедрівки / збір. та упоряд. М. Мишанич. Львів, 1996. С. 16.

⁶⁴⁶ Починаючи якусь важливу роботу, примовляли також: *“Дай, Боже, час і пору добру”* (Ном., № 9995) або *“Дай, Боже, добрий почыток!”*, адже добрий початок уважався віщуванням, запорукою успішного перебігу усієї справи (Фр., т. 10, с. 75). Побожним бажанням слугував також вислів *“Дай, Боже, так кінчити, як ся почало!”* (Фр., т. 28, с. 456). І. Франко в одній із приміток до зібраних ним приповідок зауважує, що *“в народню поговірку при закінченню всякого діла увійшло звичайне закінчення тексту в старих рукописах: “Конець і Богу слава””* (Фр., т. 27, с. 289). Можливо, у таких усталених висловах приховане підсвідоме знання: той завжди буде вміти чинити так, як належить, хто свою надію складає у Бозі. Народне пізнання Бога полягає у щоденному вираженні Йому своєї радості, вдячності, жалю, прохання, похвали, чи, інакше кажучи, в молитві, яка людині окрилює душу, зміцнює волю, очищає думки, дає терпеливість, заспокоює розшарпані нерви. Такі короткі зітхання до Бога, що супроводжували усе життя нашого селянина, приносили йому моменти зосередження, спокою, благословення, молитовні хвилини належності собі, своїй душі, Богові.

⁶⁴⁷ Сумцов Н. Ф. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. С. 239.

власних зусиль, турботу про себе й результати своєї діяльності залишає Богові⁶⁴⁸.

У народній мудрості знаходимо розуміння молитви як обов'язку: *“Богу молись, починай, не бійсь”* (Ном., № 9991), *“Не хвались, та Богу молись”* (Ном., № 2600), *“Не журись, іно Богу молись”* (Фр., т. 16, с. 138). Міцною була віра українців у те, що *“Хто в Бога просить, тому Бог дає”* (Ном., № 142). Згідно з уявленнями народу, людина є лише дочасним користувачем свого майна, а найвищим власником всіх дібр є Господь: *“Бог – старий господар – має більше, ніж роздасть”* (Ном., № 58), *“У Бога всего много”* (Ном., № 56)⁶⁴⁹.

Такі вислови можемо віднести до тематичної групи промислово-господарських народних молитов. Вони становлять собою безсюжетні апелятивні дво- або триформульні фольклорні утворення, які промовляє виконавець у тій чи іншій оказіонально-обрядовій ситуації. Обов'язковими формулами кожної з цих паремій є звернення (Vocativ, Vc) і прохання (Rogativ, Rg)⁶⁵⁰. Базовим компонентом формули прохання є дієслово наказового способу *“дай”* або інші відповідники: *“пошли”, “спори”, “приспоряй”, “роди”, “верни”*.

Слід зазначити, що паремійному різновиду фольклорної молитви присвячена окрема розвідка І. Гунчака, у якій автор, характеризуючи структурні елементи галицьких народних молитовок, уміщених у *“Галицько-руських народних приповідках”*, зокрема вказує, що основою формули звернення складає *“назва божественного міфологічного персонажа, який постає своєрідним сакральним покровителем чи подателем допомоги особі, котра до нього апелює”*. При цьому дослідник констатує, що *“зазвичай у фольклорних молитовках Галичини у цій ролі виступає верховне чоловіче (Бог, Боженько, Господь, Господонько⁶⁵¹) божество”*⁶⁵².

⁶⁴⁸ Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовности. С. 157.

⁶⁴⁹ Народна пареміологія увічнила у собі звертання до Бога із проханням задовільнити життєві потреби людей: *“Дай, Боже, чого хочеться!”* (Ном., № 11598), *“Пошли, Боже, з неба, чого нам треба”* (Ном., № 147), *“Пошли, Боже, з неба, чого нам треба – хліба й сала, молока й меду”* (Ном., № 11597), *“Дай, Боже, того часу дідждать: хай Бог хліб родить та скотину плодить”* (Ном., № 11602), *“Приспоряй, Господи, Божу росу, щоб коровки доїлись”* (Ном., № 11577), *“Спори, Боже, хліба-соли и всього доволі”* (Ном., № 12062), *“Ради, Боже, овес, ячмінь и гречку, хоч всього потрошечку”*; *“Ради, Боже, лен и коноплі на весь християнський мир”* (Ном., № 11600).

⁶⁵⁰ Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор. С. 87, 92.

⁶⁵¹ Дозволимо собі зауважити, що слова *“Бог”, “Боженько”, “Господь”, “Господонько”* недоречно уважати назвами *“божественного міфологічного персонажа”* чи *“верховного чоловічого божества”*, оскільки аналізовані паремії відображають не міфологічні, язичницькі уявлення наших предків, а християнський релігійний світогляд українців, які, маючи тисячолітню християнську народно-культурну традицію, визнають єдиного Бога в трьох особах (Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого), поняття якого викладене у Символі Віри.

У низці молитовних паремійних зразків виражено прохання про те, щоб розпочата справа добре йшла і щасливо закінчилась. Такі короткі молитовні твори І. Франко називав “господарськими примівками”, їх в народі промовляли тоді, коли починали орати землю, сіяти, коли йшли на поле жати тощо. Приступаючи до весняних робіт, люди зверталися до Бога з проханням: *“Дай, Боже, веснувати, лиш не переднівкувати”* (Фр., т. 10, с. 152). М. Номис подає одну із приповідок разом з такою приміткою: “за порцією як сіно привезуть для скоту приговорюють: *“Дай, Боже, на сіно гній, на скот лій, а хазяїну на здоров’я”*, або ж: *“На волики лойок, а на нивку гнойок, а на спинку, верни, Боже, силку”* (Ном., № 10184)”⁶⁵³.

На думку В. Липинського, прагнення людей зміцнити свої слабкі сили “союзом з силами, сильнішими від людських”, силами, присутність яких кожна людина в той чи інший спосіб відчуває, почуття такого союзу, дає людині “найбільше заохочення до акції енергійної, сталої, непохитної, з вірою, що союз з цими силами, сильнішими від сил людини, дасть їй в кінці кінців перемогу”⁶⁵⁴. Як уважали в народі, *“Хазяїна і Бог любить”*; *“Хто хліб пахає, того Бог кохає”* (Ном., № 10090, 14012). Традиційно уважалось, що турбота віруючої людини про своє добро повинна мати розумні рамки. Уповаючи на Господа, треба працювати, старатись, турбуватись у міру сил. У народномовленнєвій сфері побутувала така моральна пересторога: *“Грѣшно много трудиться, грѣшно и лениться”*⁶⁵⁵.

Український етнопсихолог В. Янів, порівнюючи релігійність у цивілізаціях Сходу і Заходу, доходить такого висновку: якщо на Сході “розвинулася контемпліяція”, щоб шляхом участі у Божій “всемогучості й всемудрості” знайти собі ласку, то “в нас – акт, щоб власною працею добути собі

⁶⁵² Гунчик І. Галицькі народні молитовки у зібранні та коментарях Франка-фольклориста. С. 249.

⁶⁵³ Побутувала й така народна молитовка за багатий урожай: *“Дай Боже сто кіп, де торік був єден сніп!”* (“примовляють при заорюванню та зажинанню”) (Фр., т. 23, с. 384). Сіючи горох або біб, промовляли так: *“Господи, благослови чужі горохи й боби, тай моїх троє зерен”* (Фр., т. 10, с. 432), а саджаючи капусту, просили: *“Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалась и в головки складалась”* (Ном., № 261). Сіючи та садячи всяку городину, господині приговорювали також: *“Господи зароди на зlodії тай на Жиди! Буде зlodіям і Жидам, то ще сі лишиш і нам”*. Господиня, яка мусить ліпити пироги із житнього тіста через брак пшеничної муки, говорить: *“Господи благослови: з чого хліб, з того пироги”* (Фр., т. 16, с. 310). Рибак, зловивши першу рибину, або загалом, коли хтось, розпочавши справу, отримав перший прибуток, мовили: *“Дай Боже наперед більше”* (Фр., т. 10, с. 121).

⁶⁵⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів, 1933. С. 28.

⁶⁵⁵ Пословицы, поговорки, крылатые слова, примѣты и повѣрья... С. 134.

індивідуальну заслугу”⁶⁵⁶. У житті і розумінні європейця, акт, чинність, дія – це участь людини в творчості Бога. Отже, чин і тільки чин підносить людину до Творця. І навпаки, не тільки ми чином підносимося до Бога, але й Бог жадає від нас чину⁶⁵⁷.

За народнорелігійним світоглядом, людина є “спільником” і навіть співробітником Бога в Його творчому ділі, в діяльності того безмежного Духа, що вимагає активної співпраці з ним⁶⁵⁸. Український селянин, який живе за такими принципами, здатний відчувати справжню, щиру радість і вдячність, коли бачить плоди своєї праці. Примітним є те, що українські учені-народознавці, зокрема, М. Костомаров, В. Янів, досліджуючи особливості психічної структури нації, витоки релігійності нашого народу вбачали у прив’язанні до землі, бо “у природі відчуває українець... у хорі птиць та молитві ланів пшениці Божу присутність” і для нього “той ідеал добра та краси освячений наукою церкви й святістю релігії”⁶⁵⁹.

Спробу охарактеризувати деякі аспекти народнорелігійного світорозуміння здійснив П. Іващенко, який акцентує на такій особливості: українські приказки і прислів’я, приписуючи Богові постійну турботу про людей і вважаючи Його непогрішним, водночас виражають поняття про необхідність самодіяльності – звернення до власних і фізичних сил⁶⁶⁰. На думку дослідника, ці приповідки виражають раціоналістичні погляди на життя, для висловлення яких народ повинен був переконатися спочатку шляхом вікового досвіду у шкоді фаталізму, усвідомити можливу перемогу своїх людських сил над природою. У цьому П. Іващенко вбачає значний крок на шляху прогресивного розвитку народної самосвідомості⁶⁶¹. З приводу двох інших

⁶⁵⁶ Там само.

⁶⁵⁷ Жижко С. Нація як спільнота. Київ, 2008. С. 60.

⁶⁵⁸ В українських традиційних уявленнях “Хто рано встає, тому Бог дає” (Ном., № 11307); “Роби, небоже, то й Бог ти допоможе”; “...то й Біг pomoже” (Ном., № 68, 69); “Поможи, Боже! – а ти не лілуйсь, небоже!” (Ном., № 9943); “Боже, поможи, а сам не лежи!” (Ном., № 70); “Помагай собі, Бог тобі допоможе”; “Працюй, а Бог ти допоможе” (Фр., т. 27, с. 584); “Як хто жиє, так йому Бог і дає” (Ном., № 7180); “Береженого і Бог береже” (Ном., № 4297).

⁶⁵⁹ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1953. С. 211.

⁶⁶⁰ Йдеться про зміст цілої низки паремій із Номисового видання, як-от: “Не все до Бога: треба й до разума свого” (№ 3373); “Не Боже карання – своє дуровання” (№ 7044); “Богу молись, а сам стережись” (№ 66); “На Бога надійся, а сам не плошай” (№ 63); “На Бога складайся, розуму ж тримайся” (№ 64); “Бога взивай, а руки прикладай” (№ 65); “На Бога пеняєш, а сам кульгаєш” (№ 87); “Богу молись, а до берегу гребись” (№ 160) тощо.

⁶⁶¹ Іващенко П. Религиозный культ южно-русского народа... С. 78.

приказок пареміолог викладає такі свої міркування: “Розумність вимоги самодіяльності від людини освячується тим, що навіть нерівний поділ матеріальних і духовних благ між людьми установлено Богом з тією метою, щоб викликати їх самих на самостійний і більш рівномірний поділ їх між собою⁶⁶² – “Бог нерівно ділить: жде, щоб сами ділилися” (№ 81), – звичайно, в інтересах самих людей, бо для Бога: “Що вбогий, що багатий – у Бога все рівно” (№ 80)”⁶⁶³.

Повертаючись до розгляду, за висловом П. Іващенко, “раціоналістичних поглядів на життя”, доречним буде навести коментар В. Плав’юка до записаної ним приповідки “*Боже, поможи, а ти, небоже, не лежи*”: “Сама побожність, – пояснює укладач збірки, – не вистачає до життя, треба працювати, щоб жити” (Пл., т. 1, с. 21). У цьому контексті варто додати, що саме рекомендація любити і працювати є центральною у християнському віровченні. “Як хтось не хоче працювати, нехай і не їсть” – цю цитату з Другого послання апостола Павла до солунян (3: 10) у радянські часи було представлено для широкого загалу як геніальний вислів В. Леніна.

Слід заакцентувати на неабиякій психологічній вартості цього закарбованого в народній мудрості християнського принципу для збереження душевного здоров’я людини. Коли одного разу З. Фрейда попросили розповісти, що необхідно робити для того, щоб людина могла запобігти впливові темних сил, які виринають із глибин її психіки, засновник науки про психоаналіз відповів: “*Lieben und arbeiten*”, тобто “любити та працювати”⁶⁶⁴.

Незважаючи на те, що про працю як автентичну волю Божу не йдеться ні в заповідях Завіту, ні в наказах Декалогу, ані в повчаннях євангельських, у Біблії висловлено осуд лінивству, бо лінивий не має що їсти (Прип. 13: 4), він ризикує умерти з голоду (21: 25); ніщо більше від голоду не може спонукати його до праці (16: 26)⁶⁶⁵. Та думка, що без праці людина буде терпіти голод,

⁶⁶² Не зайвим буде зауважити, що поняття рівності усіх людей перед Богом сформоване у народній свідомості догматичним християнським ученням. Так у примітці до приказки “*У Бога всі рівні*” І. Франко вказує, що її “основа взята з Євангелія: всі люде – Божі діти” (Фр., т. 10, с. 87). Вчення про Бога має на меті допомогти людині позбутися залежності від природних явищ, стати вільною і самостійно творити своє майбутнє, але в пошані до Божої волі. Як вірили у народі, “*Равен Бог, та нема щастя кожному*” (Ном., № 1685); “*Єдному Бог дасть сьак, а другому овав*” (Ном., № 1697); “*Єдному Бог дасть ситце, а другому решітце*” (Ном., № 1690).

⁶⁶³ Іващенко П. Религиозный культ южно-русского народа... С. 78.

⁶⁶⁴ Мессорі В. Гіпотези про Ісуса. С. 231.

⁶⁶⁵ Словник біблійного богослов’я. С. 628.

вербалізована й у народних приповідках, як-от у “дотепній парафразі”, записаній І. Франком: *“Боже, Боже! – А чого там небоже? – Їв бих, Боже. – Роби небоже! – Не хочу, Боже! – Терпи небоже!”* (Фр., т. 28, с. 388) або її варіанті зі збірки М. Номиса: *“Боже-Боже! – А чого небоже? – Їсти, Боже! – Роби, небоже!”* (Ном., № 9944)⁶⁶⁶. Біблійні книги ледаря називають “опоганим каменем” або “купою гною” (Сир. 22: 1), яку з огидою відкидають. Образ гною фігурує й в українській паремії, у значенні “лінивого, непорядного, ледачого чоловіка, якому в житті щастить”: *“Гній лежить, а Бог долю держить”*⁶⁶⁷.

У пареміях висловлених також народний осуд марнотратству. Багато, але водночас недоброму, негосподарному чоловікові докоряють такими словами: *“Дав ти Бог добро, та не вмієш сі в добрі шинувати”* (Фр., т. 23, с. 15). А про того, хто заробляє на життя важкою працею, але швидко витрачає зароблене, так і кажуть: *“Дай, Боже, тяжко заробити, а легко пустити”* (Пл., т. 2, с. 124).

Зміст низки паремій засвідчує народне розуміння праці як явища природного, як закону людського існування, обов’язкового для кожної людини.

⁶⁶⁶ Вказуючи неробам на їх помилки (2 Сол. 3:10), св. Павло картає лінивість солунян: “Та про те чуємо, що деякі у вас живуть у ледарстві й не роблять нічого, тільки байдикують. Таким то наказуємо Господом нашим Ісусом Христом спокійно працювати і споживати хліб, що самі заробили” (2 Сол. 3: 11–12). Бездіяльність як ознака морального занепаду засуджується і в народній мудрості українців: *“Дармо в Бога день крадеш”*, – говорять лінивому, що їсть і спочиває в робочий день (Фр., т. 16, с. 512). Неробі з докором вказують на те, що в природі існує постійний рух і праця: *“У Пана Бога нічо не дармує”* (Фр., т. 16, с. 514). Із богомільного, а до роботи лінивого чоловіка кепкують: *“Дармо Богу докучьєши”*, мовляв, “даремно молишся, Бог тебе не вислухає” (Фр., т. 16, с. 512). Лінивий, якому докоряють, що не хоче робити або замало працює, віджартовується: *“Я тому не винен, так міні Бог дав”* (Фр., т. 10, с. 177). З нероби, що вдає побожного і хоче отримати усе готове, насміхаються так: *“Він на то й ждав, аби му Бог дав”* (Фр., т. 23, с. 99; Пл., т. 1, с. 119), його в народі характеризують як такого, що *“Живє собі – ні втік, не піймав, а як Бог дав”* (Ном., № 1482). У старозавітніх текстах глузують із лінивих: *“Двері обертаються на завісах, а лінивий на своїм ліжку”* (Прип. 26: 14). Подібний мотив простежується і в народних приповідках: – *“Чень Господь дасть, що встанеш. – Чень Господь дасть, що не встану”*. Так пародіюють безглузді відповіді нероби. І. Франко пояснює походження приказки із розмови запізнілого селянина зі сонним корчмарем, а саме: “Мошку, встань!” – “Ні, не встану”. – “Та встань бо!” – “Таки не встану”. – “Чень Господь дасть, що встанеш”. І Мошко знов відповідає у свій спосіб, не тямлючи того, що у слові “чень” міститься надія і бажання, щоб так сталося” (Фр., т. 16, с. 437).

⁶⁶⁷ Стилїзація цієї приповідки містить натяк на легенду про те, як Христос, побачивши лінивого неробу, що лежав під грушею і чекав, коли йому грушка впаде сама в рот, судив йому роботу та слухняну дівчину за жінку. Маємо також інші варіанти цього поширеного в народі вислову, як-от: *“Лежень лежить, а йому Бог долю держить”*; *“Лега лежить, а Бог ледзі долю держить”* (Фр., т. 24, с. 341; т. 28, с. 470). Народний гумор знаходить свій вираз у приповідковому діалозі *“Я думав, що тебе нема”*. – *“Є, ледачого Бог не візьме!”* (Ном., № 11850). З лінивого чоловіка, якого гонять до праці, кепкують такою приказкою: *“Ей, Господи, коби ті три деньки перебути, а четвертий перемучити”*. Це слова засудженого на страту, якому дали три “ласкаві” дні (Фр., т. 16, с. 537). У паремійному жанрі, висміюється і засуджується, поряд із неробством, пияцтво як причина бідності. Серед стійких висловів надibuємо народну пародію молитви п’яниці, який бідує, все пропиваючи: *“Господи Вічний, чим я в тебе грішний: чи я горілки не п’ю, чи я жінки не б’ю, чи я коршму минаю, чом я щастя не маю?”* (Пл., т. 1, с. 79).

“В Пана Бога дне не купуєм”, – значить, “мусимо використати той, який Він нам дає, мусимо працювати пильно” (Фр., т. 16, с. 537). За переконанням народу, треба “*На хліб і сіль нам’ятати*”, тобто дбати про щоденну поживу є, за висловом І. Франка, “найперше старанє кожного чоловіка” (Фр., т. 27, с. 263). У приказках прослідковуємо також усвідомлення залежності достатку людини від її старань і вкладеної праці: “*Як робим, так ся маєм*” (Фр., т. 27, с. 26).

Маючи природну цінність, праця є засобом удосконалення людини, яка може існувати лише тоді, коли росте і розвивається. Що ж стосується розкриття суті і значення праці у Святому Письмі, то у його тексті майже не знайдемо принципових формулювань, однак у біблійних розповідях людина постійно працює і, як правило, це робота ремісника чи хлібороба⁶⁶⁸. У славні, що оспівує Бога-Творця, людина виходить рано “до свого діла й до своєї праці аж до вечора” (Пс. 104: 23). Тема родючості землі й гідності праці проходить через цілий Старий Завіт. Це вчення присутнє і в Євангеліях (Мт.; Як.), де Христос виставляє за критерій християнського життя обов’язок примножувати дари Бога, не залишатися в положенні безплідної нерухомості⁶⁶⁹.

Прикметним є те, що запрошення до невтомної діяльності, суворой у всіх напрямках та аспектах життя (“покинь нехить до тяжкої праці й до хліборобства, що його Всевишній установив” (Сир. 7: 15)), становить основу не тільки догматичного богослов’я людської діяльності і праці, а й народної філософії самовиховання, відповідно до якої, “*Поки смо живі, то робімо, а як помremo, то си відпiчнемо*”. “За життя чоловік ніколи не має такого відпочинку, щоб його ніщо не турбувало”, – пояснює приповідку І. Франко, вказуючи при цьому на наявність такого ж вислову у болгар (Фр., т. 23, с. 104).

Ставлення до праці, в її народному осмисленні, пов’язане з уявленнями про Бога-Творця і вірою у те, що Він є найбільшим Паном, який керує світом і кожною людиною, що є Небесним Отцем, що Він може допомогти людині як Творець і хоче допомогти їй як Отець: “*Хто дасть зуби, дасть і хліб до губи*”,

⁶⁶⁸ Словник біблійного богослов’я. С. 628.

⁶⁶⁹ Обер Жан-Марі. Моральне богослов’я. С. 267–268.

що значить: “Бог дбає про те, аби чоловік заробив собі на прожиток” (Фр., т. 23, с. 215)⁶⁷⁰.

З погляду віри, кожне отримане життєве завдання – це завдання від Бога, який не покидає людину напризволяще. Того, хто не наважується оженитися, боячись, що нічим буде прогодувати дітей, потішали словами: “*Дасть Бог діти, дасть і на діти*” (Фр., т. 16, с. 522). Покладаючи на нас обов’язки, Бог водночас дає нам засоби для того, щоб виконувати їх. Здійснюючи волю Божу, людина використовує сили, створені Богом. “*Той не голоден, хто в Бога годен*”, що слід розуміти, “кому Бог помагає, кому дав силу і добру здібність до праці” (Фр., т. 16, с. 407). Отже, у народному трактуванні, як і церковному, наші руки, наші здібності належать не нам, але Богові.

У народній свідомості стійкими є уявлення про Боже провидіння, яке співпрацює зі світом. Тому людина, у своїй скромності, просить у Бога не того, щоб дав їй щось готове, задарма, але щоб дозволив їй здобути та зробити собі самій: “*Не дай Боже, але позволь Боже!*”. Цими словами “поправляють” такого, хто говорить “дай то Боже”, тобто “не потребує мені Пан Біг давати готового, а коби тільки позволив, то я й сам собі зроблю” (Фр., т. 16, с. 524; т. 10, с. 83).

Підсумовуючи відзначимо, що народна філософія людської діяльності і праці, закарбована у приказках і прислів’ях, містить світоглядні уявлення, що ґрунтуються на вірі в залежність результатів праці людини від волі Творця, Його сприяння, виражають готовність віддатися під Божий провід, піклування та охорону.

Працьовитість як важлива риса українського національного характеру органічно пов’язана з народнохристиянськими уявленнями про Бога, за якими, Він співпрацює з кожною справою людини, з кожним її словом, думкою і бажанням. Основою сформованої в народній свідомості своєрідної концепції “власності і обов’язку” є релігійні переконання, суть яких лаконічно і вичерпно

⁶⁷⁰ Варіант цієї приповідки “*Дав Бог зуби, дасть і на зуби*” І. Франко пояснює так: “Почуте потреби доводить чоловіка до придумання способів для її заспокоєня” (Фр., т. 10, с. 74). У складних обставинах життя це “почуття потреби” змушує людину знайти спосіб роздобути гроші, потрібні для її порятунку, що в нормальних умовах буває неможливим. “*Дасть Бог людьом біду, то гроші будут*”; “*Дай Боже біди, а гроші будут*”, – мовили в народі. “В біді чоловік мусить добути гроші, – коментує І. Франко, – хоч не раз і з такими жертвами, яких би не поніс у нормальних обставинах” (Фр., т. 10, с. 44; т. 16, с. 471).

можемо передати словами Мирослава Любачівського: “Без Божої співпраці ми не могли б ні кроку зробити, ні одного слова вимовити, ні одної гадки чи бажання повзяти”⁶⁷¹. Основуючись на аналізі приказок і прислів’їв, можемо стверджувати, що у народній релігійній світоглядній традиції (так само, як і в християнській культурній традиції загалом) раціональна діяльність становить мету і норму всього земного життя людини, економічна діяльність входить у план Божий, вважається позитивно вартісною.

3. 5. Уявлення про Бога як основа традиції гостинності українців.

Усі стародавні народи, особливо слов’яни, шанували гостей. Багато іноземних письменників у своїх творах розповідало про слов’янську гостинність: імператор Маврикій, візантійський письменник Прокопій у VI ст., Лев Філософ, Ібн Русте у X ст., історики Адам Бременський у XI ст., Гельмольд у XII ст. та ін. За словами І. Огієнка, “слов’янська гостинність здавна стала прислів’ям в їхніх сусідів”⁶⁷². У своїх спогадах іноземні мандрівники не раз підкреслювали, зокрема, й гостинність жителів України. В “Очерку истории украинского народа” М. Грушевський зазначив, що “привітність і гостинність Русі, як і взагалі слов’ян, були загальновідомі”⁶⁷³.

Стародавньої традиції гостинності, що сягає сивої давнини, українці дотримуються і досі. Гостинність вважається однією з основних рис національного характеру, неодмінним елементом способу життя українців, їх світогляду, вірувань і повір’їв. У народній традиції “гість” – це особа, що поєднує сфери “свого” і “чужого”, об’єкт сакралізації і шанування, представник “іншого” світу. Гостями називали іноземних купців, що часто з’являлись у давньоруських містах. Звідси й походить діалектна назва “гостинець” – великий битий шлях, по якому їздили чужі, купці⁶⁷⁴.

Тих, хто любить приймати і частувати гостей, виявляє гостинність, називаємо гостинними. Менталітет українців, прояви особливостей їх характеру і поведінки у ситуації прийому гостей, знайшли свій яскравий вираз у приповідках. Значну частину народних паремій, пов’язаних з традицією

⁶⁷¹ Любачівський М. Вірую в єдиного Бога: проповіді і розважання. С. 43.

⁶⁷² Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 348.

⁶⁷³ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 27.

⁶⁷⁴ Агапкина Т. А., Невская Л. Г. Гость. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М., 1995. Т. 1. С. 531.

гостинності, становлять вислови, що, за класифікацією І. Франка, належать до розряду “обрядів, вірувань, звичаїв і передсудів”, які “в природному процесі народного розвитку втрачають своє первісне значення, стають буденними і неначе перетворюються в розмінну монету розмовної мови, а, отже, стають тим, що вкладаємо в поняття прислів’я”⁶⁷⁵. У цьому підрозділі на основі аналізу приповідкового матеріалу спробуємо виявити зв’язок гостинності як характерної риси спілкування у середовищі українців із народною релігійністю, що спирається на споконвічні традиції народу і на християнські принципи.

Відгомомом одного із давніх вірувань є, очевидно, народна приповідка “*Гість у хату – Бог у хату*”. Особлива увага до гостя була пов’язана зі слов’янськими віруваннями, за якими “кожен, хто приходить у хату, стає під охорону родинного бога, а тому заборонялося таких людей кривдити. Скривдити гостя – це скривдити родинного бога”⁶⁷⁶. Тому й русини намагалися всіляко догоджати гостеві, а відмова йому в допомозі вважалася ганебним учинком. Підкреслюючи сердечне і дружнє ставлення слов’ян до чужинців, імператор Маврикій зауважив, що “коли через недбальство господаря стане гостеві яка кривда, то проти такого господаря озброюється його сусід, бо кривда для чужинця, то безчестя для всіх”⁶⁷⁷.

Російський пареміолог середини ХІХ ст. І. Снетірьов указував, що це одне з найдавніших слов’янських прислів’їв – “*Гость в дом, Бог в дом*” – виражає “патриархальное странноприимство и хлебосольство” і зустрічається також між чеськими і польськими⁶⁷⁸. Цей, за словами І. Франка, “вислов давньої руської гостинности” – “*Гість в дім, Бог з ним*” – зафіксований також у “Галицько-руських народних приповідках”. У коментарі до цієї паремії упорядник указує на польський відповідник у словнику С. Адальберга і в “старих Прусаків” (давньонімецький) – “*Гостя посылають боги*” (Фр., т. 16, с. 333)⁶⁷⁹. Власні

⁶⁷⁵ Там само.

⁶⁷⁶ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 348.

⁶⁷⁷ Там само.

⁶⁷⁸ Снегирев І. Рускія народныя пословицы и притчи. С. 17.

⁶⁷⁹ В. Плав’юк теж тлумачить приказку “*Гість у дім (у хату) – Бог у дім (у хату)*” як характеристику “української гостинності, коли вважається, що гість приходить з Божої волі” (Пл., т. 1, с. 66; т. 2, с. 76). Сучасні українці у поясненні змісту цієї приповідки, спираються на християнські морально-етичні принципи. Так, один із наших інформаторів робить посилання на євангельський текст: “У своїй притчі Господь сказав: “Коли ви напоїли одного з ближніх своїх або запросили в хату свою, то це ви зробили для мене”. Ми гості на цій землі, і Бог дав нам для існування все. Нам слід поступати за прикладом нашого Господа і дарувати ближнім мир, спокій, затишок, любов, гостинність” (Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 3).

польові пошуки підтверджують, що цей стійкий вислів був відомим українцям, зокрема, у польському варіанті: “То я знаю по-польськи: *“Gość w dom i Bug w dom”*. Значить – він приніс якусь добру новину, з Богом прийшов”, – повідомила нам сімдесятичотирирічна жителька Львівщини⁶⁸⁰.

Гість завжди сприймався як знамення (знак), що може принести до хати як кривду, біль, нестаток, хворобу, смерть, так і добробут, спокій, щастя. Тому поява гостя викликала настороженість: “Хто ти – іноплемянник, чужинець чи гість (Господь Бог)? Що приніс ти до хати?” А звідси й архаїчна формула привітання незнайомця *“Щоб прихід твій був добрим”*⁶⁸¹ Приповідки про очікування милого, любого гостя знаходимо у словнику М. Номиса: *“Доброму гостю и (Як гарний гість, то й) так ради”* (Ном., № 11801); *“Любого гостя весною частують медком, а восени молочком”* (Ном., № 11802); *“Милий гість не часто буває”* (Ном., № 11803); *“Пришли, Боже, гостя, аби добрий”* (Ном., № 11799).

Якщо у свідомості наших далеких предків гість уявлявся як модель спілкування з демонічними силами, живими чи померлими, то сприйняття гостя сучасними українцями втратило міфологічну основу, набуло ознак християнських світоглядних переконань, сподівання на прихід доброго гостя пов’язані з Божою волею. Ось як розмірковує наш інформатор з Радехівського району Львівської області: “Є різні гості. Якщо гості приходять з Богом, я рада. Якщо гість з Божою ласкою – всім добре. Але не завжди є милі гості, деколи несподівані”⁶⁸².

До пожаданих гостей кажуть: *“Ради єсмо як світови”* (Фр., т. 27, с. 1). Господар, який хоче, щоб його провідали гості, радіє, що при гостях і сам добре пообідає, й приповідає: *“Коли б дав Бог гостя, то б и ми поживились коло гостей”*; *“Нанеси Бог гостя, то и хазяїну добре”* (Ном., № 11805). Бути гостинним – значить бути щедрим: *“Принеси, Боже, здалека родину, то ми и в будень зробимо неділю”* (Ном., № 11800). “Буває, що рідні або дуже близькі люди не можуть часто бачитись. І коли вони нарешті сходяться, то це для них велике свято: люди залишають всі свої турботи, проблеми і збираються за

⁶⁸⁰ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 37.

⁶⁸¹ Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ, 2004. С. 363.

⁶⁸² Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 5.

великим гостинним столом”, – таку ідилію змалював один із інформаторів⁶⁸³. Для гостя знайдеться і час, і напій: *“Дай, Боже, гостя в дім, то и я нап’юсь при нім”*. “Ощадний господар сам для себе не купував би горілки, а для гостя купить і, частуючи його, сам нап’ється”, – коментує приповідку І. Франко (Фр., т. 16, с. 334).

Як бачимо, наведені стійкі вислови мають, переважно, початкові слова “пришли”, “нанеси”, “принеси”, “дай”, “коли б дав Бог”, тобто форму прохання, своєрідної короткої молитви до Бога про бажаного гостя, що відображає давні уявлення про гостя як про Божого посланця і свідчить про змістову близькість українських приповідок до згаданої вище давньонімецької паремії *“Гостя посилають боги”*.

За народними віруваннями, появу гостя віщують побутові події, а також деякі особливості поведінки людини і домашніх тварин. Так, прихід гостей очікують, почувши скреготання сороки під вікном хати. Маємо кілька приповідкових варіантів на цю тему: *“Сорока гості каже”*; *“Сорока скрегоче, бо гостей хоче”*; *“Сорока скрегоче, дівка ся регоче, бо гості будуть”* (Фр., т. 27, с. 151). Ця прикмета активно побутує в народному мовленні й у наші дні. “Думаю, що приказка досить стара, бо моя бабуся завжди так говорить. Коли до нас прилітає сорока і скрегоче, то майже кожного разу приходять гості”, – інформує львівська студентка, уродженка Закарпаття⁶⁸⁴. Загальновідомою прикметою, яка віщує прихід гостей, є вмивання kota: *“Кім умивається – гостей сподівається”*, – кажуть на Бойківщині.

Можемо стверджувати, що доброзичливе ставлення до гостя в українській етнонормативній культурі закладене генетично. У багатій народній обрядовості впродовж віків ритуалізувалась народнорелігійна основа гостинності, що збереглась у звичаях та усній поетичній творчості. У фольклорі прослідковуються мотиви запрошення Бога, Матері Божої, Спаса, Святого Хреста або ангелів сісти “на покуть” за накритий стіл. Побутує вірування, що полазник – перший відвідувач хати напередодні Нового року або Різдва – є вісником доброго або недоброго, залежно від того, чи є він людиною здоровою,

⁶⁸³ Там само. Арк. 48.

⁶⁸⁴ Там само. Арк. 47.

щасливою, поважною, заможною, чи ні.

Міфологізація гостя пов'язана також із давньою назвою хвороби “гостець”, що уявлялася маленькою демонічною істотою, яка приходить до людини і може принести їй біду і яку можна задобрити. Стійкий вислів “зібратись у гості” означає померти, тобто перейти до іншого світу⁶⁸⁵. Проте приказкова проза фіксує також і народне уявлення про земне життя як про коротку гостину: “*Всім нам тут коротка гостина*”, – тобто життя наше швидкоплинне і коротке. У похоронних голосіннях східних слов'ян покійник міг називатися гостем. Чуючи про чиюсь смерть, сумно зітхають: “*З гостини додому!*”, маючи на увазі, що покійник відійшов із дочасного життя на вічне (Фр., т. 16, с. 438). Інколи гостями називають колядників: “Не простії, гостеве, світлії, *Божі служеньки*, добрії, любії”⁶⁸⁶.

У народних пареміях важко простежити давню функцію гостя як подателя благ. Все ж можемо стверджувати, що вона збережена у традиційних висловах благозичливості, як-от у формулі, якою гості дякують за запрошення зайти до чиеїсь хати: “*Най все добре гостит у вашім дому*” (Фр., т. 16, с. 440). У давні часи господар намагався якнайкраще прийняти гостя⁶⁸⁷, сподіваючись забезпечити своє майбутнє шляхом символічної угоди з вищими силами. Таке міфологічне підґрунтя звичаю гостинності впродовж віків затрачувалося. Проте значна кількість висловів гостинності, що дійшли до нас, має релігійне забарвлення: запрошували до столу, приповідати: “*Сади, Боже, все добре!*” (Ном., № 11863) й “*Сідайте в ряд, щоб Бог був рад*” (Ном., № 11864), частували “*Чим Бог послав (дав)*”, бо таке ставлення до гостей, за народними переконаннями, є правильним, праведним, милою Богові справою, робили “*Як Бог велів*” (ФС., с. 40–41).

Безумовно, у свідомості українців засвоїлось учення Христа, за яким подорожні, а також убогі, недужі, в'язні мають право на нашу любов. За

⁶⁸⁵ Гостинність, вітання й шанування. *Українська етнологія: курс лекцій (Лекція 19)*. – Режим доступу: <http://etno.us.org.ua/book2/index.html>.

⁶⁸⁶ Агапкина Т. А., Невская Л. Г. Гость. С. 531.

⁶⁸⁷ У традиційному українському середовищі прийнято ділитися їжею з іншими, щоб усі мали досить і ніхто не був голодним. “*Чим хата багата, тим і приймає*” (Ном., № 12090) – така настанова вважається шляхетною та побожною. Доречним є тут пригадати, що, за християнським віровченням, чеснота гостинності є обов'язком дбати про життя і здоров'я ближнього і належить до т. зв. семи діл милосердя щодо тіла (голодного нагодувати, спраглого напоїти, голого одягнути, подорожнього в дім прийняти, невільника викупити, хворого відвідати, померлого поховати).

Євангелієм, прийняти подорожнього в дім є одним із тих обов'язків, за виконання яких люди мають здати рахунок на Страшному суді (Мт. 25: 31–46). Ще князь Володимир, зазнавши духовного перетворення під впливом Христової науки, у своєму “Поученні” настановляв: “Куди ж підете і де задержитесь, напийте і нагодувати і накорміть бідного, більш усього шануйте гостя, звідки би він до вас не прийшов, чи проста людина, чи знатна, чи посол; якщо не можете вшанувати його подарунком, то хоч їжою і питтям: бо ж вони проходячи по усіх землях прославлять вас добрим, або злим”⁶⁸⁸.

За словами І. Огієнка, “обов'язком кожної порядної людини” є, відповідно до давньої слов'янської гостинності, прийняти подорожнього, помити йому ноги, нагодувати й спати покласти. Дотримання цього обов'язку учений спостеріг у фрагменті поеми Т. Шевченка “Наймичка”, у якому невістка Катерина помила ноги своїй збідованій подорожній, наймичці Ганні⁶⁸⁹. Слід зазначити, що у церковній традиції християн омивання ніг – символ покори і служіння: Христос під час Тайної Вечері дав приклад покірної любові, ставши на коліна, щоб помити ноги апостолам⁶⁹⁰.

Отже, прадавній традиції гостинності з плином часу християнство надало морально-релігійної спрямованості. Якщо у багатьох, особливо східних народів, закони гостинності ґрунтувалися на звичаєвому праві, то в українців її основу становили морально-етичні засади, які визначали характер поведінки як для господаря, так і для гостя. Наприклад, пригощаючи когось, обов'язково належало застелити стіл скатертиною. Стіл, згідно з давньоукраїнським світоглядом, ототожнювався з престолом Божим, на котрому невидимо і потаємно перебуває сам Господь Бог з ангелами. Тому за столом не годилося сваритися, голосно розмовляти, великим гріхом уважалося сісти на стіл, покласти на нього шапку, ключі, гребінь чи який інший сторонній предмет. По столу не можна було гримати кулаком, стукотіти ложкою, встромляти в нього ніж⁶⁹¹.

Ніколи не можна було збиткуватися над столом ще й тому, що “*Стіл – то*

⁶⁸⁸ Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси). Москва, 1969. С. 154.

⁶⁸⁹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 348.

⁶⁹⁰ Геллей Г. Біблійний довідник: короткий біблійний коментар. С. 545.

⁶⁹¹ Українське народознавство: навч. посіб. Київ, 2006. С. 185.

Божя долоня”. Так думали і говорили наші діди і прадіди. О. Мацьків у передмові до збірки кулінарних рецептів згадує прабабусині слова про те, що звичайний кухонний стіл є долонею, “*на якій Господь простягає нам свої дари*”. І ці слова були для неї, маленької дівчинки, справжнім одкровенням. Вона пише: “Відтоді стіл став для мене одним із знаків Божої присутності у моєму житті. Звичайний стіл, за яким ми снідали, обідали, вечеряли, чаювали чи урочисто приймали гостей...”. У світогляді народу, що сприймає стіл як Божу долоню, кожна людина, перетворюючи звичайні продукти на страви, щоденні чи святкові, є співпрацівником Господа, Його співавтором і співтворцем, який не лише пасивно бере Божі дари, а й докладає “до них свій час, свої руки, свою душу, свою любов...”⁶⁹². За свідченням дослідниці української діаспори в Аргентині О. Сапеляк, трактування столу як святого місця у хаті є одним з елементів традиційної української релігійності, що їх зберегли аргентинці українського походження і завдяки яким українська спільнота усвідомлює та плекає свою окремішність. “*Стіл – то Тайна Вечеря*”, – таке пояснення, чому дитині заборонено сидіти на столі чи класти зайві речі, записано з уст представниці української громади⁶⁹³.

“*У Великім пості не ходи в гості*”, – наказувала народна мудрість. Традиційне й сучасне трактування цієї приповідки збігається й ґрунтоване на християнському світогляді: “Коли Великий піст, ходити в гості не можна, тому що в цей час людина повинна готувати себе, свою душу до одного з найбільших і найсвітліших свят року. У цей період треба очищатися, а не веселитися”⁶⁹⁴. У народі не прийнято було ходити у гості у будні (хіба що у господарських справах), під час польових робіт⁶⁹⁵. У такі дні ритуал прийому зводився до мінімуму. Пареміографічні зразки фіксують також вислови небажаності відвідин, намагання уникнути підтримування стосунків з прикрими родичами: “*Жалься, Боже, ходу до поганого роду*” (Фр., т. 23, с. 95)⁶⁹⁶.

⁶⁹² Кулінарні секрети сестри Ольги. Львів, 2009. С. 7.

⁶⁹³ Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект. С. 149.

⁶⁹⁴ Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 47.

⁶⁹⁵ Савчук Б. Українська етнологія. С. 363.

⁶⁹⁶ Як правило, приводом для гостини слугували великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості. Той, хто вибирається до сусіднього села відвідати свояків, говорить: “*За півгодини тай до родини*” (Фр., т. 16, с. 368) або “*За годину тай у гостину*” – значить, до знайомих чи свояків недалеко йти. Про того, хто надіється на добру гостину, веселу забаву, кажуть: “*Гостина му сі всміхає*”

За народним етикетом, гості приходили на запрошення, яке, зазвичай, виголошували наприкінці кожного гостювання: “Приходьте вже й ви до нас”, – зверталися гості до господарів⁶⁹⁷. Упродовж року в різний час у селах по всій Україні святкували “храм” або “празник”⁶⁹⁸, на який просили в гості родичів та знайомих із сусідніх сіл. Відсутність гостей означала, що люди обходять цю хату, цураються її господарів⁶⁹⁹.

Досліджуючи народне харчування українців Карпат, Т. Гонтар зауважує, що незважаючи на убогість основної маси селянства, його характеру притаманна надзвичайна гостинність: гуцул, який сів біля дороги попоїсти, просив до їжі кожного зустрічного. Крім того, подорожнього ніколи не випустили б з хати, не пригостивши⁷⁰⁰. Натяк на звичай обов’язкового пригостання (частування) гостей містять народні приповідки. Запрошуючи гостя, господар міг примовляти: *“Бог дав місця в хаті гостя посадити і хліба його погостити”* (Фр., т. 28, с. 486), просив *“Не цурайсь хліб-соли”* (Ном., № 11813).

З найдавніших часів господарі робили все, щоб почастувати прибульця, а традиційні хліб і сіль стали головною ознакою гостинності українців та одним з важливих символів їхньої етнічності⁷⁰¹. На столі завжди й неодмінно мали лежати кусень хліба та щіпка солі – ці головні атрибути не тільки слов’янського хлібосольства, а й прилучення до духів дому. Уважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, той дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити того, хто частує. Проте, незважаючи на виняткову гостинність українців, не кожного запрошували до хати, а тим паче до столу. Щодо цього

(Фр., т. 16, с. 438), а про того, що вже був у гостині – *“Був на okazii. Там така okazія була, що їсти й пити давали”*, – говорять про принагідну гостину (Фр., т. 28, с. 502).

⁶⁹⁷ Ласкава мова засвідчувала щире ставлення до гостей: *“У нас хата на помості, просим брата в гості”* (Ном., № 11807); *“Загостіт, коли ласка ваші”*; *“Просили вас сердечне, аби сте прийшли конечне”* (Фр., т. 16, с. 440; т. 24, с. 603). До гостей, що прийшли здалека, говорять: *“О, ви нас тут найшли! Дай Боже, щоби вас Пан-Біг найшов у небі!”* (Фр., т. 28, с. 495). Гостям, що були вже давно, а тепер пригадали собі і прийшли, чемно дякують словами: *“Дькуємо вам за добру памийть!”* (Фр., т. 24, с. 491). Слід зауважити, що не прийнято запрошувати, але прийнято приходити на похорон; не передбачено запрошення й для жінок, які відвідують породіллю у перші дні після пологів.

⁶⁹⁸ На храмовий празник господарі запрошують до себе на гостину свояків чи знайомих з чужого села, що прийшли до церкви, такими словами: *“Вчиньтєся так добрі, і прилучтєся до моїх гостей”*; *“Просимо на хліб, на сіль, на що Бог дав...на що маємо”* (Фр., т. 28, с. 539; т. 24, с. 604).

⁶⁹⁹ Гонтар Т. Народне харчування українців Карпат. Київ, 1979. С. 105.

⁷⁰⁰ Там само. – С. 57.

⁷⁰¹ Савчук Б. Українська етнологія. С. 364.

існувала приказка: “*Я з нечесним за стіл не сяду*”⁷⁰².

Поширеним звичаєм прийому гостя, який прийшов навіть у якійсь звичайній справі, було обов’язкове запрошення зайти до хати хоч би на хвилинку⁷⁰³. Переступаючи поріг хати, гість виявляв повагу до мешканців та їхніх предків (які, за народними віруваннями, мешкали під порогом). Заходячи до хати, приповідкають: “*Поздоров, Боже, того, ми в кого*” (Ном., № 12057).

Як бачимо, гостинність тісно пов’язана з мовленнєвим етикетом – національноспецифічними правилами мовленнєвої поведінки. Гість, що сприймався як носій долі, особа, яка може вплинути на всі сфери людського життя, приносив у дім добру волю, виражену у вимовлених ним побажаннях, формулах вдячності, привітаннях і застільних тостах. Первісною функцією цих знаків було демонстрування доброзичливості, миролюбності. Той, хто дотримується мовленнєвого етикету, засвідчує свою вихованість, уважність, делікатність, дружню прихильність.

Слід принагідно зауважити, що вітаючись, чоловіки обов’язково знімали головний убір. Народ надавав особливої ваги зніманню шапки, що засвідчувало пошану до вимовленого при привітанні Божого імені. “Як чоловік іде попри тебе і каже: “*Слава Богу*”, а шипки ни здіймає, то єст певно, що він Бога в серци ни має”, – такий народний погляд зафіксований у “Галицько-руських народних приповідках” (Фр., т. 28, с. 318). Польський учений Я. Хохлейтнер припускає, що зовнішні вияви честі і хвали, складані Богові через знімання головного убору або чинення знаку хреста, не становили великої проблеми для тих суспільств, які в передхристиянському періоді у такий спосіб виявляли, наприклад, честь стосовно сонця⁷⁰⁴.

Маємо також сакральні привітання, пов’язані з певними святами – Різдвом, Йорданем, Великоднем (наприклад, “*Христос воскрес*” – “*Воістину воскрес*”), й чимало функціонально спрямованих привітань, що виражають зичення добра людині, що зайнята роботою (“*Бог на поміч*”; “*Помагай Біг*”; “*Боже, поможи*”; “*Дай, Боже, щастя*”; “*Дай Боже*”). Відповісти належало: “*Дякую*”

⁷⁰² Українське народознавство: навч. посіб. С. 185.

⁷⁰³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 350.

⁷⁰⁴ Hochleitner J. Obrzędy doroczne w kulturze chłopskiej Warmii południowej w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2006. – S. 219.

красенько, дай, Боже, здоровля”. Привітальними словами побажального змісту, особливо у гуцулів, були: *“Мир Вам!”*; *“Миром!”*⁷⁰⁵. І. Франко занотував ще й такий варіант традиційних формул привітання та відповіді на привітання, коли хтось заходив до хати сусіда чи знайомого: *“Дай Боже добрий день!”* – *“Дай Боже здоров’є!”* – *“Дай Боже щасливо!”* – *“Дай Боже й вам. Дькуємо”* (Фр., т. 16, с. 537).

Після привітання співрозмовники обмінювалися узвичаєними формулами зачину й підтримування розмови, що виконували, перш за все, функцію встановлення контакту. Наприклад, в Карпатах розпочинали розмову, розпитуючи: *“Єк спали?”*; *“Єк днували?”*; *“Єк дужі?”*; *“Єк Вам си поводить?”*; *“Що чувати біля Вас?”*⁷⁰⁶. На традиційне запитання господаря *“Як ся маєте?”* Гості як правило відповідають: *“Гаразд. Богу дякувати”* або *“Маємо сі з ласки Божеї і з вашого старання”*; *“Хвалити Господа, всі-смо здорові”* (Фр., т. 24, с. 382; т. 16, с. 437). Знайомі люди з різних сіл, зустрівшись, могли також казати: *“Ми здорові, Богу дькувати, у вас там що ліпшого чувати?”* (Фр., т. 23, с. 175). На питання *“Як вам поводитьсь?”* часом відповідали й так: *“Дай Боже ліпше, а й з того, що є, не винимай!”* Коли ж хтось відповідав: *“Гаразд”*, то жартували реплікою *“Дай Боже вітримати!”* (Фр., т. 10, с. 74, 75). До контактовстановлювальних реплік належало також й запитання *“Йик гостювали?”*, що вживалося при зустрічі з чоловіком, який недавно їздив кудись, не обов’язково в гостину (Фр., т. 16, с. 440).

Відповіді на запитання про новини, почування мають, як правило, ухильний характер: народна етика рекомендує не вихвалитися через скромність і через можливе зурочення. І. Франко записав формулу *“Дасть Біг, любоньки!”*, якою передразнювали бойків за те, що у них прийнято відповідати на питання не прямо, а *“якоюсь евфемічною фразою, наприклад, замість “нема” – “дасть Бог”* (Фр., т. 16, с. 522). Подібну ухильну відповідь, як-от *“Що Бог дав! На що тобі?”*, давали й тоді, коли не хотіли у чомусь признатися (Ном., № 5966). Будь-яка розмова про найближче майбутнє попереджувалася словами *“Дасть Бог діждати”*, – мовляв, зробимо те чи інше, якщо дасть Бог дочекати (Фр.,

⁷⁰⁵ Українське народознавство: навч. посіб. С. 184.

⁷⁰⁶ Там само.

т. 23, с. 24).

Значення формули *“Дасть Бог”* тлумачний словник пояснює так: *“уживається при вираженні надії, сподівання на добре завершення чогось”*⁷⁰⁷. Подібних висловів надії на Божу допомогу маємо чимало в народній фразеології: *“Як Біг pomoже, то все буде гоже”*; *“На Бога надія!”*; *“Сподіватись на Бога, на його ласку”*; *“Дав би то Бог! Коли б то Бог дав!”*; *“Надія в Бозі, коли хліб у стозі”* (Ном., № 11, 4861–62, 7522, 10129) тощо. Такі мислеформи узгоджуються з християнським принципом, за яким *“слід робити так, наче б усе залежало від нас, а надіятися на Бога так, наче б усе залежало від Бога”*⁷⁰⁸.

Цей образний спосіб, у який український селянин висловлював свої думки чи запитання в *oratio obliqua* (непрямій мові), дивував і захоплював І. Франка. Він, зокрема, писав, що з уст нашого селянина слова пливуть, *“як медова річка, овіяні дивним чаром здорової, чистої індивідуальності”*⁷⁰⁹. Важко не погодитись із І. Франком, адже усне народне мовлення свідчить про релігійність українців як невичерпне джерело оптимізму, надії і віри на краще, як засіб збереження рівноваги духу і психічного здоров'я.

Прихід гостя супроводжується деякими магічними діями. Гостя намагалися посадити за стіл: інакше в хаті не будуть сидати старости. Таке повір'я перейшло у приказку *“Сідайте, щоб старости сідали!”*. І. Франко записав ще таку усталену формулу запрошення сидати і відповідь на нього побажального змісту: *“Сідайте, куме!”* – *“Дькую, най усе добре сідає”* (Фр., т. 27, с. 98). На Закарпатті уважалося: якщо гість не сяде, то цим він може *“відібрати”* сон і спокій у дітей, які перебувають у хаті⁷¹⁰.

Звичай частування має глибоке коріння. Звичаєвий закон приписує гостити несподіваного гостя тим, що у хаті є: *“Чим хата багата, тим рада”*; *“Чим хата має, тим гостя приймає”* (Фр., т. 27, с. 256). Господарі вітають гостей словами: *“Любимосьмо приймати, як се – тепер приймаємо, як Бог дає”*; *“На що нас Бог споміг, тим і приймаємо”* (Ном., № 13897, 12087). Домашні ласкаво

⁷⁰⁷ Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 208.

⁷⁰⁸ Греф Р. “Так Отче” щодня з Богом. С. 32.

⁷⁰⁹ Франко І. *Bel Par Lar Gentile* (Вишукане красномовство). *Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1982. Т. 37. С. 9.

⁷¹⁰ Агапкина Т. А., Невская Л. Г. Гость. С. 532.

припрошували: “Не погордіть, будь ласка, зробіть нам честь, не цурайтеся хліба-солі, *“Чим Бог милував, тим і гостимо”*⁷¹¹. У свідомості носіїв цих приповідок існує переконання про надприродне, божественне походження дочасних людських дібр: “Все, що ми маємо, нам дає Бог. Цим ми і приймаємо гостей, але в кожного можливість інакша, тому і кажуть “... на що Бог спроміг”, – пояснює інформаторка, жителька м. Іршава Закарпатської обл.⁷¹².

Якщо гість непроханий, випадковий або не мав часу пригоститися за столом, то звичайно відмовлявся від почастунку. Коли ж гість застав домашніх при їді, то говорив: *“Час на обід (полуденок, вечерю)”* або *“Харчуйте здорові; Споживайте здорові”*. Господарі обов’язково запрошують гостя до столу: *“Просимо і вас до обіду (полуденку, вечері)”*; *“Просиме ту собі обідати!”*, а він дякує: *“Здрави з Богом обідайте!”* або *“Обідайте (вечеряйте) з Богом сьветим, най вас Бог благословит!”*; *“Заживайте здорові, дякуємо”* (Фр., т. 24, с. 462); *“Споживайте, коли вам Бог судив”* (Ном., № 10592); *“Обідайте, най вам Бог дасть на пожиток”*; *“Їжте здорові”* і т. ін.

Прошений до обіду чи вечері може відповісти такою жартівливою приказкою: *“Най Господь Бог перескочит і ходачки (постоли) замочит!”*, – тобто, хай перескочить через повну миску і в такий спосіб благословить її (Фр., т. 10, с. 82). Якщо гостя просять їсти, а він не хоче, то відмовляється й такими словами: *“Богу декувати, а хліба не хочу”* (Фр., т. 23, с. 85).

Трапеза є неодмінною складовою української святкової гостини. У присутності гостей господарі, як правило, не сідали за стіл. Найближча родина, діти і челядь господарів теж “усуває ся на бік”: *“Свої в кут, як гості сут”* (Фр., т. 27, с. 67). Господар припрошує гостей, серед яких посадив і своїх дітей: *“Їжте, гостеньки, а ви, діти, ну же!”* (Фр., т. 23, с. 22). Господиня, прислуговуючи, зобов’язана постійно, до всіх страв, припрошувати жінок, а господар – чоловіків. *“Не робіт церемонії”*; *“Їдьте-мачайте, а за решту вибачайте”*, – припрошують гостей, щоб їли, або запитують: *“Що будете їсти, гостоньки: прибуток, чи відбуток, чи кап?”* (прибуток – то солонина, відбуток – то сир, а кап – то яйце (Фр., т. 27, с. 289, т. 23, с. 224, 227)). Ціла низка

⁷¹¹ Лепкий Б. Мазепа. Трилогія. Мотря. Дзвін. 1991. № 3. С. 23.

⁷¹² Архів ІН НАНУ. Спр. 589. Арк. 47.

подібних формул має жартівливий характер, як-от: *“Годуйте сі, гостеньки!”*; *“Їжте, бузьку, масну юшку”*. Подаючи гостям волову печінку й серце, господар приповідав: *“Їдьте, гостеньки! Ріжте си печінки, крайте си серце”* (Фр., т. 16, с. 376, т. 32, с. 224, 225). Слід зауважити, що за сучасними правилами, на відміну від давньої народної традиції, господиня дому першою береться за їжу. Етикет вимагає спершу пропонувати і подавати закуски жінкам, потім чоловікам, за ними дівчаткам і хлопчикам.

За народним звичаєм, перш, ніж почати їсти, треба попросити у Бога благословення їжі та того, хто її дає. Саме слово “спасибі” – це стягнена форма вислову “спаси Бог”. Серед паремій, що стосуються їжі та гостинності, знаходимо цілу низку благословінь, як-от: *“Хай вам Христос приспоря, чого ви у Бога просите”*; *“Син небесний нехай вас пострічає”*; *“Спори, Боже, хлібасоли і всього доволі”*; *“Нехай вам спаситель помагає”*; *“Нехай вас, добродію, Бог шанує і вашу честь”* (Ном., № 12060, 12061, 12062, 12063, 12064в) тощо. Вислів благословення їжі гостем знаходимо й у записах Я. Головацького: *“Господар: просимо до обіду. Прихожий: Боже благослови!”*⁷¹³.

Приповідки фіксують таке народне переконання, що *“Без горівки нема гостини”*. Так їм, за словами І.Франка, “здавалося до недавнього часу. Тепер (тобто в часи І. Франка) відносини, а з ними й поняття девчому змінилися” (Фр., т. 16, с. 415). У паремійній творчості українців відбився погляд, за яким горілка є обов’язковим атрибутом святкування народження дитини: *“Дав ми Панбіг гаразд, та йду по горівку”* (Фр., т. 16, с. 517). “Друга частина речення являється неминучим висновком першої, бо родини без горівки не можуть обійтися”, – коментує народний вислів І. Франко. У південних районах України за звичай подавали до столу виноградне вино – “один келишок”⁷¹⁴.

Принагідно зазначимо, що частувати гостей алкогольними напоями було прийнято й у середовищі української інтелігенції кінця XIX – першої третини XX ст. Так у спогадах про своє дитинство Ю. Редько пише, що коли у свята або з нагоди іменин приходили гості, то прийняття мусило бути не таке скромне, як щоденно для самих своїх, і тоді “на стіл виходив новий сервіз на чистенькому

⁷¹³ Головацький Я. Слова вітання... С. 257.

⁷¹⁴ Гостинність, вітання й шанування. Українська етнологія: курс лекцій (Лекція 19). – Режим доступу: <http://etno.us.org.ua/book2/index.html>.

обрусі, батько діставав із креденсу пляшку з помаранчівкою чи морелівкою, наливав її в малесенькі келишки і частував гостей”⁷¹⁵.

Пареміографічні матеріали фіксують цілу низку різноманітних за змістом і формою примовлянь до чарки. Наприклад, випиваючи у веселій компанії, приговорювали: *“Дай нам, Боже, що нам треба, а по смерти гоп до неба!”* або *“Го-ча-ча, го-ча-ча, горілонька з Бучача, а келішок з Трембовлі, дай нам Боже здоров’я!”* (Фр., т. 16, с. 520; т. 28, с. 417). До жартівливих належить і така приповідка: *“До смерти не буду пити, а до святого Миколая: дай, Боже, здоров’я!”* (Фр., т. 27, с. 126). Тут комічний ефект виникає завдяки двозначності словосполучення “до смерти”, ужитого не у часовому значенні, а в особовому.

Словник М. Номиса містить великі за обсягом віншування за святковим столом, що мають молитовний характер. Так за першою чаркою господар примовляв: *“Помершим душам царство небесне! Батькам, матерям, братам, сестрам, діткам маленьким... нехай легко згадається нашому сватові (або: кумові), а нам пошли, Боже, вік і здоров’я, щоб цей празник одпровадить, Нового году (або: Водохрищ) діждать легенько і веселенько в мирі-покої із вами здоровими. Будьте здорові, будьте здорові!... а будь здорова, стара, діти”*. За другою чаркою бажалося достатку, доброго врожаю, тобто примовляння більшою мірою стосувалося господарства: *“Будьте здорові! Будьте здорові! Будь здорова, стара! Даруй, Боже, благо і весело! Даруй, Боже, щастя, долю, хліба вволю, а хліба найбільш! А до хліба посилай, Боже, капусту, буряки, огірки – щоб діждали садить і поливать, а після в добрім здоров’ї поживать”* (Ном., № 11573, 11575). Далі частування могло супроводжуватися коротшими формулами, як-от: *“Бог Тройцю любить, а четверту Богородицю, а п’ятий Спас”* чи *“Без Тройці й дом не строїться”* (Ном., № 4511, 4512).

Якщо один із гостей іде з гостини скоріше за інших, то звичайно каже: *“Ви гостітєся, а я йду”* (Фр., т. 28, с. 418). У гуцульських селах кожен гість, перед тим, як устати з-за столу, кланявся сусідам праворуч і ліворуч від себе⁷¹⁶. Ті, що залишалися, у свою чергу, відповідали: *“Ідіть з Богом, а ми зостанемось”*

⁷¹⁵ Редько Ю. Учора... і сьогодні. Так було за днів мого дитинства. *Аромат Євшан-зілля: До двадцятиріччя національної революції 1988–1991 рр.* Київ, 2008. С. 88.

⁷¹⁶ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3. *Матеріали до українсько-руської етнології.* Львів, 1902. Т. 5. С. 14.

(Ном., № 9541).

Обов'язковою етикетною вимогою є вживання висловів подяки господарям за гостину, таких як *“Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу”*. Встаючи від обіду, гості дякують словами: *“Ситі-смо вашим стараньом, най Бог благословит”* або побожно бажають господарям: *“Най вас Бог шьинує, як ви мене виьинували”* (Фр., т. 27, с. 97; т. 28, с. 331). Вдячність за святкове застілля адресувалася не лише господарям, але й Всевишньому.

Поширеними були й жартівливі формули подяки за гостину, як-от: *“Біг заплатить за обід, же наївся дармоїд”*; *“Богу хвала, що ся душа напхала”*; *“Дав Бог сить, як ся наїв, тай досить”* (Фр., т. 10, с. 64, 71; т. 27, с. 98). Встаючи від обіду, жартома говорили також: *“Дякувати Богу святому, що дали їсти пустому”* або *“Дякувати Богу святому і кухареві сліпому, а хто їсти варив, аби собак сварив”* (Пл., т. 1, с. 150, 117).

У збірці М. Номиса знаходимо ще й такі варіанти вислову подяки за хліб-сіль: *“Спасибі ні за що, дай, Боже, нічим оддячить”* і запорозький – *“Спасибі Богу і мені, а господареві ні: він не нагодує, так другий нагодує, а з голоду не вмру”* (Ном., № 12068, 12072). Слід зазначити, що *“Спасибі”* (зредукована лексикалізована форма словосполучення *“Спаси Біг”*), більш поширена на сході України. У свідомості мовців затратилось первісне релігійне значення *“хай тебе Бог береже”*. Первісне ж значення слова *“Дякую”*, характерного більшою мірою для заходу України, пов'язане зі словом *“думка”*, мовляв, ви мені зробили добро, і я пам'ятаю про це. За народним етикетом передбачаються й репліки відповіді на подяку, як правило, – це *“На здоров'я!”* Гостеві, що з гумором дякує за обід, господар теж відповідає жартома: *“Дай Боже видихати!”*; *“Здорово видихайте”* (Фр., т. 10, с. 75).

Аналізуючи приповідки, уміщені у Номисовій збірці у найбільшому її розділі *“Хліб-сіль”*, доктор Наталя Кононенко-Мойл акцентує на тому, що ці приказки містять низку взаємосуперечних тверджень, які відбивають конфлікт між соціальним ідеалом і біологічною потребою, ситуацію, *“в якій треба зробити вибір між сильним соціальним імпульсом у напрямку щедрості та біологічними потребами, які викликали голод і нестачі”*. Американська дослідниця робить висновок, що суперечності, висловлені в приказках про їжу

та гостинність, “розв’язуються в українському матеріалі, усуваючи можливість вибору між різними типами поведінки і залишають усе, що має стосунок до їжі, на Божий розсуд”⁷¹⁷.

Як уже згадувалося раніше, за народною традицією, перед їжею треба просити благословення та, приймаючи їжу, молитися за того, хто її дає. Крім цього, маємо вислови, у яких йдеться про те, що усе, що стосується їжі, є в Божих руках: *“Де страва, там и Бог”*; *“Як будеш угоден Богу, то не будеш і голоден”* (Ном., № 12300, 12129). Уявлення про те, що їжа є даром Божим, закарбувалися у формулі, якою гості дякують за припрошування “гоститися”, їсти та пити за столом: *“Гостимосі з ласки Божої і з вашого стараньи”* (Фр., т. 16, с. 440). У приповідках такі продукти, як молоко, сир, масло названі “Божою росою” (Ном., № 12371).

Паремії, що залишають все, що стосується їжі, в Божих руках, включають серію можливих відповідей господаря на подяки гостей за їжу. Вони, як зауважує Н. Кононенко-Мойл, “головне кажуть, що гість не господареві повинен дякувати, що подяка належить Богові”⁷¹⁸: *“Богу дякуйте”*; *“Вибачайте! Богу дякуйте”*; *“Дякуйте Господеві”* (Ном., № 12081 б, 12081а, 12081д).

Завершальним актом гостини є прощання з господарями, воно супроводжується певними жестами: обійми, поцілунки, кивання голови, помах руки. Поцілунки, якими в Україні було прийнято обмінюватися при прощанні, є виразом не лише приязного ставлення до людини, але й взаємного прощення⁷¹⁹. Прийнято також при розлуці тиснути один одному руки, говорити слова прощання. Уважається, що мовленнєва частина прощань простіша від привітальної, проте набір традиційних народних прощальних висловів все ж багатий і колоритний. Наприклад, той, що виходить з хати, прощаючись, каже: *“На Бога вас лишию”* (Фр., т. 10, с. 81).

Часто у ситуації прощання можуть використовуватися формули з відтінком побажання, як-от: *“Майтеся гаразд”*; *“На все добре”*; *“Бувайте здорові”*; *“З Богом оставайте!”* або лемківське *“Будте здорові! З Богом*

⁷¹⁷ Кононенко-Мойл Н. Їжа, культура харчування та... С. 38–39.

⁷¹⁸ Там само. С. 38.

⁷¹⁹ Напередодні Великого посту, у “прощену неділю”, прийнято було просити один в одного прощення, з цією метою відвідували всіх рідних, знайомих і цілували їх.

ходте!” (Фр., т. 10, с. 78; т. 23, с. 174). І. Франко занотував вислів, яким жебрак прощався з господарем, що погостив його: *“Лишайте сі, газдоньку, з Богом, а я йду зо святыми”* (Фр., т. 24, с. 353). Однією із жартівливих форм прощання (і привітання) є *“Дай вам, Боже, здоров’є дідько знає доки!”* (Фр., т. 10, с. 75)⁷²⁰.

Люди похилого віку або ті, що прощаються назавжди, вирушаючи у далеку дорогу, жартують: *“Не ввидимо сі аж за гробом, як Бог дасть дочекати”* (Фр., т. 16, с. 455). Ті, що лишаються в хаті, зі свого боку, випроваджуючи когось із хати, на прощання кажуть тим, що відходять: *“Най вас Пан Біг провадит!”* або *“В Божий чыс!”* (Фр., т. 10, с. 82, 99).

Подібні прощальні етикетні вислови (зокрема й побожного змісту) зафіксував Я. Головацький: “Відходячи каже чужий: *“бувайте здорові!”* Домашні відповідають: *“ідіт здорові”* (або: гостіт здорові)! Чуж.: *“майтеся гаразд”*. Дом.: *“дай Боже і вам”*. Чуж.: *“оставайтесь з Богом”*. Дом.: *“Боже провадь щасливе!”*”⁷²¹. Дослідник зазначав, що у таких “приговірках” простого люду виразно простежується його “добре зичливе серце, єго обичай, єго чемність, людськість”, і чим більше є таких словесних формул у мові, тим “сильніший доказ просвіщення народного”⁷²².

Колись кожного гостя, коли він попрощався, господарі виводили аж на двір, а то й за ворота⁷²³. В основі звичаю проводжання лежать уявлення предків про позадомашню територію: цей простір сприймався як ворожий, насичений небезпекою. Тому первісною функцією проводжання є не лише бажання продовжити радість від зустрічі, але й оберегти гостя. Ще візантійський письменник Прокопій, описуючи антів, словен і їх сусідів кінця VI ст., зауважував, що вони ласкаві до чужоземців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не сталося їм якоїсь шкоди⁷²⁴. Описуючи звичаї та соціальну культуру слов’ян того ж часу, візантійський імператор Маврикій Стратег писав: “До тих, що приходять до них і користуються гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-

⁷²⁰ Цікавий запис подав Бігусяк М. який записано поблизу м. Коломиї, в якому йдеться про жебрака і його слова до і після подання милостині: *“Нате вам дідуню за татуневу душечку!”* – *“Бог да прости! А як же ваш татуньо помер?”* – *“Та втопив сі”*. – *“Дітьтьо го бери, най сі не пхає на глібоке!”* – Див. Бігусяк М. Динамічні етико-морфологічні діалектні процеси... С. 8.

⁷²¹ Головацький Я. Слова вітання... С. 257.

⁷²² Там само. С. 255.

⁷²³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 351.

⁷²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. С. 39.

приятельськи, привітно зустрічають їх і проводять потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього...”⁷²⁵.

Прадавній звичай провадити гостя за ворота закарбувала приповідка *“Коби за ворота, а там най тебе пси рвуть!”*, що значить: коли б лиш із мого обійстя ти вийшов цілий, а там хоч пропадай. Так говорить господар, випроводжаючи прикрого гостя (Фр., т. 16, с. 265). Набридлих гостей відправляють також і з такими словами: *“З Богом, Парасю, як люди трапляються...коли ті люде просьит”* (Пл., т. 2, с. 49; Фр., т. 10, с. 77). Немилого гостя чи влазливого жебрака виштовхують *“З Паном Богом у задні двері!”* або *“З Паном Богом у лихий чьис!”* (Фр., т. 10, с. 78). Прощаються з непожаданим гостем і такими жартівливими формулами: *“Най тя Бог провадит і в найбільше болото посадит”*; *“Иди собі з Богом до дідька!”* (Фр., т. 10, с. 82; т. 23, с. 231). Маємо можливість переконатися, що у приповідковому жанрі народної творчості переважає легкий, добродушний, погідний вид сміху, без відтінків осуду, гніву чи презирства.

Важко не погодитись з українським етнографом Т. Рильським, який слушно зауважував, що у східних слов'ян, зокрема в українців, зберігається сильний струмінь “гумору при загальній серйозності релігійного почуття”⁷²⁶. Яскравим підтвердженням цього може служити й приповідка, що нею став окрик відчаю господаря, у якого гості празникували занадто довго: *“Господи Боже, ци мав ти коли гості?”*. Цей вислів походить з народного оповідання про попа, який, дочекавшись повної хати гостей, був змушений, через велику слоту і повінь, гостити їх кілька днів, і нарешті вийшовши на подвір'я, на дощ, та піднявши руки до неба, як пише І. Франко, “обернувся до Пана Бога з отсим категоричним питанєм” (Фр., т. 16, с. 334). Ситуація комічна, але не для добродушного господаря, який більше радіє з того, що гості пішли, ніж коли прийшли. Тут яскраво виявляється прикметна риса українського народного гумору – його поєднаність не стільки з розважальним, скільки зі сумним, дещо гірким, співчутливим сміхом⁷²⁷.

Підсумовуючи зазначимо, що народна фразеологія закарбувала в собі

⁷²⁵ Стебельський Б. Християнство і українська культура. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 5–6. С. 4.

⁷²⁶ Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. Київ, 1972. С. 96.

⁷²⁷ Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів, 2008. С. 70.

широкий комплекс етнічних уявлень, вірувань та обрядовості українців, пов'язаний з традицією гостинності, яка становить собою один із важливих аспектів етнонормативної культури. Аналіз народних приповідок свідчить про те, що в основі традиційної гостинності українців лежать ритуалізовані впродовж віків міфологічні уявлення й християнські моральні цінності. Через словесні формули, використовувані у ситуації прийому гостей, як і через мову знаків, символів, жестів, міміки, проявляються етнічні стереотипи, тобто погляди народу, його філософія, що визначає особливості національного характеру, моральні принципи, спосіб життя і манеру поведінки. Крім того, приказкові вислови – цінний матеріал для вивчення особливостей народного дотепу й гумору. Приповідки аналізованої тематичної групи є носіями української сміхової культури, у них простежуються різні відтінки народного гумору.

Приказки, прислів'я, вислови привітань, прощань, подяки, запрошення на гостину, до столу, припрошування до споживання їжі тощо виражають поширені правила прийому гостя, регламентовані умови гостювання, повір'я, особливості світосприйняття, вироблені у процесі асиміляції ментальних особливостей наших предків і християнської науки. Більшості таких словесних формул властивий побажальний характер і релігійний зміст. Пошання пареміографія пов'язана з народними уявленнями, за якими слово передає не лише думку, інформацію, але й певну енергію, добру чи злу. Традиційні форми поведінки та взаємостосунків гостей і господарів є невід'ємною яскравою складовою етнічної культури і свідченням високого рівня морального, духовного розвитку українського народу.

Узагальнюючи аналіз паремійного й етнографічного матеріалу, можемо стверджувати, що у традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття; збережений завдяки силі релігійної віри народу погляд стосовно його надії на будь-яку ситуацію (як щодо себе, так і щодо інших) дозволяє позитивно, з любов'ю, реагувати на різні життєві обставини. В українській культурній традиції, зокрема, у паремійному жанрі усної народної творчості, доволі розвинутим є комплекс “релігійних вокативів” як невід'ємна частина етнічної мовної культури, складова великого

комплексу вербального релігійного самовияву нації і свідчення високого рівня духовного розвитку українського народу.

Упродовж століть у житті українського люду важливе морально-етичне і світоглядне значення мала традиція славослів'я. Аналіз паремій дає змогу прослідкувати внутрішню взаємопов'язаність між релігійним світовідчуттям народу в усталеному способі ведення розмови, словесною традицією народної «філософії вдячності і прослави Бога» та здатністю людини бути задоволеною життям, радіти життю. Народна філософія людської діяльності і праці, закарбована у приказках і прислів'ях, містить світоглядні уявлення, що ґрунтуються на вірі в залежність результатів праці людини від волі Творця, Його сприяння, виражають готовність віддатися під Божий провід, піклування та охорону.

Працьовитість як важлива риса українського національного характеру органічно пов'язана з народнохристиянськими уявленнями про Бога, за якими, Він співпрацює з кожною справою людини, з кожним її словом, думкою і бажанням. Аналіз народних приповідок свідчить про те, що в основі традиційної гостинності українців лежать ритуалізовані впродовж віків міфологічні уявлення й християнські моральні цінності. Конфлікт між соціальним ідеалом і біологічною потребою, відображений у приповідках про їжу та гостинність, розв'язуються в українському паремійному матеріалі через усунення можливості вибору між різними типами поведінки і залишення усього, що має стосунок до їжі, на Божий розсуд.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації проаналізовано наявний спектр фахової літератури, що дозволив почерпнути вартісний пареміологічний матеріал з усіх історико-етнографічних регіонів України, а також провести паралелі з іноетнічними традиціями (зокрема, поляками та росіянами). Важливим джерелом дослідження також стали власні польові етнографічні матеріали зібрані мною під час експедицій у 2007–2010 р., які збагатили фактографічну частину роботи. Водночас, мушу констатувати, що дана проблематика до сьогодні, за деякими винятками (праці С. Пилипчука) не була об'єктом наукового дослідження народознавців (на відміну від мовознавців).

2. У результаті дослідження виділено з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та проведено їх аналіз. До найуживаніших в усному мовленні належить вокативне речення *“Боже мій!”*, яке виражає велике захоплення, подив, відчай, розпач та інші емоційні стани. Цей вислів побутує в різних варіантах: *“Боже благий”*; *“Святий Боже”*; *“Боже мій милостивий”*; *“Боже мій єдиний”*; *“Боже мій милий”*; *“Боже правий”*.

3. Паремійна творчість українців представлена як своєрідна усна традиція фіксування атрибутів Бога. Життєві принципи, настанови, переконання, пов'язані з релігійним світовідчуттям, відображають народну інтерпретацію поняття Божої волі і розуміння Божого провидіння. Сформовані на основі християнських гуманістичних традицій, ці поняття є одними із центральних у релігійній світоглядній структурі народу. Відповідно до народного світогляду, Бог є тим, від кого все залежить, і без волі якого нічого не може відбутися. У народній мудрості закарбувалось розуміння Бога як найвищого принципу існування й життя Всесвіту: *“Над Богом нема нікого”*; *“Нема в світі над Бога”*.

4. Висвітлено та з'ясовано народні інтерпретації таких концептів як *“Бог-Творець”*, *“Вседержитель”*, *“законодавець моралі”*, *“найвищий Суддя”*, *“абсолютне добро і милосердя”*, *“Божя воля”*, *“надія”*, *“Божий дар”*, *“страх Божий”*, *“кара Божя”*. Відповідно до паремійної картини світу, людина бачить

над собою абсолютне у вищому бутті, тобто Бога-Вседержителя: *“Є пан над панами”, “Всі ми під Богом”, “Всі ми під одним Богом ходимо”, “Кождий під Богом ходит”, “Бог всьо в руках тримає”*. У сприйнятті народу увесь світ постає як Божа власність: *“Усе Божеє, тільки гріхи наші”* або *“То всьо Боже, не наше”*. Однією з характерних рис Бога є Його всюдисутність: *“Од Бога ніде не сховається”, “Бог знайде, хоч и в печі замуруйся... хоч и під піччю”, “Од людей сховається, а од Бога ні”, “Від Бога хоч і тікай, а він зловить”, “перед Богом нічого не втаїш”*. Одним із ідеалів української духовності є надія на вічне життя у Господі, у традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття.

Приказковий матеріал яскраво відображає народне розуміння Божої справедливості, засвоєння українцями однієї з правд християнського віровчення про Бога як справедливого Суддю, який за добро винагороджує, а за зло карає. У свідомості народу Бог є не тільки найвищим законодавцем моралі, але й найвищим застерігачем проти недотримання моральних норм, найвищим Суддею за їх порушення. Приповідки, що виражають застереження перед карою Божою, пов'язані з етичними принципами, уявленнями, які регламентують поведінку людини.

5. З'ясовано функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції. У численних афоризмах, ідіомах, прислів'ях, що виступають мовними оберегами здорового побуту, етичних норм поведінки, моральних устроїв побуту, виявляє себе внесена християнством віра в існування Бога як безмірно вищого розуму і сили, що визначають долю і вчинки всіх людей: *“Бог знає, що робить”, “Божих сил не можна вгадати”, “Знає Бог із неба, що кому треба”*. Згідно з паремійною картиною світу, народ у всьому бачить батьківське піклування Бога про людей: *“Якби не Бог – хто б нам поміг!”*, *“Як Бог допоможе, то все буде гоже”*, *“Кому Бог допоможе, то все переможе”*.

6. Простежено народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога. У стереотипних висловах вимальовується народне поняття про Бога як творця, промислителя і вседержителя світу. Народна мудрість яскраво відображає моральні елементи в уявленні про Бога і мислення про Нього в

категоріях Особи, що відповідає по суті християнського світогляду. У народній релігійній свідомості Бог постає таким, яке ставлення Його до людини і до світу в цілому. Уявлення про Бога визначали народне розуміння системи світобудови, сенсу життя, морально-етичні норми, вони лежали в основі усієї людської діяльності. У свідомості народу поняття необмеженої і неминучої Божої волі пов'язане з поняттям Божої влади і сили: *“Божжа воля, Божжа власть!”*, *“Божжа воля, Божжа сила!”*, *“Що Бог схоче, те й зробить”*, *“Божжа власть, – що схоче, те й дасть”*.

7. Досліджено синкретичний характер народних уявлень про Бога. Аналіз приповідкового матеріалу, пов'язаного з темою Бога і віри в українських пареміографічних збірках, свідчить, що, виникнувши на ґрунті християнського віровчення, життєвої мудрості і моралі, паремії виражають певний світогляд, філософію народу, хоч інколи у формі протилежних за значенням і суперечливих тверджень. Прислів'ям і приказкам не притаманне догматичне питання про істоту Бога, вони не містять згадок про троїчність Бога. У приповідках досліджуваної групи домінує образ Бога як єдиного і неподільного, цілісного. В основі народних уявлень про Бога, відображених у приповідках, лежать послідовні переконання у всесильності Бога та підпорядкованості людини волі Божій, а також судження, що виражають упевненість у доцільності Божої волі й покори цій волі.

8. З'ясовано особливості засвоєння й осмислення українцями християнського вчення, розуміння етики християнства. Аналіз народних моральних сентенцій засвідчує, що в основі моделі народної моралі лежить абсолютне добро – поняття християнського Бога і дані ним закони й чесноти, які утверджують гідність особи в її моральному житті. У приказках і прислів'ях виражено народне розуміння християнських чеснот: *“Не зрадь нікого, Бог ти не скарає”*, *“Праведного (справедливого) чоловіка й Бог оправда”*, *“Щирому й Бог помагає”*, *“Хто любить спокій, той служить Богу”*; застерігають: *“Сирітським добром не доробишся”*. Побутує народний афоризм, що за змістом відповідає одразу двом заповідям Декалогу: *“Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога”*, *“Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько”*.

9. Здійснена наукова характеристика релігійних цінностей і норм, оснований на уявленнях про Бога, критично осмислені та узагальнені наявні емпіричні матеріали з цієї теми. Світоглядні уявлення народу є філософією його життя, якому віра в Бога надає вищого змісту, цінності й мети. У приказках закарбовано переконання народу в тому, що прощення гріхів можна отримати лише від Бога: *“Чоловік може грішити, а тільки Бог може простити”*.

10. Досліджено характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога. Аналіз народного афористичного мовлення дає змогу зробити висновки щодо уявлень українців про Бога як особу та Його риси, властивості, атрибути. У релігійному світогляді народу Бог постає як безумовно розумна і вільна особа, яка завжди і повністю володіє своїми досконалостями, з повним знанням і незалежною волею, вільна від зовнішньої необхідності, тобто є досконалою особою. Таке розуміння Бога в основному відповідає образу Бога в Біблії.

11. Розкрито життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи; з'ясовані особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу. У народі розуміли, що результати людської праці залежать не тільки від старань самої людини – *“Всьо надармо, як Бог не ласкав”*, – стверджували українці.

12. Прослідковано зв'язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів. Вивчення семантичного наповнення поняття про Бога (у Його зв'язку з людиною), особливостей творення і функціонування цього поняття у народній творчості – одна з важливих складових його пізнання у світоглядній традиції нації, а також один із шляхів до розуміння явища народного християнства. Народне богослов'я, закарбоване у приповідках, становить важливу складову традиційного світогляду українців; догматичне богослов'я, втілене в канонічному (церковному) розумінні ідеї Бога, зазнало певних змін, трансформацій у народному осмисленні, а також філософській інтерпретації Г. Сковороди, творчості Т. Шевченка, І. Франка, У. Самчука, Б. Лепкого та ін.

13. Досліджений пласт приказкової прози дозволив констатувати, що у ньому зафіксована висока культура мислення і мови, життєва філософія українців, а також виразно проявився внутрішній, інтроверсійний характер української релігійності. В основі народного релігійного світорозуміння, відображеного у пареміях, є уявлення про те, що людина не живе для себе, визнання того, що людина створена Богом для чогось, для Когось, для мети, що існує поза людиною, і яка вказана людині самим Богом. Основним знанням про людину в охопленому у цій праці великому пласті народних приповідок є правда про спрямування людини на Безкінечність.

14. Народна філософія, закарбована в аналізованих приказках і прислів'ях, дозволяє стверджувати, що ідея Бога впродовж віків виводила український люд із рутини повсякдення, нікчемного існування, приземлених, а часто й нищих бажань до найвищого ідеалу добра і справедливості. Вона ставила вірян перед обличчям Всемогутнього, від погляду якого не ховається ніщо таємне. Важливим чинником морального світу релігійної людини був страх перед посмертною карою за приховані і неприховані прогрішення.

15. Ідея Бога як стрижень релігійної свідомості століттями існувала й підтримувала українців у кризові періоди життя етносу. В історії нації ця ідея служила й продовжує служити символом стабільності, справедливості й захисту для значної частини нашої людності. Українські традиційні уявлення щодо відношення “Бог і людина” органічно пов’язані із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів, а також із загальноєвропейськими та світовими тенденціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

1. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 211а: Дей О. І. Фольклорні матеріали (Пісні з нотами): рукопис. Т. 2. Арк. 1–312.
2. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 211б: Дей О. І. Фольклорні матеріали (Пісні з нотами): рукопис. Т. 3. Арк. 1–316.
3. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 566: Тарасюк І. П. Уявлення українців про Бога (польові матеріали, зібрані у 2007 р.). Арк. 1–45.
4. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 589: Тарасюк І. П. Християнська мораль у традиційній культурі українців (польові матеріали, зібрані у 2008 р.). Арк. 1–54.
5. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 591: Тарасюк І. П. Уявлення українців про співпрацю людини із Богом у народних приповідках (польові матеріали, зібрані у 2009 р.). Арк. 1–49.
6. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 604: Тарасюк І. П. Християнська мораль у народних приповідках (польові матеріали, зібрані у 2010 р.). Арк. 1–59.

Опубліковані джерела

7. Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської теологічної академії, 2002. 339 с.
8. Барка В. Вершник неба. Львів: Свічадо, 1998. 116 с.
9. Барка В. Відхід Тичини. *Слово і Час*. 1992. № 2. С. 14.
10. Вінок русинам на обжинки. Відень: [б. в.], 1846. Ч. 2. 396 с.
11. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: у 3 т., 6 вип. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901. Т. Х. 200 с.;

1905. Т. XVI. С. 201– 600; 1907. Т. XXIII. 300 с.; 1908. Т. XXIV. С. 301–600; 1909. Т. XXVII. 300 с.; 1910. Т. XXVIII. С. 301–600.

12. Гнатюк В. Гуцулы. *Подкарпатська Русь*. 1923. Ч. 1. С. 19–23.

13. Гоян Я. Вірую! *Літературна Україна*. 1991. 31 жовтня. С. 6.

14. Гринченко Б. Д. Етнографическіє матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1895. Вып. 1.: Разказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. IV, 308 с.

15. Гринченко Б. Д. Етнографическіє матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1899. Т. 3.: Пѣсни. XXXII, 767 с.

16. Дочинець М. Многії літа. Благії літа. Мукачево: Карпатська вежа, 2011. 143 с.

17. Изборник. Сборник произведений литературы Древней Руси. Москва: Художественная литература, 1969. 799 с.

18. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.

19. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Либідь, 2001. 311 с.

20. Кулінарні секрети сестри Ольги. Львів: Свічадо, 2009. 126 с.

21. Лепкий Б. Мазепа. Трилогія. Мотря: повість. *Дзвін*. 1991. № 3. С. 20–74.

22. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря: повість. *Дзвін*. 1991. № 2. С. 25–91.

23. Лише Господь Бог може нам допомогти. *За Вільну Україну*. 1991. 30 березня. С. 1.

24. Маринович М. Україна на полях Святого Письма: вірші, проза, есе, публіцистика, листи / передм. та упоряд В. Іванишина. Дрогобич: Відродження, 1991. 108 с.

25. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів: гомеричний роман-симфонія. Львів: Піраміда, 2006. 136 с.

26. Молитва про Божу мудрість митрополита Андрея. *Київська церква*. 1999. № 6. С. 1.

27. Молитовник на всяку життєву потребу: 300д уховних перлин Сходу і Заходу / упоряд. Володимир Громик. Львів–Київ: Покрова, 2007–2008. 295 с.

28. Народная Библия: восточнославянские этиологические легенды / сост. и коммент. О. В. Беловой; отв. ред. В. Я. Петрухин. Москва: Индрик, 2004. 576 с.
29. Не бійся, тільки вір: Життя і служіння ієромонаха Студійського Уставу Володимира Василя Вороновського. Львів: Місіонер, 2003. 86 с.
30. Отче наш: Молитовник для української молоді. Торонто, 1960. 178 с.
31. О. Ч. Я. Наша ідеологія. *Мета*. Львів, 1938. Ч. 29 (31 липня). С. 2.
32. Пословицы русского народа. Сборникъ пословицъ, поговорокъ Владимира Даля: в 2 т. Санкт-Петербург–Москва, 1879. 1392 с.
33. Пословицы, поговорки, крылатые слова, примѣты и повѣрья, собранные въ слободѣ Сагунахъ Острожского у. Г. Яковлева. *Живая Старина*. Санкт-Петербургъ, 1906. С. 31–142.
34. Пословицы, поговорки, крылатые слова, приметы и поверья, собранныя въ слободе Сагунахъ Острогожскаго уѣзда. *Живая старина*. Санкт-Петербург, 1905. Год 14. Вып. 1 и 2. С. 141–180.
35. Прийдіте поклонімся: Молитовник. Рим, 1991. 992 с.
36. Приповідки або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк. Перевид. з оригіналу 1946 р. – Едмонтон: Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. XII, 356 с.
37. Редько Ю. Учора... і сьогодні. Так було за днів мого дитинства. *Аромат Євшан-зілля: до двадцятиріччя національної революції 1988–1991 рр.* Київ: Стилос, 2008. С. 88.
38. Самчук О. В. Волинь. Куди тече та річка. *Дзвін*. 1991. № 5, 6.
39. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: роман / підгот. тексту та післямова С. П. Пінчука. Київ: Радянський письменник, 1991. 190 с.
40. Свенціцький І. Похоронні голосія. *Етнографічний збірник*. Львів: З друкарні НТШ, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 1–129.
41. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. *Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies*, 1990. 1394 с.
42. Сковорода Г. С. Книжечка Плутархова о спокоїствіи души. *Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 379–393.

43. Сковорода Г. С. Книжечка, що називається *Silenus Alciviadis*, тобто Ікона Алківіадська (Ізраїльський змій). *Сковорода Г. Повне збір. тв.: у 2 т.* Київ: Наук. думка, 1973. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. С. 6–31.

44. Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мире. *Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* Київ: Наукова думка, 1983. С. 204–211.

45. Сковорода Г. С. Благодарный Еродій. *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т.* Київ: Наук. думка, 1973. Т. 2.: Трактати. Діалоги. Притчі. С. 98–117.

46. Сковорода Г. С. Лист до М. І. Ковалинського. *Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* Київ: Наукова думка, 1983. С. 407.

47. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика. Київ: Криниця, 1999. 507 с.

48. Словник біблійного богослов'я / за ред. Ксав'є Леон-Дюфура; пер. з 2-го фр. вид.; заг. ред. о. Софрона Мудрого, ЧСВВ. Львів: Місіонер, 1996. 934 с.

49. Словник літературознавчих термінів / вид. 3-тє, переробл. і доп. Київ: Вид-во “Радянська школа”, 1971. 485 с.

50. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1: А–В / ред. П. Й. Горещкий, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка. 799 с.

51. Словник української мови: в 11 т. – Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2.: Г–Ж / ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ: Наукова думка, 1971. 550 с.

52. Слово Блаженнішого Мирослава Івана, виголошене перед оперним театром у Львові. *За Вільну Україну.* 1991. 2 квітня. С. 2.

53. Снегиревъ И. Рускія народныя пословицы и притчи. Москва, 1848. 503 с.

54. Сосенко К. Різдво-коляда і Щедрий вечір. Культурологічна оповідь. Київ: Український письменник, 1994. 285 с.

55. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Харків: Акта, 2002. 282 с.

56. Тлумачний словник-мінімум української мови: близько 7, 5 тисяч слів / уклали Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов; 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Довіра, 2000. 535 с.

57. Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.; 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
58. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Зб. О. В. Марковича і других / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. 352 с.
59. Українські приповідки / зібрав Володимир С. Плав'юк; упорядкув., поясн. та редагув. Б. Медвідський, О. Макар. Едмонтон: Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків; Альбертський університет Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1996. Т. II. 297 с.
60. Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. 528 с.
61. Шашкевич М. Псалми Русланови. *Вінок русинам на обжинки*. Відень, 1846. Ч. 1. С. 61–67.
62. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 1.: Поезія, 1837–1847 рр. 528 с.
63. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 2.: Поезія, 1847–1861 рр. 592 с.
64. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. *Матеріали до українсько-руської етнології* / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Етнографічна комісія; за ред. Хв. Вовка. Львів: З друкарні НТШ, 1899. Т. 2. С. 1–144.
65. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3. *Матеріали до українсько-руської етнології* / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Етнографічна комісія; за ред. Хв. Вовка. Львів: З друкарні НТШ, 1902. Т. 5. С. 1–255.
66. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. *Матеріали до українсько-руської етнології* / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Етнографічна комісія; за ред. Хв. Вовка. Львів: З друкарні НТШ, 1908. Т. 8. С. 1–300.
67. Щедрівки / збір. та упоряд. М. Мишанич. Львів, 1996. 111 с.
68. Hochleitner J. Obrzędy doroczne w kulturze chłopskiej Warmii południowej w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2006. 314 s.
69. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. T. 30: Pokucie. Cz. 2. 300 s.

70. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław–Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. T. 31: Pokucie. Cz. 3. 240 s.
71. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1979. T. 57/2: Ruś czerwona. Cz. 2. Z. 2. 1435 s.
72. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich. Zebrał i opracował Samuel Adalberg. Warszawa, 1889–1894. 805 s.
73. Lewicki R. Chrześcijaństwo: słownik rosyjsko-polski. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 2002. 367 s.
74. Słownik teologiczny / pod red. ks. A. Subierbiera. Katowice: Wydawnictwo sw. Jacka, 1988. 730 s.

СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

75. Абетка християнської науки і обряду / скорочене вид. Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської теологічної академії, 2002. 339 с.
76. Агапкина Т. А., Невская Л. Г. Гость. *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти т.* Москва: Международные отношения, 1995. Т. 1: А–Г. С. 531.
77. Амстронг К. История Бога. Тысячелетние изыскания в иудаизме, христианстве и исламе / перев. с англ. К. Семенова. Киев: София; Москва: ИД “София”, 2004. 495 с.
78. Антонович В. Б. Три національні типи народні. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.* Київ: Либідь, 1995. С. 90–101.
79. Архистратиг: душпастирський вісник храму св. архистратига Михаїла. 2006. Ч. 9, вересень. С. 3.
80. Балагутрак М. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект. Львів, 2007. 224 с.
81. Батичко Г. Національно-християнський ідеал як ядро виховної системи *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острог, 1998. С. 252–257.

82. Баттерворс Е. Духовна економіка. Принципи і процес справжнього добробуту. Львів, [б. р.]. 96 с.
83. Беля С. Достатньо лише Бога / з пол. пер. Н. Урсу. Львів: Свічадо, 2007. 136 с.
84. Берко П. Деякі проблеми взаємозв'язку етнопсихології і диференційної психології релігії. *Наукові праці викладачів гуманітарних кафедр Львівського державного аграрного ун-ту*. Львів: ЛДАУ, 2001. С. 3–7.
85. Біленко Т. Слово і мовчання в молитві. *Гуманізм і моральність: екзистенційні виміри*. Львів: Край, 1997. С. 98–105.
86. Бринтон К. Истоки западного образа мысли. Москва: Московская школа политических исследований, 2003. 432 с.
87. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / 3-є вид. Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. Т. 1. 191 с.
88. Вільчинська Т. Фразеологічні одиниці української мови з ьєонімним компонентом як маркер національно-мовної картини світу українців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 2. С. 84–89.
89. Воробець Я. Віра і воскресіння. *Пізнай правду*. 2007. № 2 (80). С. 8.
90. Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
91. Гальцева Р. Християнство перед лицем сучасної цивілізації. *Християнство и культура сегодня*. Москва: Путь, 1995. С. 126–131.
92. Геллей Г. Біблійний довідник: короткий біблійний коментар. Торонто: Всесвітня християнська місія, 1985. 857 с.
93. Герілюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді. Львів: Місіонер, 1996. 319 с.
94. Гільдебранд Д. Етика. Львів: Вид-во УКУ, 2002. 444 с.
95. Голик Р. Уявлення про надприродне в українській культурі Х–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2005. 20 с.
96. Головацький Я. Слова вітання, благословенства, чемності і обичайності у русинів. *Вінок русинам на обжинки*. Відень: [б. в.], 1847. Ч. 2. С. 255–261.

97. Гонтар Т. Народне харчування українців Карпат. Київ: Наукова думка, 1979. 140 с.
98. Гостинність, вітання й шанування. *Українська етнологія: курс лекцій* Лекція 19. URL: <http://etno.us.org.ua/book2/index.html> (дата звернення: 17.02.2010).
99. Григоріїв Н. Я. Українська національна вдача. Вінніпег; Манітоба: Українська видавнича спілка в Канаді, 1941. 61 с.
100. Гримич М. Християнство і звичаєве право українців. *Народознавчі Зошити*. 2003. № 1–2. С. 130–135.
101. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Киев, 1990. 400 с.
102. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтворення вид. 1913 р. Київ: Жовтень, 1990. 524 с.
103. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / упоряд. В. В. Яременко. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
104. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / упоряд. В. В. Яременко. Київ: Либідь, 1993. Т. 2–3. 264 с.
105. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т.; 9 кн. / упоряд. Л. М. Копаниця; приміт. С. К. Росовецького. Київ: Либідь, 1994. Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. Кн. 2. 320 с.
106. Гузій Р. Християнський постулат посмертної заплати та його вплив на народні вірування про загробне життя. *Народознавчі зошити*. Львів, 2004. № 5–6. С. 739–742.
107. Гунчик І. Галицькі народні молитовки у зібранні та коментарях Франка-фольклориста. *Українське літературознавство*. 2012. Вип. 76. С. 246–265.
108. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2011. 232 с.
109. Грєф Р. “Так Отче” щодня з Богом / з нім. переробив о. І. Назарко ЧСВВ. Торонто: Вид-во оо. василіян, 1977. 98 с.

110. Дайчер Т. Роздуми про віру. До питання богослов'я духовности / пер. з пол. Л. Гайдуківського. Львів: Свічадо, 2005. 183 с.
111. Дацюк С. Що таке духовність і навіщо вона потрібна? *Українська правда*. 16 червня 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua> (дата звернення: 03.02.2021).
112. Длінна Т. Основи “народної христології”. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2008. Кн. 2. С. 101–106.
113. Дубравська З. Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Young Scientist*. 2017. № 4.3. С. 77–80.
114. Дяків В. “Фольклор чудес” у підрадянській Україні 1920 х років. Львів, 2008. 256 с.
115. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
116. Жижко С. Нація як спільнота. Київ: Дніпро, 2008. 808 с.
117. Життя у Христі: моральна катехиза / упоряд. о. д-р Святослав Шевчук. Львів: Вид-во УКУ, 2004. 179 с.
118. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ, 2002. 456 с.
119. З духовних повчань преподобного Силуана. *Архистратиг. Душпастирський вісник храму св. Архистратига Михайла*. Львів, 2004. Ч. 7 (вересень). С. 6.
120. З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв / підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея. *Народна творчість та етнографія*. 1963. № 2. С. 95.
121. Иващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах. Реферат д. чл. П. С. Иващенко, читанный в собрании географического общества 5–7 июня, 1874 г. *Записки Юго-Западного отдела императ. русск. геогр. общества*. Киев, 1875. Т. 2. 59 с.
122. Іванчіч Т. Діягностика душі й агіотерапія / пер. О. Гладкий. Львів: Свічадо, 2010. 295 с.
123. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: АТ “Обереги”, 1992. 424 с.

124. Іларіон, митрополит. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Вінніпег: Видання консисторії УГПЦ в Канаді, 1982. 366 с.
125. Казакова И. В. Этническое сознание и этнопсихология белорусов (на матеріалі семейных обрядов и обрядовой поэзии Могилевщины): автореф. дис. ... канд. филос. наук. Минск, 1993. 19 с.
126. Каспер В. Бог Иисуса Христа / пер. с нем. А. Петрова. Москва: Библиейско-богословский институт св. ап. Андрея, 2005. 444 с.
127. Катрій Ю. Перлини Східних Отців / 2-ге вид., доп. Львів: Месіонер, 1998. 343 с.
128. Катрій Ю. Я. Господи, навчи нас молитися! Нью-Йорк; Торонто: Вид-во оо. василіян, 1981. 166 с.
129. Кемпійський Т. Наслідування Христа / пер. на укр. м. д-р Й. Боцян; 4-те вид., справл. Львів: Свічадо, 1994. 230 с.
130. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. 267 с.
131. Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. Київ: Наук. думка, 1990. 344 с.
132. Кирчів Р. Світогляд народний. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 523.
133. Кирчів Р. Вірування народні релігійні. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 102.
134. Климишин І. А., Климишин О. І. Збагнути світ і себе в ньому (тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді). Івано-Франківськ: Гостинець, 2001. 204 с.
135. Кметь І. Ф. Образ Божої Матері у фольклорі: українська апокрифічна традиція: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2009. 231 с.
136. Колодний А. Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів: Сполом, 2005. 336 с.
137. Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1999. 18 с.

138. Кононенко-Мойл Н. Їжа, культура харчування та гостинність. *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж.: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С. 33–40.
139. Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг: Українська накладня, [б.р.]. Ч. 183–184. 72 с.
140. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ: Либідь, 1994. С. 44–49.
141. Котович А. Про релігію та її необхідність. Відбитка з журналу “Духовний сіяч”, № 15–16. Варшава, 1927. 16 с.
142. Коцбюа З. Г. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження. *Мовознавство*. 2009. № 2. С. 34–47.
143. Крейг У. Самое начало. Происхождение Вселенной и существование Бога. Москва, 1990. 26 с.
144. Кузь Г. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2000. 19 с.
145. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. *Куліш П. Твори: у 2 т.* Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 458–477.
146. Кульчицький О. Геопсихічний аспект в характерології української людини. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1956. Т. VI. С. 132–146.
147. Кульчицький О. Постаті і джерела атеїзму. *Церква і релігія в Україні. 50 літ після жовтневої революції (1917–1967): зб. доп. Наукової Конференції Українського Вільного Ун-ту в Мюнхені, 5–7 липня 1968 р.* / за ред. В. Янева. Мюнхен, 1984. С. 100–132.
148. Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська й етнопсихологічна синтеза. Мюнхен – Париж: УВУ, 1985. 191 с.
149. Кухарський В. Ідеологія, ідеали особистості в контексті Святого Письма. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного*

відродження України: матеріали міжнародної науково-практичної конф. Острог, 1996. Кн. 2. С. 148–166.

150. Кушнер Г. Кому потрібний Бог? / пер. з пол. М. Куяна. Львів: Місіонер, 2006. 220 с.

151. Кьєркегор С. Болезнь к смерти. Изложение христианской психологии ради наставления и пробуждения. *Этическая мысль*. Москва: Издательство политической литературы, 1990. С. 361–470.

152. Лабашук О. В. Українська примовка: Особливості побутування та функціонування: дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2001. 20 с.

153. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів: Накладом “Дружини”, 1933. 141 с.

154. Лисий І. Релігійність в українській філософській думці. *Віра і розум – двоє крил людського духу: матеріали наукового колоквиуму* / редкол.: А. М. Колодний та ін. Київ: Світ знань, 2001. С. 153–158.

155. Литвин М. Втілення основ християнської моралі особистості і впровадження її в повсякденне життя суспільства через родину. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали міжнародної науково-практичної конф.* Острог, 1996. Кн. 2. С. 204–215.

156. Литл Пол Е. Знайте, у що ви вірите / пер. з англ. Леонід Коровник. Канада; Україна: Дорога правди, 1995. 138 с.

157. Лужецький І. Отче наш: Пояснення та молитовні роздумування на слова Господньої Молитви. Львів: Свічадо, 2003. 280 с.

158. Любачівський М. І. Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання / 2-ге вид. Репринтне відтворення видання 1990 р. Львів: УКУ, 1991. 344 с.

159. Макарчук С. Християнські цінності народної культури українців в історичні часи і сучасності. *Народознавчі зошити*. 2003. № 1–2. С. 77–82.

160. Максим'юк О. Християнська мораль та релігійно-християнська етика буковинців у мовному аспекті (на матеріалі творів письменників Буковини). *Біблія і культура: зб. наук. ст.* Чернівці: Рута, 2000. Вип. 2. С. 165–169.

161. Макушинська Г. П. Народна мудрість як фактор духовної єдності суспільства: автореф. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2003. 18 с.
162. Малахов В. Екзистенція як респонденція: національно-культурні типи діалогічності. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Збірник наукових праць*. Острог, 1998. С. 27–31.
163. Марисюк М. Вірити чи не вірити? Жовква: Друкарня оо. василіян, 1935. 32 с.
164. Мартинюк О. Психологічні особливості прояву віри в кризових станах особистостей. *Пізнай правду*. 2007. № 2 (бер.–квіт.). С. 3–5.
165. Мессорі В. Гіпотези про Ісуса / пер. о. Лев Гайдуківський. Львів: Свічадо, 1998. 296 с.
166. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. Образование и школы на Руси в XV–XVII веках. СПб., 1895. 240 с.
167. Михайло Д. Фільзофія і християнство о народности: відчит. *Нива*. 1908. Рік 5. Ч. 2. С. 52.
168. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). *Наук. збір. Укр. Вільного Ун-ту у Празі*. Прага: Накл. УВУ, 1942. Т. III. С. 225–243.
169. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. Москва: Высшая школа, 1989. 286 с.
170. Мокрий В. Тарас Шевченко як християнин і проповідник правди. *Мокрий В. Церква в житті українців*. Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. С. 90.
171. Музичка І. Християнство в житті особи і народу: вибрані тв. / упор. А. Колодний. Київ, 1999. 387 с.
172. Мэрфи Дж. Целительная сила молитвы / пер. с англ. Т. И. Василичик; 3-е изд. Минск: Попурри, 2006. 240 с.
173. Мюллер Й. Бог – он иной / пер. с нем. Є. Рерих. Москва: Независимая психиатрическая ассоциация, 1998. 122 с.

174. Народная русская философия ведля пословиць и приповѣдокъ написаль Евгений Я. Згарскій. Коломыя, 1873. 98 с.
175. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / 2-е вид. Київ: Обереги, 2003. 143 с.
176. Ніколі А. Зигмунд Фройд & К. С. Льюїс. Порівняння контрастних світоглядів. *Преображення: альманах християнської думки*. Львів, 2003. Вип. 1. С. 30–41.
177. Ноуен Г. Тут і тепер / пер. з англ. А. Маслюха. Львів: Свічадо, 2002. 127 с.
178. Обер Ж.-М. Моральне богослов'я / пер. з італ.; вид. друге, випр. Львів: Стрім, 1997. 287 с.
179. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 р. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
180. Олійник Т. П. Сила Хрищення. Засади Духовного життя. Пустомити: Вид-во оо. василіян, 1994. 335 с.
181. Онацький Є. Українська емоційність. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. С. 36–47.
182. Ортинський І. З погляду благовісти. Фрайбург–Рим: Вид-во оо. салезіян, 1992. 162 с.
183. Основи Христової віри: для юнацтва і дорослих / упор. о. Микола Сенів. Дрогобич: Відродження, 1997. 186 с.
184. Основні правди віри. Львів: Свічадо, 1997. 183 с.
185. Павел Дж. Твоє щастя залежить від тебе / пер. з англ. О. Фешовець. Львів: Свічадо, 2013. 168 с.
186. Панас К. Бог і людина. Львів, 1995. 117 с.
187. Пачовський М. Про вплив християнства на устну словесність русинів. *Учитель*. Львів, 1892. Ч. 24 (15 (27) грудня). С. 379–385.
188. Пачовський М. Про вплив християнства на устну словесність русинів. *Учитель*. Львів, 1893. Ч. 3 (13 лютого). С. 32–35.
189. Перлини Східних Отців / зібрав Ю. Катрій; 2-ге вид., доп. Львів: Місіонер, 1998. 344 с.

190. Пісоцький В. Три аспекти проблеми толерантності у християнстві. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі впроцесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острог, 1998. С. 98–105.
191. Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів, 2008. 220 с.
192. Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка: [монографія]. Львів, 2014. 466 с.
193. Пилипчук С. Юрій Шевельов про романтичний та позитивістичний підходи у вивченні прислів’їв. *Мандрівець*. 2003. № 2. С. 36–41.
194. Пилипчук С. Особливості формування та функціонування прямого та переносного значення паремій. *Мандрівець*. 2003. № 4. С. 43–46.
195. Пилипчук С. Пареміологічні зауваги. Погляд Філарета Колесси. *Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX–XX ст.* Львів, 2005. С. 110–115.
196. Пилипчук С. Принцип збереження мовної автентичності текстів у фольклористичному доробку Івана Франка. *Записки НТШ*. Львів, 2005. Т. ССЛ. С. 423–430.
197. Пилипчук С. “Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка: пареміографічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2006. Вип. 37. С. 31–44.
198. Пилипчук С. Книга українського мудрослів’я. *Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко*. Львів, 2006. Т. I. С. 7–16.
199. Пилипчук С. Принцип генетичного аналізу паремій у збірнику Івана Франка “Галицько-руські народні приповідки”. *Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті / Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору „Берегиня”*. Луцьк, 2007. С. 318–327.
200. Пилипчук С. Образність та асоціативність паремій як елементи поетики жанру. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2007. Вип. 39. С. 304–310.

201. Пилипчук С. Пареміологічна концепція Івана Франка. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка*. Львів, 2008. Т. I. С. 929–936.
202. Пилипчук С. Іван Франко про співвідношення національного й інтернаціонального у пареміях. *Міфологія і фольклор*. Львів, 2008. № 1. С. 79–85.
203. Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры: учебное пособие. Пермь: ПГПИ, 1990. 127 с.
204. Поліщук Н. Християнські моральні підвалини ідеї “внутрішньої людини” в українській філософії. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острого, 1998. С. 38–43.
205. Принципи морального життя / пер. з пол. Андрія Шкраб’юка. Львів: Свічадо, 1996. 133 с.
206. Психологія. З викладом основ психології релігії / за ред. о. Юзефа Макселона; пер. з пол. Т. Чорновіл. Львів: Свічадо, 1998. 319 с.
207. Пупард П. Від релігійного досвіду до віри в Бога Ісуса Христа. *Віра і розум – двоє крил людського духу: матеріали наукового колоквиуму* / редкол.: А. М. Колодний та ін. Київ: Світ знань, 2001. С. 115–118.
208. П’ятковська Т. Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій. *Рідний край*. 2014. № 1. С. 94–97.
209. Религия в истории и культуре / М. Г. Писманик и др. Пермь: Книжный мир, 1995. 304 с.
210. Релігійність. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 07.02.2021).
211. Савчук Б. Українська етнологія: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Лілея, 2004. 560 с.
212. Сантаяна Дж. Витлумачення поезії та релігії / пер. з англ. Львів: Ініціатива, 2003. 288 с.
213. Сапеляк О. Віра. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 101.

214. Сапеляк О. Релігія. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 496.
215. Сапеляк О. Молитва християнська. *Мала енциклопедія українського народознавства* / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. С. 351–352.
216. Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект. Львів: Червона калина, 2008. 285 с.
217. Сапеляк О. Християнство. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 654.
218. Сергієнко Г. В. Ідеографічні групи концепту БОГ/GOD/GOTT на матеріалі паремій. *Матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 31. С. 542–548.
219. Скільський Д. Українська мова – духовна основа української нації. *Визвольний шлях*. 2001. № 9. С. 39–41.
220. Сліпецька В. Д. Способи відображення емоцій у пареміях (на матеріалі української, російської та англійської мов). *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія “Філологічні науки”*. Мовознавство. 2014. № 1. С. 82–85.
221. Снегиревъ И. Рускіе въ своихъ пословицахъ. Разсуждения и исследования объ отечественныхъ пословицахъ и поговоркахъ. Москва: Университетская типография, 1831. Кн. 1. 174 с. Кн. 2. 180 с.
222. Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду. Львів: Живі гроби, 1923. 80 с.
223. Стебельський Б. Християнство і українська культура. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 5–6. С. 4–9.
224. Степовик Д. Релігії, культи і секти світу: посібник з релігієзнавства і сектознавства. Київ: Бібліотека українця, 1997. 246 с.
225. Степовик Д. Християнство і культура. *Літературна Україна*. 1991. 26 грудня. С. 3.

226. Сумцов Н. Ф. Опыт исторического изучения малорусских пословицъ. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1897. Т. 9. С. 231–241.
227. Тарасюк І. Євангельська етика в релігійному світогляді українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2007 р. Львів: Логос, 2007. Кн. І. С. 855–860.
228. Тарасюк І. Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. № 6. С. 1027–1042.
229. Тарасюк І. Народне богослов'я в українських приказках і прислів'ях (Поняття та ідея Бога в народній мудрості). *Народознавчі зошити*. Львів, 2004. № 5–6. С. 670–682.
230. Тарасюк І. Народне богослов'я людської діяльності і праці в українських приказках і прислів'ях. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2015. № 1. S. 149–164.
231. Тарасюк І. Народнорелігійна “філософія вдячності” в українських приповідках. *Народознавчі зошити*. 2015. № 1–2. С. 58–69.
232. Тарасюк І. Народнорелігійні основи традиції української гостинності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів, 2010. № 5–6. С. 543–554.
233. Тарасюк І. Народнорелігійні уявлення про Божу волю і провидіння в українських пареміях. *Народознавчі зошити*. 2013. № 6. С. 951–968.
234. Тарасюк І. Поняття страху Божого у світоглядній традиції українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2009 р. Львів: Логос, 2009. Кн. II. С. 251–257.
235. Тарасюк І. “Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу. *Народознавчі зошити*. 2017. № 3. С. 541–554.
236. Тарасюк І. Уявлення українців про світ і життя як Божий дар: на матеріалі народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2010 р. Львів: Логос, 2010. Кн. II. С. 456–464.

237. Тарасюк І. Християнські цінності в родинному житті українців: на матеріалі народних паремій. Праці НТШ. Косів, 2006. Т. 2.: Краєзнавство. С. 316–322.
238. Теологический энциклопедический словарь / под ред. Уолтера Элвела. Москва: Ассоциация “Духовное возрождение”, 2003. 1467 с.
239. Українська загальна енциклопедія. Книга знання: у 3-х т. / за ред. І. Раковського. Львів, 1930. Т. 1. 676 с.
240. Українське народознавство: навчальний посібник / за ред. С. П. Павлюка; передм. М. Г. Жулинського; 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. 568 с.
241. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: у 3-х кн. Київ: Либідь, 1991. Кн. 1. 252 с.
242. Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. Київ: Світ Знань, 2000. 333 с.
243. Філіп Ж. Внутрішня свобода. Сила віри, надії й любови / пер. з фр. З. Курдини. Львів: Свічадо, 2007. 159 с.
244. Франко І. Передмова до першого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”). *Етнографічний збірник*. Львів, 1905. Т. XVI. XXV с.
245. Франко І. *Bel parlar gentile* (Вишукане красномовство). *Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 8–20.
246. Християнська етика: методичний посібник / вид. 2-ге, доопрац. Львів: Свічадо, 1998. 160 с.
247. Християнська етика: посібник для учнів 7 кл. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. 118 с.
248. Чепіль М. Християнська мораль у родинному вихованні українців. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали міжнародної науково-практичної конф.* Острог, 1996. Кн. 2. С. 133–140.
249. Черуха З. Українська етнопедагогіка і християнська мораль. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі впроцесі духовного відродження України: зб. наук. пр.* Острог, 1998. С. 262–265.

250. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983. 175 с.
251. Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя. *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж.: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С. 41–59.
252. Шлемкевич М. Душа і пісня. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. С. 97–112.
253. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / 2-ге вид., доп. Київ: Таксон, 1997. 237 с.
254. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми “чорт”). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2009. Вип. 4. С. 118–131.
255. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
256. Янг Дж. Християнство / пер. с англ. К. Савельєва. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2004. 384 с.
257. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1953. 217 с.
258. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Записки НТШ*. Мюнхен–Рим–Париж, 1966. Т. 181: Релігія в житті українського народу. С. 179 – 203.
259. Янів В. Українська духовість у поетичній візії Шевченка. *Записки НТШ*. Париж, 1962. Т. CLXIX. 40 с.
260. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Львів: Рідна школа, 1938. 74 с.
261. Ярмусь С. Духовість українського народу: короткий орієнтаційний нарис. Вінніпег: Накладом Товариства “Волинь”, 1983. 227 с.
262. Яциняк О., Плужек З. Світ людських криз / пер. з пол. К. Жикуліної та Г. Холвінської. Київ: Кайрос, 2000. 146 с.

263. Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem: O Jezu! i podobne wyrażenia na tle porównawczym. *Etnolingwistyka*. Lublin, 1996. № 8. S. 25–39.

ДОДАТКИ

Матеріали польових досліджень

Уявлення українців про Бога в народних приказках і прислів'ях

1. Які з наведених нижче приказок і прислів'їв Вам відомі? Які з них використовуєте у розмові?

2. Як Ви розумієте зміст цих приказок? (Що вони означають?)

3. У яких ситуаціях вони вживаються?

4. Які подібні до цих вислови Ви знаєте?

Інформ. 1.

Береженого Бог береже: “Якщо сама людина шанується, добре поводить, остерігається чогось, то і Бог таку людину береже. А коли людина не хоче жити за якимись Божими правдами, то тоді... Бог їй же дав вільну волю і вона вибирає собі або правильну дорогу, або прірву – коли п'є або щось робить таке, що може бути загрозою її життю і здоров'ю. Я завжди думала про тих пияків, які гинуть, про наркоманів... Але потім прочитала, вже не знаю де, що коли людина віддається своїй пристрасті, своєму задоволенню, тоді її полишає Бог. Я тепер зрозуміла, що значить, коли, здається, Бог когось не вберіг. Він же ж так полюбив світ, що надав їй (людині) вільну волю, але як вона не вміє нею правильно скористатися, тільки віддається своєму задоволенню... А людина прекрасно знає, як Бог каже робити, то тоді Бог полишає і вона пропадає”. *На все Божа воля:* “Так говорять, таке є прислів'я... Бо так вчить Церква, так вчать Отці Церкви, що ми можемо тільки нести свій хрест, а Бог вже нам вготував дорогу, якою ми йдемо. Але, мені здається, коли дуже молитися, просити – Бог почує, і може щось змінитися. Все впирається в Божу волю, але Бог дав і людині вільну волю, от вона й вибирає”. “Так, в Бога все можливо: Помолишся – і легше стане, бо елементарно віддати Ісусові всі свої проблеми...” *Найліпший гандель з Богом:* “Це мене вразило просто! Що ми можемо гандлювати з Богом? Яка ми мізерія супроти Бога! Як би ми могли з Богом якийсь торг провадити? Але так, як живуть люди, то їм гандель і з Богом”. *Як ми Богові, так Бог нам:* “Я би з тим не погодилася. Бог не мстивий. То ще якось так, як в Старому Завіті, що Бог був мстивий... А ми ж як поведимся – а Бог нас любить і прощає нам. Я читала, що треба покаятися,

негайно прийняти Святе Писання, Закони Божі – а вони зафіксовані там – і почати жити в новий спосіб життя”. *Бог правду любить*: “Це гарне прислів’я. Може людина за неї і постраждати, але, за великим рахунком, Бог це оцінить, а люди, може й ні”. *Живуть люди, як би Бога вдома не було*: “Живуть без усвідомлення того, що вони діти Божі, без їхнього призначення на землі, без їхнього завдання на землі... Якщо людина не живе за якимись законами, то як вона живе? – То страшні люди. Без віри, тобто без Бога люди страшні, я не знаю, чи їх тоді людьми можна назвати. А може, є і якийсь внутрішній закон, який тримає. У віруючій людині діє Святий Дух”.

Записано 18.07.07 у м. Дубляни Жовківськогор-ну Львівської обл. від Данилюк Марії Іванівни, яка нар. 1947 р. у Пустомитівському р-ні Львівської обл., освіта вища.

Інформ. 2.

Стереженого Бог стереже: “Коли людина вибралася з якогось страшного нещастя і вийшла переможцем – ця приказка якраз про неї”. *Жиємо, як Бог приказав*: “Так кажуть люди, котрі люблять Господа і на нього уповають, і заховують Його святі Заповіді”. *Як ми Богові, так Бог нам*: “Якщо ми Богові служимо і тілом, і душею, тоді Бог до нас прихильний і вислуховує наші просьби і моління”. *Де любов, там сам Бог перебуває*: “Коли заходиш до людей додому і бачиш наяву, і чуєш приклади і голоси любові – відразу розумієш, що між ними сам Бог перебуває”. *Більше Бог має, як роздав*: “Якщо людина думає, що їй чогось не вистачає, що вона чимось обділена, що інші люди мають більше добра, ніж вона – то нехай заспокоїться цим прислів’ям: Більше Бог має, як роздав – і буде обдарована Господом по Його волі”. *Світ всюди наповнений славою Творця*: “Вся земна і небесна краса є творінням рук Божих і все наповнене Його славою, красою і величчю”. *Бачить Бог з неба, що кому треба*: “Саме так воно і є. Ми можемо журитися про багато речей для себе, але одному Йому відомо, чи все це, про що журимося, нам потрібне”. *Бог тобі суддя*: “Коли людина людині допікає, і ніяк не можуть знайти компромісу, згоди, тоді справедливіша людина завжди скаже: Бог тобі суддя”. *Слава Богу!*: “Коли вітаємося цими словами, то знаємо, що прославляєм Того, що нас сотворив, відкупив і в святій католицькій вірі утвердив”. *Бог правду любить*: “Ця

приказка говорить нам, щоб не брехати ніколи ближньому, бо Господь все знає про нас і про інших, і ми маємо бути правдомовними”.

Записано 05.08.07 у Львові від Наремби Мирослави Михайлівни, яка нар. 1949 р. у с. Піски Пустомитівського р-ну Львівської обл., освіта середня.

Інформ. 3.

Бог тобі суддя: “То правдиве є. Бог тебе судит, по твоїх вчинках, що ти робиш. І тільки Бог може осудити тебе, ні людина. Тільки один Бог може осудити: правильно ти зробила чи неправильно”. *Хто з Богом, з тим Бог:* “От ти, наприклад, несеш якийсь тяжкий хрест. Бог то бачить, але Він тобі помагає. І як ти з Богом, то все перенесеш, все переможеш. І кажуть, нема зла, щоби на добре не вийшло”. *На все Божа воля:* “Бог дає тобі добро, все добре, але може, ти щось согрішила, може не так поступила – Бог від тебе відбирає добро і ти мусиш перейти то все, щоби зрозуміти, що то була Божа воля, Божа сила, Божа в тому рука”. *Бог дав – Бог взяв:* “Бог дає життя людині і Бог забирає, незалежно від її віку. То баптисти так кажуть, не плачуть: кажуть, Бог дав мені дитину чи чоловіка і Бог взяв – бо Він знав, що так треба”. *Дасть Бог дітки, дасть і на дітки:* “От переживаєш, наприклад, маєш одну дитину, думаєш: я в біді, в нещасті... а ще й друга дитина – то чим я їх буду годувати, вбирати? А Бог тобі так дасть за ту другу чи третю дитину, що ти не будеш знати, звідки то тобі ся взяло”. *Хто рано встає, тому Бог дає:* “Рано більше людина має сили, здорвша і більше роботи зробити може. Знаю по собі: як рано встану, все пороблю, то маю ще дуже багато часу”. *Все з Богом!:* “Людина дуже грішна, не тільки вчинками, навіть тою думкою... А я так завше кажу, що я в Бога щаслива. Хоч з чоловіком сі розійшла, а хату поставила, всьо в хаті, двоє дітей інститути покінчили, поженилисі, вийшли заміж, двоє весіль справила, троє хрестин – всьо зі свої праці рук я зробила і всьо з Богом... Що би я сама зробила? Я завжди всюди з Богом!”.

Записано 12.06.07 в м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл. від Мазур (Рудницької) Юзефи Василівни, яка народилась 1934 р. в Дублянах, освіта – середня спеціальна.

Інформ. 4.

Як тривога, то до Бога: “Як була війна... катюші б'ють, землі стогне, так клекоче... А ми сі молили: “О, Маріє, Мати Божа, молися за нас”. І діти маленькі... А мій брат пішов на гору, чогось виліз там на ту гору, на ту дебру...

Як та катюша заклекотала – прийшов білий як труп. Каже: “Молітьсі, молітьсі... *Як тривога, то просьба до Бога, а по тривозі – забув о Бозі*”. Каже: “То треба все молитисі, не тоди, коли є тривога, але й коли добре, треба молитисі”. “Видиш, кажут: *“За сиротою і Бог з калитою*”. Є така приказка. Не дасть пропасти тобі. Бог оберігає тебе, дає тобі ласку, дає тобі натхненє, дає тобі любов, помагає”. *Бог дав – Бог взяв*: “Кажут: *Бозю дав, Бозю забрав*; Знайдеш – не тішся, загубиш – не смутися”. *Великий єси, Господи, і дивні діла Твої*: “Мій брат так написав з війни в листі, що була стрілянина на фронті... А він в окопі сидів, їсти не мали що. І так написав: *Великий Ти, Господи, і дивні діла Твої*”. Бо таким чудом вони сі лишили живі, Бог їх охоронив”.

Записано 13.06.07 в с. Малехів Жовківського р-ну Львівської обл. від Грицини (Білої) Олени Йосипівни, яка народилася 1931 р. у с. Грибовичі Жовківського р-ну Львівської обл., освіта – початкова (2 класи).

Інформ. 5.

Має Бог драбину: і в гору, і в долину: “І догори, і наділ можеш впасти – до неба і до пекла...” *Хто рано встає, тому Бог дає*: “До схід сонця дуже файно сі працює і дуже всьо так поробиш... Наш дідо Савик вставав зі сонцем все щодня і казав: “Хто рано встає, тому Бог дає”. *Перед Богом гріх, а перед людьми сміх*: “Во сусід наш: нап’єсі як та свиня... Люди сміятьсі і плювають, а він сидит і проси – то роби гріх, а люди сміятьсі”. *Жиють люди, як би Бога вдома не було*: “То так, як наші сусіди живут: рано встанут і зачинають одне одного на три букви... Там Бога нема в хаті, абсолютно, ніц. Там ніхто сі рано не перехрести і ... А я не можу з хати вийти, жиби я сі не помолила, бодай коротко, “krutko, węzłowato”, казав поляк”. *Бог душі не губить, сама ся судить*: “То значит, що сама йдеш і зле робиш, з власної волі”. *Станемо на єдній виплаті, чи бідні, чи багаті*: “На тім світі буде суд, там не буде ні бідного, ні багатого”. *Хто ся боргів не боїт, тот ся Бога не боїт*: “То так, як вуйко Митро казав: “Я сі не гризу, як віддати, я сі гризу, як позичити”. *Бог тобі суддя*: “Но, наприклад, як ти сі свариш і щось не знаєте до кінця, і ти не можеш правоти своєї довести, то кажеш: “Бог тобі суддя! Нехай тебе Бог судить, якщо ти мені кривду якусь зробив...” *Де страх, там і Бог*: “Боїшся якогось гріху, ти боїшся, щоби то було всьо добре, такий страх маєш і си думаєш: “Бозю коханий, допоможи мені в тім...” То не перед Богом страх, а перед тим, що ти маєш десь щось виконати.

Розумієш?” *То якийсь допуст Божий на мене:* “Як якась кривда сі робит, ти хорий, як тобі щось сі не вдає, або щось хочеш, десь ходиш і нічо з того не виходит, то тоді так кажут: “А то шо за допуст Божий, що я не можу того виконати”. Я так то розумію”. *Стереженого Бог стереже:* “Як ти є порядний чоловік і осторожний, як ти дивишсі собі під ноги і думаєш добре, то ти йдеш і Бог тебе береже, а як будеш літати, то впатеш в рів”.

Записано 06.07.07 в м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл. від Сави (Тушницької) Софії Йосипівни, яка народилася 1934 р. у с. Дубляни, освіта – середня незакінчена (7 класів).

Інформ. 6.

Усі ми під Богом: “Здорова людина чи хвора, багата чи бідна – усвідомлює, що завтра може життя змінитись на протилежне. Це не якісь примхи долі, а, власне, сила, не підвласна людському розуму”. *Бачить Бог з неба, що кому треба:* “Труднощі чи Божі ласки ми повинні сприймати з подякою Господеві. Бо ці протилежні прояви любові до нас – це випробування нашого духу”. *Де любов, там сам Бог перебуває:* “Любов – це доброта, щирість, душевне піднесення, тобто прагнення до досконалості, це сам Бог, якого не можна означити та пояснити ні часом, ні простором, ні словом, ні людським розумом – його можна тільки відчути”. *Перша жінка від Бога, друга – від людей, третя – від чорта:* “Все перше – пам’ятне, неповторне, чисте. А все наступне вже є буденним. То чи може бути звичне чистим й особливим?” *Без Бога – ані до порога:* “Всі свої дії чинити згідно з Біблією”. *Від Бога ніде не сховаєшся:* “Можна збрехати людині. Однак чи прикриється неправда перед власною совістю, душею?” *Кому Господь має що дати, то дасть і в хаті:* “Перш, ніж щось вчинити, треба подумати, чи є сенс шукати цього дуже далеко. Краще бути поміркованим, пам’ятати про своє місце в цьому житті”.

Записано 01.07.07 у Львові від Мудрик Світлани Степанівни, яка народилась 1961 р. у с. Керниця Городоцького р-ну Львівської обл., освіта – вища.

Інформ. 7.

Бійся Бога!: “Це значить, що потрібно боятися сім головних гріхів (гордість, ненаситність, нечистота, ненависть, обжерливість і пиятика, гнів, ліни्वство). Людина не може бачити Бога своїми тілесними очима, але кожний віруючий мусить звертатись до Бога з проханням про життєві дороговкази, пораду, підтримку, допомогу, порятунок з біди, просити благословення на добрі

починання. “Бійся Бога” – це значить попередження про виконання Заповідей Божих, дарів Святого Духа. Треба мати тверду віру в те, що Господь завжди з нами та що Він дає нам усе потрібне для доброго християнського життя. Таку віру мав споконвіку український народ, просячи Божого благословення на кожний важливий крок свого життя. Вираз “Бійся Бога” повинен завжди бути в душі, поведінці, думках, треба старатися завжди годитись з Божою волею та радо виконувати її через ціле життя! Бо тоді наші діла матимуть вічну вартість і отримають колись вічну нагороду”.

Записано 15.07.07 у Львові від Чабанюк Лариси Миколаївни, 1945 р. народження, мешкає у Львові, освіта – вища.

Інформ. 8.

Хто з Богом, з тим Бог: “Бог допомагає тим людям, які живуть за Його законом”. *Всі-смо в Бога рівні:* “Всі люди є творіннями на Божий образ і подобу”. *Господь Бог – старий господар:* “Бог є перший господар у світі, бо створив світ”. *Всім нам Бог кінець держить:* “Лише Бог дає життя і має право його забрати”. *Бог дав – Бог взяв:* “Людина сама від себе нічого не має”. *Гість в дім – Бог в дім:* “Ця приказка про традиційну українську гостинність”. *Більше Бог має, як роздає:* “Божа щедрість безмежна”. *Хто против Бога, то й Бог против него:* “Хто відкидає Бога, не може мати надії на Боже милосердя”. *Без Божої волі й волос з голови не спаде:* “Все, що відбувається з людиною, є з волі Божої”. *Де біда найбільша, там поміч Божа найближча:* “Бог завжди на боці покривджених і знедолених”. *Дасть Бог дітки, дасть і на дітки:* “Діти приходять на світ з волі Божої і їй не можна противитись”. *Не журися, і но Богу молися:* “У всіх негараздах треба покладатися на Бога, просити допомоги”. *Хто рано встає, тому Бог дає:* “Праця – Божа воля. Хто працює, з тим співпрацює Бог”.

Записано 25.08.07 від Лановенко Таїсії Миколаївни, яка народ. 1940 р. у Кіровоградській обл., проживає у Миколаївській обл., освіта – середня спеціальна.

Інформ. 9.

Гоже, не гоже, але сотворіння Боже (людина як образ Божий): “Так є написано в Біблії. На свою подобу сотворив Бог людину. Дав їй дух, дав їй душу, дав їй тіло. Не в тому розумінні, що Бог є отакий, як ми з тобою. Але Бог дав людині любов – то, що Він має, розум – то, що Він має... Я так розумію.

Найголовніше – Бог дав людині таке почуття – любов. Бог зробив людину вільною, дав перед нею дві дорозі – добру і злу. От воля Божа на тебе і тою волею ти користуєшся. Є зла дорога і є добра... Як кажуть, “як си постелиш, так сі виспиш”. Вже тепер вчені кажуть, що людина складається з духа, душі... одно тіло, друге тіло і третє тіло – но три. Вчені то доводять. Треба вииняти спочатку колоду зі свого вока, а потім шукати скалку в чужім. Дуже таке практичне для нас, для нашого життя. То зустрічається на кожному кроці: люди бачуть то всьо чуже, а свого... не хочуть того пам’ятати. Мене то дуже разит. Так люди переймаються якимись чужими проблемами, чужими недостатками – і кожний має свого досить”. *Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога*: “Так воно і стається в житті: як ти відносишся до своїх батьків, того можеш чекати від своїх дітей. Всьо вертається...” *Рано встань, зітхни до Бога і в руки поплуй: все з Богом!*: “От виходиш ти на город і чіпаєшсі якоїсь роботи... І все моя мама казала: “*Господоньку, допомагай!*” Йшла копати бульбу, перед тим, як починати: “*Господоньку, допомагай!*” Вона без того... Вона варила сніданок, прятала корови чи ще щось... а потім виходила на город... Я все то чула, навіть вголос. І, видно, їй сі лекше робило”. *З Богом!*: “І як в дорогу виряджають, кажуть... і навіть “Ідіт з Богом” кажу, як ті люди приходять – “Свідки Єгови”. Бо кричати на них тоже не годен: Ісус каже, що де двоє або троє зійшлося в Його ім’я, там Він є посеред них. Але ж , нашо мені “Єгови”, як я маю свою традицію з діда-прадіда... та й кажу: “*Ідіт з Богом!*” То таке доброзичливе і не ображає, але щоби людина відчепиласі, знаєш...” *Не журися, і но Богу молися*: “Я мала такий клопіт і з Катериною: вона сі з Ростиком розходила... Я мала клопіт з нашим дідом, бо він так пив...Весілля робили. Машини не було, то всьо руками, торбами перетягнути треба було: що ми пекли, ами самі і ковбасу робили, свині кололи, самі вудили – то було дуже багато роботи. І я но ранком відкривала очі – і починала просити Бога, щоби то всьо обійшлосі. І видиш... як би там не було, як так щиро молитисі, любими словами, щоби тобі всьо лекше перейшло...Я маю таку молитву. Дуже помічна... Кожний вечір о десятій годині змовити її. То така молитва, шо співаєтьсі на молебні до Матері Божої, “Радуйся...” Дуже файна”. *Хто в Бога просить, тому Бог дає*: “То не означає, шо то во треба помолитисі – і всьо, вже тобі має бути поміч. Скільки раз ми

ображаємо Бога своїми гріхами і Він терпит і терпит. Тому скільки раз ми маємо просити, щоби поміг!” *Бійся Бога!:* “На Євангелію присягати – то є гріх... Вона мені казала, щоби я записігнуласі... Потім думаю, як я їй на Євангелію присігну, то вона на другий бік скаже: шо я сі Бога не бою, шо я на Євангелію присігаю”.

Записано 25.06.07 у м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл. від Штойко (Білас) Марії Іванівни, яка народилась 1948 р. у с. Шоломиничі Городоцького р-ну Львівської обл., освіта – середня спеціальна.

Інформ. 10.

То якийсь допуст Божий на мене!: “Ти видиш, шо сі роби в світі? Бозю карає. Подивисі, кільки шахтарів загинуло... смерчі, вітри, кораблі потопилисі – то є якийсь допуст Божий. Шо сі роби, страх Божий!”

Записано 20.11.07 в с. Малехів Жовківського р-ну Львівської обл. від Грицини (Білої) Олени Йосипівни, яка народилась 1931 р. у с. Грибовичі Жовківського р-ну Львівської обл., освіта – початкова (2 класи).

Інформ. 11.

Дасть Бог дітки, дасть і на дітки: “Пташка Господня не клопочеться, що їсти, що пити, бо про неї думає Господь. Так само Він пам’ятає про наших діток”. *Батькове й мамине благословення зо дна моря витягає:* “Батько і мати для дитини, як два крила, без яких летіти годі. Без благословення Божого через матір не осягнеш ні щастя-долі на землі, ні Царства Небесного на небі”. *Вірному коханню й Бог не противник:* “Господь Бог заповів чоловікові любити свою дружину, як своє тіло, і дбати про неї, як про самого себе”. *Що від Бога суджене, то від людей не розлучене:* “Що Господь злучив, нехай людина не розлучає. Лише в смиренні і любові можна отримати Боже благословення на довге і щасливе шлюбне життя”. *Встидайся красти, але не робити:* “Бог дав людині розум і здоров’я, щоб вона своїм трудом заробляла на свій добробут. Хоч і тяжко приходить їй ця кривавиця, але вона благословенна Богом, бо дісталася через труди”. *На чужий коровай очей не зривай, а о собі дбай:* “Божа заповідь голосить: не пожадай нічого, що є в ближнього твого. Око людське має властивість споглядати, а розум обдумувати, і якщо ми бачимо, що у ближнього є щось краще і більше, то думка миттєво нам каже: “Хочу... Хочу його дружину, бо вона гарна; хочу його машину, бо вона дорога; хочу його дім,

бо він добротний”. *Той бідний, що душі не має*: “Великий подарунок залишив нам Господь – це душу, про яку ми повинні подбати. Маємо пам’ятати, що у Господа Ісуса Христа є набагато кращі палаци, ніж кам’яні – це Царство Небесне, до якого ми повинні прагнути, живучи на землі, і досягнути їх. Немає жодного порівняння: лише єдине Царство Небесне вічне, багатство земне тлінне”. *Гість в дім, Бог з ним*: “У своїй притчі Господь сказав: “Коли ви напоїли одного з ближніх своїх або запросили в хату свою, то це ви зробили для мене”. Ми гості на цій землі, і Бог дав нам для існування все. Нам слід поступати за прикладом нашого Господа і дарувати ближнім мир, спокій, затишок, любов, гостинність”.

Записано 09.05.08 у Львові від Кацак Анни Євстахіївни, яка народилася 1960 р. у с. Неділиська Перемишлянського р-ну Львівської обл., освіта – вища.

Информ. 12.

Далека дорога з цього світу до Бога: “Кожна людина створена на образ і подобу Бога. Але ми живемо тут, на землі, а Бог – у Небесному Царстві. Проте Господь заповідав його нам. Кожен віруючий може його успадкувати і жити там. Дістатися Царства не так легко, як здається на перший погляд. Потрібно не лише бути християнином, віруючим, дотримуватися заповідей, постити, а й з гідністю прожити життя, пройти цей шлях. Адже на нашому шляху трапляються різні спокуси і випробування, і як ми з ними боремося, так ми покажемо себе Богові. Дорога з цього світу до Бога далека, але якщо йти по ній впевнено і сміливо, не відступати від принципів моралі, то не така вона вже й тяжка”. *Від серця до Бога навпростець дорога*: “У кожної людини є зв’язок з Богом. Між нами і Господом немає посередника. Усе, що чинимо ми, чинимо Богові. У цій прямій дорозі від серця до Бога нема поворотів, переходів. Тільки не кожен іде прямо, а звертає, уникає моралі, грішить... Цей зв’язок є невидимим і духовним. У кожного він особистий. Його потрібно відчуті і ступати впевнено обраним шляхом, що веде до Бога. Тут потрібно керуватися своєю любов’ю та вірою”. *Мир є ідея Бога*: “Світ був створений для мирного існування. Але після первородного гріха люди були вигнані з раю. З самого початку не повинно було бути воєн, лише мир і злагода. Гріх породив сутички, неспокій. Якщо кожен з нас буде викорінювати зло, те, що шкодить спокійному

існуванню, то мир не буде порушуватися, а стане нашим звичним способом життя”.

Записано 26.05.08 від Яців Оксани Ігорівни, 1991 р. народж., проживає у м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл., учениця 10-го кл.

Народні уявлення про Бога

Дайте відповіді на питання:

- Ким є для Вас Бог? Що Ви про Нього думаєте? Які Його риси?
- Чи Бог діє у Вашому житті?
- У чому проявляється Божа воля щодо людини?

Обґрунтуйте свої думки.

Інформ. 1.

“Бог такий древній, давній, вічний Бог, справедливий, милосердний: Боже милосердя меж не знає – це один з найвагоміших висловів Церкви. Я читала про отця Піо, то він казав, що до Бога можна молитися через Діву Марію. Він казав, що Вона просить Христа, а Христос вже просить Отця Небесного. Я молюся і до Христа, і до Діви Марії, і до наших святих, блаженних... Але коли я молюся до Господа, то не знаходжу слів, щоб сказати, з яким ставленням, бо я знаю, що Він все знає, все бачить. З погляду шістдесяти років, вже тепер, я зрозуміла, як мною опікувалися... В яких я ситуаціях життєвих була, що можна було пропасти – а мене ніби хтось витягнув, підтримав мене... У чому проявляється Божа сила? – Та в усьому. Бог всесильний, кажуть. Він полюбив людину і дав їй вільну волю. І людина має працювати”.

Записано 18.07.07 у м. Дубляни Жовківськогор-ну Львівської обл. від Данилюк Марії Іванівни, яка нар. 1947 р. у Пустомитівському р-ні Львівської обл., освіта вища.

Інформ. 2.

“Бог є творцем усього і всіх, він всемогутній. Особисто для мене Він неначе друг, з ним я можу ділитись усіма переживаннями і радощами. Бог дозволяє нам вибирати між добром і злом. І незважаючи на те, що наш вибір інколи буває не правильним, Він усе ж прощає нам, бо любить.

Звичайно, що Бог діє у житті кожного. Часом ми не помічаємо цього, але Він дає вітерець, коли нам жарко, для нас співають пташки, коли нам сумно, нас зігріває сонце. Коли нам зимно... Він часто чекає на розмову з нами, хоче, щоб ми поділились своїми проблемами з Ним. У якусь мить ми згадуємо про Нього,

і Він це бачить, але ми заклопотані буденними проблемами, нам важливіші новини і телепередачі. Ми постійно відкладаємо молитву на завтра і кажемо: “Не настане кінець завтра”. Але ми не задумуємось над тим, що таки може настати кінець нашого життя – і тоді буде запізно виправляти помилки. Адже для цього Бог дав нам життя”.

Записано 25.10.07 від Забор Лілії Петрівни, яка народилась 1991 р. у Львові, проживає у с. Малехів Жовківського р-ну Львівської обл., освіта – неповна середня.

Інформ. 3.

“Бог для мене є батько, який мене оберігає, провадить на правильний шлях, найкращий вчитель... Я думаю, що Він – хороший дух, який обіймає світ своїми руками. Немає такої людини, яка була б рівною Богові. Він не має гріхів, а ми маємо. Він досконалий дух, спаситель... Бог діє у моєму житті тоді, коли я хочу зробити щось погане. Тоді я відчуваю в серці Його, ніби Він мені говорить: “Не роби цього, бо це погано, схаменися”. Так Він мене проводить на добру дорогу. Бог хоче, щоб я була доброю людиною, щоб щонеділі ходила до церкви, молилась, не промовляла поганих слів, любила людей, а найголовніше – щоб вірила в нього, поважала батьків і виконувала 10 заповідей”.

Записано 25.10.07 від Колачко Мар'яни Володимирівни, яка народилась 1991 р. у Львові, проживає у м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл., освіта – неповна середня.

Інформ. 4.

“Бог для мене є Спаситель, моя скеля і твердиня. Він добрий і милосердний, могутній і сильний. Бог – справедливий суддя, що за добро винагороджує, а за зло карає. Хто його шукає – знаходить, хто стукає – Бог відчиняє йому, хто просить – одержує. Але для цього повинна бути тверда віра в Бога. Бог у моєму житті займає головне місце. Я всім серцем намагаюся наблизитися до Нього, стараюсь не пропускати св. Літургії, приймати св. Тайни, розмовляти з Богом через молитву. Я прошу допомоги в Бога, коли мені тяжко, дякую і прославляю Його, коли мені добре. Божя воля щодо людини є безмежна, як і любов. Бо Він терпеливий, не карає людину відразу, а дає їй час справитися, задуматися над своїми вчинками, покаятись, стати на добру дорогу – дорогу світла і добра”.

Записано 03.10.07 від Хмільовської Ольги Василівни, 1986 р.н., народилась і проживає у смт. Запитів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., освіта – неповна вища.

Інформ. 5.

“Можливо, я недостатньо ще прожила, щоб відповісти на питання, ким для мене є Бог. Але впевнено можу сказати, що Він є. Адже хтось повинен управляти світом, слідкувати за підтриманням балансу в ньому. Думаю, що Бог є опорою для багатьох людей. Віра в Нього не дає їм занепадати духом у тяжких ситуаціях, дає надію, що колись все зміниться, світ стане кращим, а люди добрішими. Згідно з Біблією, Бог володіє такими рисами, як чесність, милосердність, співчутливість, справедливість... Думаю, так і є. Але коли дивишся на те, що твориться у світі, то здається, що Бог закрив очі і не бачить або не хоче бачити того, що робиться. Можливо, Він карає людей за скоєне, хоче навернути їх до віри, щоб вони могли зрозуміти свої помилки і стати кращими. У моєму житті Бог, безперечно, присутній. Бувають ситуації, здавалось би, безвихідні. Але зовсім несподівано я знаходжу вихід і говорю: “Дякую Тобі, Боже”. Я вірю, що в Нього є плани щодо мене, але поки що не знаю, які. Кожна людина має покликання, своє призначення у житті. Я поки що не визначилась”.

Записано 02.10.07 від Начас Юлії Вікторівни, 1986 р.н., народилась і проживає у м. Долина Івано-Франківської обл., освіта – вища неповна.

Інформ. 6.

“Бог є найвищою силою, яка може змінити будь-чیه життя. Але треба зрозуміти Його повчання та визначити мету свого подальшого життя. Важливими є міцність та щирість віри. Бог завжди поруч і допомагає у будь-яких життєвих ситуаціях, але не безпосередньо, а посилаючи нам найрізноманітніші випробування та проблеми, вирішення яких приносить нам, окрім задоволення, нові знання, навик. Ці набуті знання можуть бути важливими і корисними якщо не для нас, то для інших. Бог є тим, до кого можна у будь-який час звернутися із різними питаннями, проблемами і після такої “розмови” завжди стає легше, спокійніше. Він є добрим, терпеливим, для нього не мають значення раса, соціальний стан людини, її матеріальне становище. Йому не потрібно жодного зиску із наданої допомоги. Божа воля щодо людини проявляється у збережених впродовж віків настановах, яких треба дотримуватись, у випробуваннях, які скріплюють віру, змінюють стосунки між людьми, їхні бажання, цілі і засоби досягнення мети. Гадаю, саме

Бог посилає мені різні життєві ситуації та можливості, які допомагають мені розвиватися як особистості, загартовувати свій характер, виходити гідно із різних ситуацій”

Записано 20.09.07 від Ломіковської Марії Іванівни, 1986 р.н., народилась і проживає у м. Броди Львівської обл., освіта – вища неповна.

Інформ. 7.

“Бог є творцем усього живого на землі. На мою думку, нічого не відбувається без Його відома, на все Божа воля. Бог посилає нам різні випробування, для того, щоб загартувати нас. Але часто люди на ці випробування відповідають ненавистю до Нього, зневірою. Я багато раз просила Бога у своїх молитвах, щоб Він послав мені гроші та інші, як виявилось, непотрібні речі. Але гроші не падають з неба, їх треба заробити своєю працею. Мене покинув хлопець, і я просила, щоб Бог дав можливість зустрітися з ним. Цього не сталося. А потім, завдяки своїй любій матусі, я зрозуміла, що не завжди те, чого ми так прагнемо, можемо мати. Може, ми й не знаємо, чому, а Бог знає. Мама завжди говорить, що Бог посилає нам різних людей не просто так, а для того, щоб вони залишили якийсь слід у нашому житті, чи добрий, чи поганий. Так само і ми трапляємось на їхньому шляху не випадково. Про Бога я думаю часто, який Він є? Уявляю собі його старим чоловіком з довгою сивою бородою, добрими і лагідними очима. Бог є надзвичайно милосердним, добрим, справедливим. Я розумію. Що, напевно, Бога у плоті немає, але він є у наших серцях. Хоча деякі люди просто не хочуть відчинити двері Йому у своєму серці. Уважаю, що десь там, у Бога, написана доля кожної людини. Він знає наперед, що має статися, і просто веде нас по різних стежках, для когось – тернистих, для когось – не дуже, до кінця. У кожної людини на Землі є своя місія, і коли ми її виконуємо, тоді Бог забирає нас до себе. Раніше дуже дивувалася, чому Бог забирає від нас молодих, дорогих нам людей... і досі дивуюся. Але, напевно вони зробили на цьому світі те, що мали зробити, виконали Його волю. Бог милосердний і все нам простить, але якщо ми щиро покаємось у своїх гріхах і виправимось”.

Записано 19.09.07 від Кобрій Мар'яни Антонівни, 1986 р.н., народилась і проживає у смт. Гніздичів Жидачівського р-ну Львівської обл., освіта – незакінчена вища.

Інформ. 8.

“Змалечку, скільки я себе пам’ятаю, Бог для мене був кимось важливим, проте недосяжним і незрозумілим. Я завжди ходила до церкви, але, здається, не завжди розуміла, для чого. Тепер багато змінилося, я зрозуміла, що без Божого благословення і без молитви дуже важко починати якусь справу чи, навіть, день. Часто думаю про Бога, задумуюсь над своїми вчинками, діями, як вони можуть впливати на моє життя, на мою долю. І дуже цікаво, як на все це дивиться Бог, як Він до цього ставиться. Впевнено можу сказати, що Бог діє у моєму житті. Було багато випадків, коли я робила складний вибір чи приймала просте побутове рішення з Богом, з молитвою – і в майбутньому воно виявлялось правильним і виходило на добре. Божа воля щодо людини проявляється щоденно, можна сказати, у кожному нашому кроці. Тільки дуже незрозумілим для мене є те, чому часто добрі люди, які заслуговують на щастя, як правило його не мають або з ними трапляються різні неприємні ситуації. Чому в сім’ях буває так, що чоловік, який любить та дбає про свою сім’ю, може захворіти чи навіть загинути, а п’яниця, який “не дає жити” своїм близьким, живе довго і без проблем. Але цього, напевно, мені не зрозуміти, може, і таке колись обернеться на краще. Бо Бог завжди з нами”.

Записано 20.09.07 від Брошко Ірини Романівни, яка народилась 1986 р., у с. Свидниця Яворівського р-ну Львівської обл., проживає у м. Новояворівськ Яворівського р-ну Львівської обл., освіта – неповна вища.

Інформ. 9.

“Ромкові мама не дала женитися з дівчиною, що він до неї ходив. А то є Божа справа. Так не можна, треба бути справедливим. Гріх переходить з покоління в покоління... Москалі хотіли християнство скасувати, Гітлер хотів Європу завоювати. Але Божа сила перемогла. Як є зло, ненависть – то є Божий суд. То не геци. Во, скільки тепер є і стрешеніє землі, і потопа розмаїтії. То жеби-сьте знали, то воно до того йде, що земля сі простує: де гора, де низина – то всьо єднакове буде... Бачиш, які герої були: Гітлер, Сталін був. Той хотів чорного, а той хотів червоного... Бог давав розум – роби, як хочеш, я ті даю багато-багато...”.

Записано 18.11.07 від Штойка Володимира Михайловича, який народ. 1928 р. у с. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл., проживає у м. Дубляни, освіта – 5 класів.

Народні уявлення про співпрацю людини із Богом в народних приповідках

Інформ. 1.

Дармо в Бога день крадеш: “Кожній людині Бог дарує день і цей день має бути проведений в праці, в терпінні і в любові до всього, що нас оточує. Коли свою працю ми виконуємо з любов’ю, то вона завжди буде легкою. Плоди нашої праці, благословенні Господом Богом, приносять користь, як нам самим, так і нашій родині. Праця возвеличує людину. Людина без праці, як човен без весел”.

Записано 05.06.09 у Львові від Кащак Анни Євстахіївни, яка народилася 1960 р. у с. Неділиська Перемишлянського р-ну Львівської обл., освіта – вища.

Інформ. 2.

То все в Божих руках: «Люди знають, що життя і всі дари і ласки, які маємо у житті земному – то все від Бога і в Його руках. Тож дякуймо йому за все отримане від нього, величаймо і прославляймо могутню правицю Божу». *На силу в раю не будеш:* «Бог нас сотворив без нас, але спасти нас без нас не може. Рай потрібно заслужити собі християнським життям, правдивою вірою і виконанням Заповідей Господніх. Треба добре попрацювати на землі, щоб осягнути рай». *Смілому Бог помагає:* «Смілива людина у своєму житті досягає більшого, ніж людина боязка, тому що боязливій людині страх підсуває диявол і робить так, щоб людина сумнівалася в Божій допомозі. Але ж у Святому Письмі Господь сказав: «Не бійся, тому що я викупив тебе і назвав тебе по імені твоєму». Як будемо сміливі, то Господь нам у своїй допомозі не відмовить». *Той не голоден, хто в Бога годен:* «Кожен, хто у своїй праці просить благословіння Божого, той збирає врожай багатий, наповняє свої комори і з бідним ділиться. Такий чоловік і молився, і доробився, і ще з ближнім поділився – бо в Бога був годен». *Баба з лікарством, а Бог з поміччю:* «Коли людина захворіє, то шукає рятунку у багатьох людей, знахарів, лікарів. Але у народі є приказка, куди звернутись у такій потребі: «Не до телефону, а до Трону». Довіритись спершу Богу треба – а тоді з його допомогою знайдуться і добрі лікарі». *І на гною не виросте, як Бог не зародить:* «Люди свої поля обробляють різними добривами, багато разів сапають, виривають бур’яни і

чекають гарних плодів зі своєї обробленої землі. Коли є неврожай, вони стають розчаровані і, мабуть, не всі знають, що і Бог бере участь у їхній праці, Він дає наказ ниві родити чи ні. Так що просім, щоб родило». *Дармо Богу докучаєш*: «Є люди, що думають, коли в Бога щось попросять, а Господь їм то пішле, і будуть далі просити, а не працювати, і так буде продовжуватись. Господь дає людині силу, розум, здоров'я – і це вже є великий дарунок, а решта всі набуті речі можна заробляти і Богу не докучати». *Гній лежить, а Бог долю держить*: «Ця приповідка стосується людей лінивих. Господь згори споглядає і їм пару добирає, щоб не пропали вони усвіті через своє лінивство». *Що б то було, якби всі багаті, то б і на Бога забули*: «Якби на світі всім людям було добре, то вони б казали, що все мають, все вміють, все споживають і нікого не визнають над собою, і про Бога би забули. Але у світі так не діється. Світ ділиться на багатих і бідних, котрі за час життя, можливо, і міняються місцями, і визнають тоді над собою вищу силу, від якої залежать усі суцї на землі». *Карай, Боже, до віка таким хлібом чоловіка*: «Коли в господарстві все добре ведеться: хліба вдосталь, худоби, курей, гусей та іншого добра – люди задоволені, тішуться, що їхня праця благословенна з висоти Небес. То й придумали таку подячну приповідку, як ця». *Коли хліб у стозі, то забув о Бозі*: «За добрий урожай хліба народ дякує Господеві, і за здоров'я, і за погоду, і за вчасно зібране зерно. Приповідка нас вчить не забувати про Бога, котрий допоміг зібрати і заховати у стоги працю людських рук».

Записано 29.07.09 у Львові від Наремби Мирослави Михайлівни, яка нар. 1949 р. у с. Піски Пустомитівського р-ну Львівської обл., освіта середня.

Інформ. 3.

Лежень лежить, а йому Бог долю держить: «Завжди кажут, жи той ледачий чи ледача має наоборот: як ти дуже працюовита, то маєш ледачого чоловіка, а як ти є ледача, то маєш доброго чоловіка. Так Бог парує людей» *Баба з лікарством, а Бог з поміччю*: «Ну так: лікарі, вони по своїй науці дають ліки, а Бог нам помагає від себе. Як Бог каже? – Як ти хора, то не кажи: «Буду вмирала» чи «Не буду лічиласі». – На то є лікарі. І Бог каже: «Ти повинна лічитисі до кінця і пильнувати, і не спуститисі...». *Богу молись, а до берега гребись*: «Я тобі вже ту притчу розказувала. Було озеро, і дуже буря надійшла,

хвилі великі. І всі люди почали відпливати, щоб сі не потопили. А один хлоп каже: «Втікайте, втікайте – ви в Бога не вірите. А я з Богом – Бог мене врятує. Він мені не дасть, жеби я сі втопив». Бог висилає ангела – якогось мужчину, щоб той його заволав: «Ходи, бо буде буря – можеш сі втопити. Буря буде велика, чо ти не слухаєш?». – «Я з Богом, Бог зі мною». Другий раз знов кличут – він знов то саме. А третій раз – вже потопає, каже: «Боже, я сі топлю, чо ти мені не помагаєш?». Бог каже: «Я тобі три рази висилав ангела і просив, а ти не послухав – то тописі». *Хазяїна і Бог любить*: “Хлоп будує паркан: во так во собі будує. А йде знайомий і каже: “Дай, Боже, щастя, Іване. А чо ти такий нещасний той пліт плетеш? Хто знає, чи він рік простої...” (А люди колись знали, коли будут вмирати) А хлоп каже: “Мені сі залишило півроку. Для мене аж заладний пліт. А хто хоче – най си побудує”. То великий гріх, бо людина кожна після себе повинна шось лишати – чи внукам, чи дітям, чи знайомим, чи просто односельчанам... Не тільки для себе, а й повинна ше після себе шось залишити. Ми їздили до Почаєва. Хай то багаті люди були, шо будували, але вони по собі слід лишили. А по теперішній Україні хто шо лиши?” *І на гною не виросте, як Бог не зародить*: “Добре кажут. Жиби скільки гною не давав, але як Бог не поблагословит ту земленьку, то не буде нічо. Всьо в Божих руках”. *Рано встань, зітхни до Бога і в руки поплюй*: “Людина повинна стати, помитисі – личко, руки, зачесати головку, і тоді клякнути і подякувати Богові за ніч. А тоді шойно приступати до роботи... Я тепер маю час – я сі молю чи півгодини, чи скільки хочу... А колись на роботі чергую, скоро мушу стати, не маю чісу сі оглянути – і вже та молитва пропала... А тепер я Богу даю честь велику. А колись я так не мала часу. Але завжди як їхала на швидкій до хорошего, то бодай перехрестиласі, бодай “Ойче наш” змовила. І завжди казала: “Боже, спаси мене і того хорошего”. Чи я знала, шо маю робити? – Але я ніби всьо знала... Бо тобою Бог керує. А як ти берешсі до справи зі злостью, ше шось наklenеш, недобре скажеш, то такій людині на добре не вийде...” *Дай, Боже, біди, а гроші будут*: “В біді людина мусит знайти вихід. Людині дається така біда, яку вона може витримати...” *Як будеш угоден Богу, то не будеш і голоден*: “Як Бог тебе любить, то завжди тобі шось дасть. Як ти віриш в Бога і молишсі Богу, не робиш нікому зла, стараєшсі всім добре, то й тобі дасть добре”. *Дав Бог щастя, але не*

дав розуму: “Щастя, то, наприклад, як я: вийшла заміж молоденька, Бог дав мені щастя, але я не вміла його використати – і залишилася сама”. *Кому Бог допоможе, той всю трудність переможе*: “То правда: ніби тобі біда, не можеш з того вийти, думаєш... Але не знаєш коли і що – і стало тобі всьо добре. Тоді Бог тобі поміг, а ти сі навіть не сподівала того”. *Дай ти, Боже, аби тобі люди завиділи*: “Дай тобі, Боже, всього найліпшого. Всьо маєш – то тобі люди завидують”. *Не дай, Боже, нікому дочекати великої старости*: “Як людина вже така старенька дуже, як вона вже за собою не зроби, коло себе, то дуже тяжко такій людині, бо хтось коло неї сі злости. Во, наша Віська така хора. Хоч Петро мусить всьо коло неї робити, але шо, він тим сі тіши, чи шо? То для здорового дуже тяжко, і для хорого тяжко. Здоровий мусить і на роботі, і вдома, і коло хорого обслужити – то йому тяжко... *Має щастя в Бога*: “Во, якесь ліниве, робити не хоче, піде на всьо готове, всьо має, а сам нічо не роби. Другий має велике здоров’я, ніколи не хворіє, то так само має щастя в Бога”. *Бог дав – Бог взяв*: “Як мала дитина народиласі, пожила кілька місяців – і померла, то так в народі мамам кажут, жеби вони не тужили”. *Всьо приймай, шо Бог дав*: “Шо Бог дає – тре приймати... Подякувати, не переживати, не злоститисі. Як той каже: “З біди на добро легко перейти, а з добра на біду – дуже тяжко”. Вічне життя буде колись. То зараз є наше тимчасове життя”. *Не просімо хліба в Бога, а просімо здоров’я*: “Як будеш здорова, то си заробиш на хліб. А як будеш хора, то шо? – Хто знає? Будеш здорова – будеш працювати й будеш всьо мати”. *Дай, Боже, впасти і щасливо встати*: “Як впасти і нічого собі не зробити, не потовчисі – то добре. В житті різні упадки є...” *Дай, Боже, з людьми добрими знатися*: “Дуже добре дружити з такими людьми, які по-правді живют, а не з тими, що краде або дуже хвалисі. Добрі люди одне другого порятує хоч на словах”. *Не дай, Боже, під чужим дахом умирати*: “Не дай, Боже, якась біда, якась війна – і твої хати нема, твого даху... В своїй хаті, навіть як не маєш родини, то чужий ті шось допоможе... Навіть в лікарні вмирати – то є тяжко. Шо є вдома, то вдома. Дехто не може вмерти в чужих стінах. То страшно – між чужими вмирати, ліпше нічо не пам’ятати. “Борони нас, Боже, від наглої, несподіваної смерти” – то всюди так пише. Людина живе і має бути готова, має бути висповідана і прийняти причастя. Навіть якщо вже місяць минув, не маєш

тяжких гріхів – то ти готова. Як хтось хорий, то шоби висповідати. Як Біблія пише: “Хто споживає моє тіло і п’є мою кров, має життя вічне”. Мама казала до тата: “Василію, ти хорий – треба тобі ксєндза”. Тато каже: “Зонька, як треба – то треба”. Ніц не казав... А хтось висповідаєсі – і ше може жити довго”. *Нужда веде до Бога*: “Так, як ти бідна, то просиш Бога. А як богата – то навит не хочеш сі помолити. Людині як добре – то шо їй та молитва. А як біда або якийсь хрест – то втоди сі багато моли. ”.

Записано 01.10.09 в м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл. від Мазур (Рудницької) Юзефи Василівни, яка народилась 1934 р. в Дублянах, освіта – середня спеціальна.